

SOCIO 2 LOGICKÝ ČASOPIS

SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV ČSAV

ROČNÍK 27 1991

Redakční kruh:

Ustavuje se pod
předsednictvím
Ivo Možného

Šéfredaktor:

Jiří Večerník

Výkonná rada:

Josef Alan
Lubomír Brokl
Jan Hartl
Lubomír Kotačka
Petr Matějů
Jiří Musil
Miloslav Petrusek
Jan Řehák
Jadwiga Šanderová
Jan Vlášil
Alena Vodáková

Výkonný redaktor:

Jiří Ryba

SOCIO LOGICKÝ ČASOPIS

SOCIO LOGICAL REVIEW

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 231 91 15 (linka redakce 331, 333), fax 235 78 88. Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS - ústřední expedice a dovoz tisku Praha, Kovpakova 26, 160 00 Praha 6. Objednávky ze zahraničí vyřizuje ARTIA a. s., Ve smečkách 30, 111 27 Praha 1. Tisknou Jihočeské tiskárny, sdružený podnik České Budějovice, provoz 8, Strakonice. Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého čísla je 16 Kčs, roční předplatné 96 Kčs. Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340 108 D-8000 München 34, BRD.

Sociologický časopis

ROČNÍK XXVII - 1991

Sociologický ústav ČSAV, Praha

OBSAH ČÍSLA 2/1991

<i>Kulatý stůl: Dluhy Sociologického časopisu?</i>	115
--	-----

STATI

<i>Jan Keller: Civilizační poslání byrokracie</i>	119
<i>Bedřich Loewenstein: Rozvrh občanské společnosti</i>	133
<i>Zdeněk Konopásek: Trendy sociální politiky</i>	144
<i>Zuzana Miková: Náklady na děti: hledisko času</i>	158

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Jan Řehák, Blanka Řeháková: Předvolební programy 1990</i>	172
<i>Jadwiga Šanderová, Aleš Kabátek: Generace v československých volbách 1990</i>	189
<i>Marie Čermáková, Hana Navarová: Ženy a transformační procesy v československé společnosti</i>	205

RECENZE

<i>Miloslav Petrusek: Sociologie a literatura (A. Vodáková)</i>	216
<i>Elisabeth Noelle-Neumann: Öffentliche Meinung: Entdeckung der Schweigespirale (J. Herzmann)</i>	218
<i>Seymour Martin Lipset: Continental Divide: The Values and Institutions of the United States and Canada (J. Kolaja)</i>	221
<i>Pierangelo Schiera: Il laboratorio borghese, Scienza e politica nella Germania dell'Ottocento (J. Kudrna)</i>	222
<i>Martin Hampl: Hierarchie reality a studium sociálněgeografických systémů (Z. Pavlík)</i>	225

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Sociologický slovník (A. Vodáková)</i>	227
<i>Letní škola srovnávací politiky ve Florencii (V. Müller)</i>	229
<i>Poznámky z cesty za sociologií zemí Dálného východu a zemí jihovýchodní Asie (J. Svátek, M. Frydryšek)</i>	231
<i>II. mezinárodní setkání k pracovním hodnotám (D. Slejška, J. Hendrichová)</i>	234

DOKUMENTY

<i>Z Masarykovy sociologické společnosti</i>	239
<i>Stanovy "Masarykovy sociologické společnosti" (1925)</i>	241

Kulatý stůl: Dluhy Sociologického časopisu?

Pozvání přijali: P. Machonin, J. Alan (Ústav sociálně politických věd UK), M. Petrusek, M. Potůček (Katedra sociologie Fakulty sociálních věd UK), O. Sedláček (České ministerstvo práce a sociálních věcí), I. Gabal (Skupina pro nezávislou sociologickou analýzu AISA), J. Musil (Sociologický ústav ČSAV); za Sociologický časopis J. Večerník.

J. Večerník: Chtíc nechtíc nás diskuse o dluhách sociologie¹ svádí k tomu, hovořit i o úloze Sociologického časopisu. Tak tedy, jaké dluhy má tento časopis vůči sociologii, vůči svým čtenářům?

M. Potůček: Hlavní dluh Sociologického časopisu vidím v tom, že svůj obsah v minulosti vůbec nebo jen minimálně vztahoval k reálným sociálním problémům. Takové problémy samozřejmě byly, jsou a budou a já bych viděl hlavní pole splácení dluhů v této oblasti. Časopis nemůže být reprezentantem celého spektra problémů, které sociologie bude řešit. V této době, myslím, potřebujeme celou řadu informací, vytvoření určité informační báze pro decizní sféru, a to nemůže pokrýt jen Sociologický časopis.

O. Sedláček: Budu-li reagovat na to co říkal Martin Potůček, dostáváme se do stejné situace jako před dvaceti lety, kdy Sociologický časopis v podstatě reprezentoval část teorie a jenom málo reflektoval bezprostřední potřeby praxe. Nemůže být reprezentantem celého spektra problémů, které bude sociologie řešit, nicméně tuto roli by mohl a měl sehrát.

J. Alan: Tento časopis musí být primárně sociologický. A jestli někdo objeví a bude formulovat myšlenky vztahující se k dílčím sociálním problémům, ať je publikuje někde jinde. Ale pokud někdo nedodrží základní předpoklady nebo základní nároky sociologie, když nebude respektovat to, že sociologie je určena určitým světovým kontextem, udělá jenom výzkum a půjde s výsledky ven bez sociologického rámce, tak potom ta disciplína sama svůj vstup do nové doby zase nezvládne.

J. Musil: Zdá se mi, že stav Sociologického časopisu reflektuje celkovou situaci a úroveň naší sociologie. Nemá už příliš mnoho smyslu naříkat nad stavem obou. Jaký je tento stav vědí dobře všichni, kdo srovnávají s naším bližším i vzdálenějším okolím. Lze nyní usilovat o jediné: soustředit se na zlepšování kvality příspěvků, na jejich kritické posuzování a na zapojování naší myšlenkové práce do odborného kontextu sociologie jako vědního oboru v celé jeho rozmanitosti. Osobně jsem přesvědčen o jedné věci: v České republice musíme vytvořit odborný sociologický časopis, který bude zaměřený na kultivování našeho vědního oboru. Soustavná, vážná a do hloubky směřující analýza naší společnosti, opřena o dobrou znalost

¹) Debata u kulatého stolu věnovaná dluhům sociologie (viz číslo 1 SČ) se zákonitě obrátila i k profilu Sociologického časopisu, k jeho zaměření a způsobu řízení. Uvádíme zde tuto část diskuse, doplněnou některými účastníky o další stanoviska.

soudobé světové metodologie a teorie musí nakonec vést i ke kultivaci sociální politiky. Ne tím, že budeme předpokládat, že nás budou číst političtí a hospodářští praktici, nýbrž hlavně proto, že budeme schopni přesněji artikulovat stav naší společnosti a že na základě vzájemně sdělovaných znalostí budeme schopni upozorňovat na hlubší a méně zřejmé proměny probíhající v naší společnosti. Sociologie není návod na to, jak řídit společnost. Sociologie je úporný zápas o to, jak rozumět společnosti, ne však v kontextu pojmů a přístupů formulovaných okamžitými politickými potřebami určité chvíle, nebo - ještě hůře - formulovaných určitými politickými koncepcemi. Sociologie nemůže nic více, ale také nic méně, než činit případné volby mezi reálně existujícími koncepcemi maximálně racionálními. Nemyslím si proto, že by se Sociologický časopis měl soustřeďovat na otázky sociální politiky. Pokud ano, tak už spíše na důsledky a předpoklady jednotlivých variant sociálních politik.

P. Machonin: Sociologický časopis jako časopis v dobrém slova smyslu akademický by měl usilovat především o výstavbu sociologické teorie a metodologie, a to právě proto, aby současně odrážel potřeby společnosti a přispíval k jejich aktuálnímu řešení. Zdá se mi však, že administrativní přiřazení časopisu k Sociologickému ústavu by se mohlo stát vážnou brzdou v realizaci takových funkcí, a to kdyby bylo pochopeno tak, že časopis je majetkem této instituce a slouží především publikaci výsledků interního studia jeho pracovníků. Vzpomínám si na první zasedání Sociologického fóra, kde sociologická obec - reprezentovaná určitým proudem, který se tam sešel - velice vážně posuzovala otázku šéfredaktora Sociologického časopisu. Ne proto, že by se chtěla vměšovat do vnitřních věcí Sociologického ústavu, ale že všichni spontánně chápali, že časopis musí nutně být v jistém smyslu časopisem celé sociologické obce. V tomto směru bychom měli navázat spíše na demokratizační tendence šedesátých let než na sektářský byrokratismus normalizačního období.

J. Večerník: Ano, mělo by jít o časopis, který bude zcela otevřený a ve kterém pracovníci Sociologického ústavu nebudou mít ani o píď větší šanci publikovat své věci než autoři stojící mimo ústav.

J. Musil: Výtky o administrativním přiřezování časopisu k Sociologickému ústavu ČSAV považuji za nespravedlivé. Časopis je tímto ústavem vydáván, dnes je jím i technicky připravován k tisku a jeho další existence bude především výsledkem úporného úsilí tohoto ústavu. To vše - a to bych rád zdůraznil - děláme jako službu celé sociologické obci. V duchu tohoto názoru se proto budeme řídit stanovisky redakčního kruhu, který se ustavuje a který co do počtu a různorodosti skladby bude nejširší, jaký osobně znám. Bude totiž reprezentovat celou českou sociologii, snad až na některé menší složky, ale i těm zůstane otevřen. Takovou otevřenost, i za cenu jisté eklektičnosti, pokládáme za nezbytnou, a to zejména do doby než vznikne další časopis podobného zaměření.

I. Gabal: Jde o to, že časopis byl zařízením určité politické doktríny. Vlastnili jej lidé určitého názoru, kteří určovali závaznou linii, proti níž bylo velmi složité se uplatnit. Tiskly se i zajímavé věci, ale tato linie byla převládající. Nyní jde o to, aby se časopis nedostal zcela pod kontrolu této instituce (Sociologického ústavu), respektive nebyl jen médiem dotované akademické sociologie - to je věc redakční

rady. Druhým problémem je, zda má být orientován navenek nebo dovnitř sociologie. Podle mého názoru, s ohledem na současný stav a status sociologie, by měl časopis být spíše zaměřen dovnitř a takový časopis si pak může dovolit psát pro zasvěcené čtenáře, což mu situaci podstatně ulehčuje. To se týká nejen čtenářů, ale i autorské-ho zázemí, techniky prezentace atd. Bude-li však přednostně zaměřen na dnes potřebnou sebereflexi sociologie, měl by zároveň přinášet také základní informace metodologického i faktického charakteru. Samozřejmě by měl přinášet i závažné analýzy, a to s celým metodologickým a argumentačním aparátem. Časopis by měl fungovat tak, aby kdokoli, kdo se zabývá sociologií, u nás nebo v zahraničí, mohl získat solidní a kvalifikované informace o dnešním stavu tohoto oboru u nás.

J. Alan: Plně souhlasím s tím, že tento časopis musí být primárně orientován dovnitř sociologie, tzn. mezi sociology. Jenže zpětná vazba je dnes narušena natolik, že takový časopis nebude autorsky přístupný velké části sociologů. Ti se totiž zabývají jen částí sociologie, což jim neumožní, aby splnili tyto nároky. Toho bych se ale nebál. Vrch disciplíny je skutečně příliš úzký, a proto musí propouštět. Když si časopis vytýčí takový krásný cíl, ukáže se brzy, že ho nemůže dosáhnout. Nutně bude infiltrován věcmi, které nedosahují této úrovně. To spíše vidím jako nebezpečí...

P. Machonin: Pojem "špička sociologie" je velmi vágní. Máme řadu lidí, kteří jsou slušně vzděláni v sociologii včetně jejích soudobých proudů, máme však také lidi, kteří jsou z těch nebo jiných důvodů vzdělaní méně. Máme lidi, kteří jsou schopni poznat závažné společenské problémy a nacházet nebo alespoň hledat jejich adekvátní teoretické a metodologické řešení a máme lidi, kteří nejsou schopni rozeznat a řešit takové problémy, i když by se zabývali otázkami, které jsou pro společnost také významné. Byl bych pro to, abychom nezačínali s elitářským pojetím časopisu, a to právě z toho důvodu, že sociologická obec je velice různorodá z hlediska uvedených dvou typů kvalifikace. Kritériem toho, co by se mělo v časopisu publikovat, je, zda jde o problémy závažné ze společenského hlediska nebo z hlediska vývoje vědy a současně zda jsou zpracovány na určité úrovni kvalifikovanosti a informovanosti. Jedině tak se vytvoří širší báze nadějných autorů, z níž pak budou vyrůstat autoři "špičkoví". Špičková úroveň časopisu se nezrodí z našich zbožných přání, nýbrž jediné z tvrdé práce směřující k celkovému zvýšení úrovně sociologického výzkumu a teoretického myšlení.

J. Večerník: Dovolte vzpomenout na Masaryka, který - nemýlím-li se - jednou řekl, že máme-li mít jednu univerzitu, musíme mít dvě. Já si myslím, že totéž platí pro časopisy. Aby mohl být jeden časopis dobrý, musí jich být víc. Myslím také, že silná společenská zakázka z jedné strany a výrazně se profilující fronty specializovaných sociologů ze strany druhé si vynutí vytvoření nových časopisů.

M. Petrusek: To se zdá být logické, ale od proklamace či tužby k činu může být neobyčejně daleko. Především - dva sociologické časopisy jsme již dvakrát v dějinách měli - za první republiky (Sociologická revue a Sociální problémy) a krátce před pádem totality, kdy vedle oficiálního časopisu vycházel také samizdatový Sociologický obzor. Ačkoliv idea vydávat Sociologický obzor je neustále živá, sama idea nestačí. Vydávat dnes věrnou kopii něčeho, co mělo přesnou funkci a jednoznačný smysl v minulém období, je počínání anachronické, takže jde vlastně o

novou profilaci takového řekněme komplementárního časopisu. Tato profilace může, jak ukazují zkušenosti ze světa, být dvojího druhu - názorová nebo problémová. Umím si představit sociologický časopis jiné nebo řekněme vyhraněnější názorové či pragmatické orientace než je názorově zcela nevyhraněný nebo prostě eklektický (to není nadávka!) Sociologický časopis. Třebas Sociologický obzor by asi byl koncipován výrazně kritičtěji k tomu, co se u nás děje (kritická funkce sociologie pádem totality nemizí, jenom se transformuje!) a nemusí přitom být levičácký. Nemyslím si ale, že tento typ diferenciací mezi potencionálními časopisy je u nás reálný, protože nevidím žádnou skupinu sociologů, která by byla jednoznačně profilovaná a která by současně dokázala udržet při životě časopis. Naši marxisté splňují podmínku první, nikoliv však druhou. Druhý typ diferenciací je problémový či tematický. Na světě je běžné, že vycházejí časopisy specializované až kuriózně - od vrcholně teoretických až po speciální časopisy pro sociální problémy (ale i ten je dost obecný) nebo sociální deviace. Lze si tedy představit časopis z rurální sociologie, který u nás ostatně v docela slušné podobě vycházel, nebo pro průmyslovou či ekonomickou sociologii, pro sociální patologii nebo sociologii aplikovanou obecně. Čím si však nejsem jist, je naše schopnost takový časopis zaplnit kvalitními příspěvky a vytvořit mu přirozenými cestami - a jiné nejsou - čtenářskou obec. Krize všech sociálních časopisů dnes není jen krizí plynoucí z ekonomických restrinkcí, je to především a hlavně manifestovaná, vyjevená krize naší kulturní a intelektuální úrovně, o níž jsme si léta činili iluze.

J. Večerník: Myslím také, že bychom měli zanechat proklamací a ukrotit svá zbožná přání. Časopis bude takový, jací budou jeho autoři. A hotoví autoři nespádnou z nebe, stejně jako nespádnou z nebe peníze. Po krátkém dotačním intermezzu nastanou finanční problémy také pro Sociologický časopis a ten bude muset hledat podporu všude, kde se dá. Proto musí zůstat otevřený, široce koncipovaný a neměl by se bránit ničemu, co prokazuje užitečnost sociologie. Podle mě mezi sociologickou teorií a analýzou sociálních problémů nevede ostrá hranice. Například koncepci ekonomické reformy chybí sociální pandán a jeho vytvoření je bez sociologické teorie nemožné. Co se týče poptávky (myslím-li tu latentní, zatím neartikulovanou), nastaly sociologii zlaté časy. Co se týče kvalifikované nabídky, nejsem si vůbec jist - Sociologický časopis však bude připraven poskytnout jí svůj prostor.

Civilizační poslání byrokracie

JAN KELLER

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno

The civilizing mission of bureaucracy

Abstract: The problem of bureaucracy is one of the essential problems of modern society. The author of the following article presumes that sociology does not explain the question of bureaucracy adequately. Bureaucracy is generally considered to be a social phenomenon that is undoubtedly negative. The author states that bureaucracy forms our society much more essentially than it is usually admitted. Bureaucracy has been forcing people for several centuries to discipline their behavior. This is true above all in the case of the middle and lower classes. Thus bureaucracy continues on the mass scale of a civilizing process begun in the courts of medieval princes. As a result of bureaucracy formally free citizens behave like servile courtiers to obtain rewards. In this way a bureaucracy in modern society reproduces the situation of a prince's court. It teaches people to civilize their manners, i.e. to reach their egoistic goals in a socially acceptable way.

Sociologický časopis, XXVII, (2/1991)

Sociologové zkoumající byrokracii mají dnes k dispozici hojnost koncepcí o její povaze. Problém je v tom, že jednotlivé koncepce vyzvedávají často natolik protikladné rysy tohoto komplexního společenského jevu, že dospívají k navzájem stěží slučitelným závěrům. Byrokracie je v nich líčena jednou jako vrchol účinnosti správních praktik, jindy jako samoučelný rituál, jednou jako nástroj vychytralého alibismu úředníků, jindy jako prostředek jejich účinné kontroly [Keller 1989]. Další podstatnou nevýhodou těchto koncepcí je, že obraz byrokracie, který podávají, je právě vinou jejich jednostrannosti zpravidla značně vzdálen od toho, s čím se běžný člověk setkává ve všedním životě. Obrazy byrokracie črtané sociology tak sdílejí osud mnoha jiných sociologických racionalizací. Čím vědeckěji se snaží vypadat, tím více se vzdalují od skutečného života. Dokonalá věda o společnosti je zřejmě možná, ovšem za předpokladu, že nebude pojednávat o lidech.

Cílem stati, která následuje, je poukázat na některé dosud opomíjené aspekty byrokracie, a sice na její význam pro pacifikaci a kultivaci lidského jednání. Úvaha je výsledkem konfrontace idejí Norberta Eliase s myšlenkami Maxe Webera.¹

¹) Uvedená kritická konfrontace Norberta Eliase s Maxem Weberem doplněná o výsledky vlastního studia byrokratizace francouzské správy tvoří obsah rozsáhlejší nepublikované studie

Norbert Elias: Civilizace bez byrokracie

Eliasova teorie civilizace tvoří dnes již natolik pevnou součást sociologického myšlení, že je zbytečné ji zde podrobněji reprodukovat [Elias 1969]. Omezíme se na tu část jeho teorie, která je podle našeho názoru problematická.

Elias zkoumá vztah mezi procesem centralizace moci a procesem disciplinování sociálního chování. Na řadě historických příkladů ukazuje, jak utváření mocenského monopolu nutí nejprve příslušníky vyšších vrstev ukáznit své jednání, potlačovat projevy otevřené agresivity, kontrolovat své projevy. Ustavení mocenského monopolu, k němuž dochází na přelomu středověku a novověku v prostředí knížecích dvorů, nutí sociální aktéry pronikavě změnit taktiku jednání. Ze surových, divokých a nezávislých rytířů uznávajících pouze právo silnějšího se stávají uhlazení dvořané, kteří mohou získat žádané odměny jediné tehdy, získají-li přízeň vládců.

Eliasovo pojetí civilizace je pozoruhodné přinejmenším ve dvou ohledech. V prvé řadě jde o to, že Elias líčí kultivaci lidského chování jako vynucený proces. Tento proces postupoval doslova s železnou logikou. Suroví válečníci si neosvojují vybrané způsoby dobrovolně. Dvorné chování je jediným způsobem, který zbývá, nelze-li držitelé moci již mocensky konkurovat. Osvojení vybraných způsobů a mravů nemusí být nikterak příjemné, nutí vzdát se chování, které bylo bráno po celé generace jako zcela přirozené. Civilizované chování má šanci převládnout mezi urozenými teprve tehdy, když suverénní panovníci zcela kontrolují ovládané území, takže otevřený odboj vůči nim nemá již naději na trvalejší úspěch. Dvořané kultivují své jednání v té míře, v jaké mizí ostatní šance dobrat se odměny.

Druhým pozoruhodným rysem Eliasova pojetí civilizace je důraz, který klade na ambivalentnost civilizovaného chování. Civilizované chování nepřestává být hluboce egoistické. Změněná situace pouze nutí usilovat o kořistnické cíle důmyslnějšími prostředky. Naprostá odkázanost na držitele mocenského monopolu nutí aktéry kontrolovat své afekty, potlačovat bezprostřední impulsy, uvažovat v dlouhodobější perspektivě. Potlačení otevřené agresivity však neznamená zánik nepřátelství. Hostilitě je pouze dán zprostředkovanější průchod, při kterém se může uplatnit právě tak ironie jako nejrůznější intriky. Civilizace přináší rafinovanost nejen při obstarávání potěšení, ale také při realizaci nepřátelství. Atmosféra knížecího dvora nutí zúčastněné kultivovat své jednání, chtějí-li úspěšně přežít. Používání násilí je v otevřené podobě zakázáno, odchod ze dvora znamená ztrátu nadějí na bohatství, prestiž, kariéru. Jediné, co v této situaci zbývá, je rozvážnost přecházející ve vychytralost, sebeovládání ústící v pokrytectví, dokonalá znalost lidí a celého terénu, na němž je sváděn nenásilný, o to však urputnější zápas o sociální úspěch.

Urození se tedy nekultivovali dobrovolně a navíc zjemnělost mravů, které byli nuceni si osvojit, pouze preferuje přetvářku oproti surovosti. Civilizované jednání se vyznačuje schopností potlačit bezprostřední afekty, což ovšem podle okolností může vést právě tak k uvážlivému zřeknutí se násilí jako k prohnanému

[Keller 1990]. Ve stati, která následuje, jsou konkrétní historické souvislosti procesu byrokratizace omezeny na nejnutnější minimum.

předstírání neexistujících sympatií a přátelských citů. Skutečnost, že dvorská civilizace vyzvedává pokrytce oproti násilníkovi, pouze dokazuje, že jednání civilizovaného dvořana není o nic mravnější než krutost rytíře. Je pouze účinnější v podmínkách, kdy monopol na používání násilí i na případnou krutost přechází legitimně na orgány rodícího se státu novověku.

Toto své realistické schéma vývoje pacifikace a civilizace chování však Elias opouští, jakmile má vysvětlit rozšíření civilizovaných vzorců chování v širších vrstvách demokratizované společnosti 19. a 20. století. To souvisí s jeho koncepcí mocenské centralizace.

Politické hnutí emancipované buržoazie učinilo konec soukromému mocenskému monopolu absolutistických panovníků. Dochází ke "zveřejnění" mocenského monopolu, což znamená, že na rozhodování o věcech veřejných se začínají podílet stále širší vrstvy obyvatelstva. "Dispoziční moc nad centralizovanými a monopolizovanými šancemi má tendenci přecházet z rukou jednotlivce do rukou rostoucího počtu lidí a konečně – stát se funkcí nezávislého pletiva lidí jakožto celku" [Elias 1969-II: 157].

Domníváme se, že v tomto bodě se Eliasovi nedaří překlenout rozpor, který vyplynul z nutnosti registrovat konec neomezené moci panovníka a zároveň podržet celé dosavadní civilizační schéma. Zánik soukromého mocenského monopolu jednotlivce je v demokratických společnostech evidentní. Celé Eliasovo civilizační schéma je však právě na existenci takového monopolu postaveno. Civilizace, pacifikace, kultivace jednání nastupuje v okamžiku, kdy již není možno usilovat o žádané odměny autonomně a nezávisle. Je nutno respektovat monopol osoby, která o odměnách rozhoduje. Je nutno chovat se tak, aby byla získána její přízeň. Právě naprostá mocenská závislost nutí disciplinovat vlastní jednání, pěstovat permanentní sebekontrolu. Přitom Elias opakovaně zdůrazňuje prototypický význam dvorského prostředí pro celý proces civilizace chování a mravů.²

Rozpor navozený pádem soukromého monopolu moci při pokračující civilizaci a kultivaci jednání stále širších vrstev společnosti nedokáže Elias ve své teorii uspokojivě vysvětlit. Výsledkem je jednak značně nepřesvědčivé líčení společnosti, v níž došlo ke zveřejnění mocenského monopolu, jednak ústup od původního realistického popisu průběhu civilizace jednání.

Demokratickou společnost nastupující po zveřejnění mocenského monopolu popisuje Elias značně idealizovaně. Nesporné je, že skutečně již v podmínkách absolutismu docházelo spolu s nebyvalým růstem komplexnosti společnosti a složitosti jejího řízení k tomu, že všestranná závislost se nevyhnula ani samotné hlavě státu. Postupně mizí volnost, s níž může panovník realizovat svou moc. Občasné projevy libovůle nic nemění na tom, že mechanismy správy země mají již své pevné zákony. Právě v této fázi se soukromý monopol moci přeměňuje postupně, anebo revolucí v monopol veřejný. Mocenský monopol přitom nemizí, avšak zespolečenšťuje se, dostává se pod kontrolu širších vrstev. Pokud panovník

²⁾ I když na první pohled má instituce dvora pro náš současný život jen malý význam, pro pochopení procesu civilizace je pochopení výstavby dvora nezbytné [Elias 1969-II: 369].

takové zveřejnění moci vůbec přežije, mění se ze suveréna v pouze jednoho z mnoha více či méně zaměnitelných funkcionářů.

Zdá se, že Elias věří tomu, že v demokratických společnostech 19. a 20. století se rozhodování o věcech veřejných skutečně dostává pod stále výraznější kontrolu stále širších vrstev obyvatelstva. Nenajdeme u něho zmínku o mocenské elitě, o privilegovaných nátlakových skupinách, o pouze pasivní demokratizaci, o možnostech rozsáhlé manipulace se společenským konsensem. Předpokládejme čistě teoreticky, že Elias má pravdu v tom, že společnost, která odstranila soukromý monopol moci, odstranila tím zároveň rozdělení na ty, kdo moc mají, a na ty, kdo jsou ovládáni. V tom případě padá celý model, který Eliasovi až dosud sloužil k popisu mechanismu civilizace jednání.

Podle Eliase je motorem civilizace soupeření o přízeň mocných. Tuto tezi rozvíjí přesvědčivě prakticky až do doby Ludvíka XVI. Pak nastává interpretační zlom, Elias konstatuje zánik soukromého monopolu moci, demokratizaci společenského rozhodování, "zspolečensštění" moci a zároveň hovoří o kultivaci chování stále širších vrstev obyvatelstva.

Co tedy vlastně vede stále širší vrstvy společnosti k tomu, aby civilizovaly své jednání, když již neexistuje nutnost získávat tímto způsobem přízeň toho, kdo má moc udělovat žádané odměny? Eliasovo podléhání iluzi naprosté či rostoucí mocenské rovnosti, která je obsažena v ideologii demokratické společnosti, mu znemožňuje dovést do důsledků jeho vlastní koncepci rozvoje civilizace uskutečňovaného pod tlakem mocenské nerovnosti a existenční závislosti.

Druhou stranou rovnostářského chápání společenství 19. a 20. století je ústup od kritického pohledu na vlastní obsah civilizovaného chování. Když hovoří o civilizování stále širších a širších vrstev společnosti počínaje 19. stoletím, chápe civilizovanost již jen jako povznášející kultivaci, zcela opomíjí problematický rozměr přetvářky, pokrytectví, intrikování a podobně³. Nevzpomíná již vynucený a zároveň vysoce zistný moment, který stál v dvorském prostředí u zrodu zdvořilého chování. Hovoří zcela vágně o tom, že civilizace jednání stále širších vrstev je uváděna do chodu rostoucí diferenciací společenských funkcí, růstem složitosti dělby práce, vzestupem životní úrovně populace. Jako kdyby zapomnul na to, že žádný růst bohatství nemohl civilizovat chování drsných rytířů, pokud zůstávali autonomní a mocensky nezávislí.

Jakmile Elias ve svých úvahách zapomíná na vynucenost veškerého "civilizování" poptávkou po zdrojích a odměnách, které jsou pod kontrolou mocných, začínají se jeho úvahy pohybovat v bludném kruhu. Tvrdí, že stále další a další sociální vrstvy se začínají chovat civilizovaně prostě proto, aby se jejich členové mohli na úrovni a slušně mezi sebou domluvit i v podmínkách komplexních společenských mechanismů 19. a 20. století⁴. Z jeho tvrzení však vyplývá pouze to,

³) Lze konstatovat, že při analýze moderní společnosti vedené v intencích Eliasova pojetí civilizace postoupil Erwing Goffman dále než samotný Elias.

⁴) "Vysoce diferencované podniky západoevropské společnosti s vysoce rozvinutou dělbou práce závisí v rostoucí míře na tom, že také nižší venkovské a městské vrstvy řídí své chování a svou činnost z hlediska dlouhodobějších a vzdálenějších souvislostí" [Elias 1969-II: 340].

že lidé v moderní společnosti se mohou mezi sebou slušně domluvit proto, že se vůči sobě začali chovat zdvořile.

Elias opakovaně zdůrazňuje, že od 19. století se v moderních společnostech civilizují stále nižší vrstvy. "Kontrasty v chování mezi dříve vyššími a dříve nižšími vrstvami se s rozšířením civilizace zmenšují" [Elias 1969-II: 348]. Nižší vrstvy se svým chováním sblížují se středními, v západní Evropě se tímto směrem již civilizovalo prakticky veškeré obyvatelstvo. I když s jistými výhradami budeme s tímto Eliasovým soudem souhlasit, stále chybí odpověď na otázku, proč se tak stalo.

Na tuto otázku lze ovšem u Eliase nalézt ještě jednu, opět ne zcela uspokojivou odpověď. Elias hovoří na jiném místě o tom, že se vznikem veřejného monopolu na moc bylo násilí odstraněno z každodenního života a uzavřeno do kasáren. Každý člen společnosti však dobře ví, že je připraveno zakročit. I v této latentní podobě zůstává tedy organizované násilí zdrojem tlaku na lidské jednání. I když si tento tlak běžně neuvědomujeme a jsme na něj zvyklí již od dětství, neustále pacifikuje naše jednání, civilizuje je.

Zůstává otevřenou otázkou, nakolik skutečně hrozba použití síly vede různé skupiny obyvatelstva k tomu, aby se chovaly, jak náleží. V kontextu celé Eliasovy koncepce vyznívá však uvedená argumentace velmi paradoxně. Elias nejprve dokazuje, jak po celá staletí byli profesionální válečníci pacifikováni osvojováním dvorských mravů, aby pak v analýze přítomnosti naopak tvrdil, že lidé jsou vedeni ke slušnému chování hrozbou použití násilí ze strany profesionálních válečníků.

Domníváme se, že hlavním důvodem, který vede k tomu, že procesem civilizace opravdu procházejí stále širší vrstvy společnosti, je skutečnost, že stále širší vrstvy se v moderní společnosti ocitají v postavení srovnatelném s postavením dvořanů na knížecím dvoře.

Základem tohoto postavení je existence mocenské nerovnosti mezi těmi, kdo usilují o žádané odměny, a těmi, kdo mohou takové odměny poskytnout. Situace knížecího dvora se objevuje všude tam, kde jedna ze zúčastněných stran má z jakéhokoliv titulu k dispozici zdroje, o něž druhá strana usiluje, a může tedy diktovat, jak se má chovat ten, kdo si chce odměnu zasloužit. Tato situace nutí žadatele rozehrávat všechny odstíny civilizovaného jednání, tedy chovat se podle okolností zdvořile až servilně, přátelsky i vypočítavě, intrikovat, přetvařovat se, zároveň se však rozhodně vystříhat otevřené agresivity, neboť ta nemá v existující mocenské konstelaci naději na úspěch.

Zrušení soukromého monopolu na moc, k němuž došlo v demokratických společnostech, neruší automaticky podmínky charakteristické pro situaci knížecího dvora. Institucí, která tyto podmínky stále znovu zpřítomňuje, je byrokracie.

Byrokracie, která po mocenském vyvlastnění absolutistického panovníka spravuje státní mocenský monopol ve jménu celé společnosti (ostatně podobně jako to činil již osvícený absolutistický panovník), představuje instanci, které se v moderní civilizované společnosti nemůže vyhnout nikdo, kdo se uchází o odměnu jakéhokoliv druhu. Chceme-li se pohybovat v kategoriích Eliasovy koncepce, pak lze konstatovat, že byrokracie se stala onou institucí, která lidem znemožňuje

chovat se jako nezávislí draví rytíři a nutí je, aby vystupovali jako dvořané v tom nejméně lichotivém smyslu, jenž je obsažen v Eliasově kategorii "civilizace".

Zarážející je, že Elias nevěnuje instituci byrokracie téměř žádnou pozornost⁵. Patrně proto nevidí důvod, proč by se i po zveřejnění mocenského monopolu měli chovat ti, kdo usilují o gratifikaci, podobně rafinovaně, pokrytecky a vypočítavě i spiklenecky jako dřívější dvořané. Ve společnosti, ve které se rozhodování a moc "stává funkcí nezávislého pletiva lidí jako celku" je to nepochopitelné.

Max Weber: Byrokracie vně civilizace

Chceme-li analyzovat postavení byrokracie v civilizačním procesu, je přirozeně nutno upřesnit samotný pojem byrokracie, který je v řeči politiků, žurnalistů i sociologů užíván velmi nejednotně, nepřesně a často přímo tendenčně. Nejhlubším, avšak v jistém smyslu bohužel i nejvíce zavádějícím zůstává dosud pojetí byrokracie, které vypracoval Max Weber [Weber 1925].

Předností Weberova pojetí byrokracie je, že ve své jednoznačnosti umožňuje spolehlivě odlišit byrokratickou formu správy od správních forem předbyrokratických a nebyrokratických. Nevýhodou jeho pojetí je naopak to, že obraz byrokracie, který podává, odporuje obecné představě o byrokracii jako o nefunkční instituci hájící své vlastní zájmy na úkor společnosti.

Výhrady vůči Weberovu pojetí lze zdánlivě neutralizovat tím, že se zdůrazní ideálně typický charakter Weberových konstrukcí, včetně jeho modelu byrokracie. Nevadí, že Weberova představa byrokracie neodpovídá realitě, neboť síla ideálního typu je právě v tom, že logicky uceleně zachycuje neexistující fikci. Taková odpověď však nemůže uspokojit. Ideální typ, nemá-li zůstat jeho konstrukce samoučelnou, musí posloužit jako prostředek vysvětlení existující skutečnosti. Pokud bychom zůstali pouze u Weberova modelu byrokracie, změnili bychom ideální typ v samoučel. Má-li plnit svou heuristickou funkci, je nutno ukázat, v čem se reálně existující byrokratické mechanismy liší od svého ideálního typu a proč k této odlišnosti dochází, které faktory ji zapříčiňují.

Domníváme se, že právě takové vysvětlení lze podat v souvislosti s rozбором civilizačního působení byrokracie. Dnešní podoba byrokracie úzce souvisí s tím, že od přelomu evropského středověku a novověku se tato instituce nevyvíjí v sociálním vzduchoprázdnu, nýbrž ve společnosti, která prochází intenzivním procesem civilizace, jak ho popisuje Norbert Elias.

Weberem stanovený ideální typ byrokracie bere na tyto civilizační mechanismy a civilizační efekty tak malý ohled jako Eliasovo pojetí civilizace na rozvoj a dominantní úlohu byrokracie ve společnosti, která přešla od soukromého monopolu moci k veřejnému. Dnešní byrokrat ovládá umění orientovat se v situaci knížecího dvora a profitovat z ní ve vztahu ke spravovaným, kolegům i nadřízeným.

⁵) Pouze jedinou větu věnuje Elias stinné úloze byrokracie v moderní společnosti, a to, když hovoří o možném budoucím vývoji: "A také zde se již ohlašují pod příkrovem přítomných poměrů napětí budoucnosti, napětí mezi vyššími a středními funkcionáři správního monopolu, mezi "byrokracií" na jedné straně a zbytkem společnosti na straně druhé" [Elias 1969-II: 453].

Proto se jeho skutečné chování vůči nadřízeným, kolegům i spravovaným tolik liší od neosobnosti a věcnosti vyzvedávané Weberovým ideálním typem byrokracie.

Weberův ideální typ byrokracie ovšem zůstává velmi cenný v jiném ohledu. Kontrolujeme-li ho s obrazem patrimoniální správy, tedy správy formující se z hlediska Norberta Eliase v podmínkách soukromého monopolu knížecí moci, můžeme na základě tohoto srovnání určit nejvlastnější povahu a funkci byrokracie. Touto základní funkcí byrokracie je snaha kontrolovat činnost úředníků, a to nikoli libovolným způsobem, nýbrž prostřednictvím úřadu.

Předbyrokratický úřad zaručoval svému držiteli značnou míru nekontrolovatelnosti ve výkonu funkce. Byrokracie nevzniká zároveň s úřady. Byrokracie se rozvíjí teprve spolu se snahou podrobit úředníky kontrole prostřednictvím mechanismů zabudovaných přímo do výkonu úřadu⁶.

Hovoří-li tedy Weber o tom, že byrokracie je až dosud nejúčinnějším nástrojem správy, má nepochybně pravdu. Toto jeho tvrzení je však nutno posuzovat nikoli vzhledem ke spravovaným, ale vzhledem k možnostem kontroly činnosti úředníků jinými úředníky. I když, jak ukazuje Michel Crozier [Crozier 1971], není tato kontrola zdaleka natolik spolehlivá a všudypřítomná jak předpokládal Max Weber, přesto je nesrovnatelná se stavem, který předcházel byrokratizaci úřadů.

Weberův ideální typ byrokracie je vlastně výčtem kontrolních mechanismů, které byly zabudovány do institucí správy s cílem podrobit činnost úředníků permanentnímu dohledu, který byl v případě správy patrimoniální prakticky neuskutečnitelný.

Byrokratická forma správy se vyznačuje jednoznačným rozdělením kompetencí. Již tato zásada výrazně omezuje míru možné libovůle, jak může pronikat do správného rozhodování. Kontrola toho, zda úředník své kompetence nepřekročil, patří k účinným prostředkům disciplinace úředníků. V případě patrimoniální správy tento moment zpravidla chyběl. Navíc umožňuje zásada kompetence předběžnou kontrolu úředníků, která spočívá v tom, že na příslušná místa ve správném aparátě jsou dosazovány osoby, jejichž odborný profil by měl odpovídat požadované kompetenci. Kromě toho platí, že výkon úřadu podle pevně stanovených kompetencí umožňuje kompetenčně specializovat také samotnou kontrolu, což opět zvyšuje její účinnost. Princip úřední hierarchie je v jistém smyslu totožný s vertikálním rozdělením kompetencí. Typický patrimoniální úřad zná pouze stejnou závislost všech sloužících úředníků na jejich pánovi. Vsunutí zprostředkujících článků v podobě úřední hierarchie má kromě jiných efektů význam také pro oblast kontroly. Jde ovšem opět (podobně jako v případě dělby kompetencí a vlastně vůbec všech ideálně typických znaků byrokracie) o účinnost spíše teoretickou.

⁶) Samotný termín "byrokracie" je tedy velmi nešťastný. Právě nedostatečně byrokratizované správní systémy minulosti představovaly skutečnou neomezenou vládu úředníků uzurpujících svou společenskou funkci a přeměňujících svěcený úřad v součást rodinného majetku. Teprve byrokratizace tuto snahu limituje a zabraňuje úředníkům, aby vládli společnosti "ve vlastní režii".

Dalším rysem byrokratického systému správy je povinná písemná registrace všech provedených úředních výkonů. Oproti ústnímu způsobu vyřizování správních záležitostí je zde možnost kontroly opět alespoň v teorii výrazně posílena.

Byrokratickým rysem, který Weber často vyzvedává, je rozhodování podle obecně platných a obecně závazných pravidel. V principu stejným normám jsou podřízeni jak řadoví členové organizace, tak také její řídící pracovníci. Obecně platné normy ostatně určují i to, kdo a za jakých podmínek se řídícím pracovníkem může stát. Základem postavení řídícího pracovníka je jeho dočasné pověření bdít nad dodržováním neosobních pravidel.

V jistém smyslu klíčový význam pro kontrolu úředníků má ta skutečnost, že výkon byrokratického úřadu je povoláním. Zaměstnává celého úředníka, nemůže být vykonáván jen jako vedlejší pracovní činnost. Již pouhá existence jediného a monopolního zaměstnavatele výrazně přispívá k disciplinaci úředníků. Jedná se vlastně o určitou analogii s Eliasovým důrazem na disciplinizační funkci knížecího dvora ve srovnání s konkurujícími si dvorci drobných feudálů předchozí epochy.

V procesu byrokracie došlo k oddělení členů správního aparátu od prostředků nutných ke správní činnosti, tedy k jejich vyvlastnění. Podobně jako byrokraticky řízené vojsko vyvlastňuje vojáky od jejich zbraní a byrokraticky řízená věda vyvlastňuje badatele od jejich výzkumných nástrojů, podobně byrokraticky řízená správa vyvlastňuje úředníky od prostředků nutných k vedení správy a koncentruje je v rukou jejich zaměstnavatele. Jakmile jsou úředníci odděleni od svých prostředků obživy, je úředník z povolání vázán na existenci byrokratického stroje podobně jako dělník na existenci stroje skutečného. Stal se prvkem soukolí, které nedokáže ani sám uvést do pohybu, ani sám zastavit. Má tedy zájem na tom, aby fungovalo ve stále nezměněném rytmu. Tím je ovšem jeho kontrola završena⁷.

Byrokracie tedy představuje ve svém ideálně typickém významu odlišným od ideálně typických významů jiných forem správy takové správní uspořádání, které má úředníky přinutit, aby prováděli svou činnost na profesionální úrovni, a přitom jim má zabránit přivlastňovat si na základě této činnosti větší množství odměny, než kolik je obecným předpisem stanoveno.

Pokud skutečná byrokracie v moderní společnosti tímto způsobem nefunguje, je třeba sledovat, které faktory působí odchylky skutečného stavu od ideálně typického modelu. Již jsme naznačili, že původ těchto odchylek je nutno hledat ve způsobu zapojení byrokratů do procesu civilizace lidského jednání v podmínkách demokratizujících se společností moderní doby.

Společnost zdvořilých byrokratů

Na první pohled může vzniknout dojem, jako by Eliasova a Weberova koncepce byly zcela komplementární a navzájem se dokonale doplňovaly. Elias vychází z analýzy určitého makrosociálního procesu (procesu centralizace moci), aby

⁷) Weber hovoří o tom, že úředník se v této fázi již nemůže ze sevření byrokratické mašinérie vymanit: "Úředník z povolání, v protikladu ke správě honorací, kde úřad je vykonáván jen jako čestné či vedlejší zaměstnání, je celou svou materiální i myšlenkovou existencí spoután se svou úřední činností" [Weber 1925-II: 669].

nastínil jeho důsledky a dopad na proměnu lidského jednání. Ukazuje, jak se v důsledku mocenské centralizace pacifikuje a nuceně kultivuje veškeré lidské jednání počínaje mravy nejvyšších vrstev.

Postup Maxe Webera je spíše opačný. Weber ukazuje, jak jistý typ jednání, a sice jednání účelově racionální, koresponduje v oblasti správy s jistým typem uspořádání úřadů (tedy s byrokracií) podobně jako v oblasti materiální produkce vede k převládnutí továrního způsobu výroby a v oblasti interpretace světa k převládnutí vědeckého způsobu myšlení.

Weberova chápající sociologie vysvětluje charakter různých sociálních institucí z charakteru jednání, které stojí v jejich základu, zatímco Eliasova teorie civilizace vysvětluje proměny charakteru jednání naopak tlakem jistých makrosociálních souvislostí.

Ve skutečnosti je však vztah mezi myšlenkami Maxe Webera a Norberta Eliase mnohem méně souladný, sociální svět, který je v jejich myšlení reflektován, je mnohem problematičtější.

Jak proces civilizace chování, tak proces ustavení legálních forem panství organizovaných kolem instituce byrokracie souvisí s týmiž makrosociálními změnami, a sice s postupující mocenskou centralizací, která stojí v základu ustavení státních celků evropského novověku.

Mocenská centralizace vytváří zároveň tlaky na civilizaci jednání jednotlivců a zároveň vytváří silné byrokratické struktury regulující chod společnosti. Výsledek souběhu obou těchto procesů je (alespoň z hlediska spravovaných) neobyčejně paradoxní.

Z hlediska samotných úředníků je situace poměrně jednoduchá, neboť proces byrokracie úřadů velmi úzce souvisí s procesem pacifikace a civilizace jejich jednání. Na historickém materiálu lze doložit, nakolik se mentalita úředníků v dějinách proměňuje shodně s Eliasovým popisem postupu civilizace⁸⁾.

Ve zkratce lze konstatovat, že úředníci v období předcházejícím byrokratizací úřadů se v naší evropské kulturní oblasti z velké části kryjí s vrstvou feudálních válečníků. Výkon správy v jejich pojetí obsahuje mnoho z krutosti, nesystematičnosti a nárazovosti feudálního kořistění. Počátek byrokratizace úřadů je zároveň začátkem civilizace nespoutaného chování feudálních úředníků, kteří ve snaze o uzurpaci nebrali ohled ani na původní zdroj své moci, ani na spravované. Civilizace chování úředníků pokračuje výrazným tempem v podmínkách knížecí správy. Neznamená pouze stále větší ochotu zdržovat se projevů drsných mravů a otevřené agresivity, znamená též schopnost osvojit si takové způsoby intrikování a přetvářky, které umožní získat přízeň těch, jejichž monopol na udílení gratifikací je již nutno respektovat. Tato civilizace chování úředníků je nutně neúplná a pouze jednostranná. Zdvořilé způsoby jsou předváděny směrem nahoru, vůči nadřízeným,

⁸⁾ Řada příkladů na toto téma je obsažena v rukopisu práce "Civilizace úředníků", kde postup byrokratizace úřadů je doložen životopisy francouzských úředníků za starého režimu [Keller 1990].

praktikovat je též směrem vůči spravovaným se jeví jako zcela zbytečné. Úředníci disciplinují své jednání, neboť jediné tak mohou od nynějška dosáhnout cílů, kterých již není možno zmocnit se otevřeným násilím.

Proces civilizace jednání probíhal pochopitelně nejdříve a nejintenzivněji u nejvyšších úředníků, kteří se pohybovali přímo ve dvorském prostředí a prakticky nepřicházeli do styku se spravovanými. Nutně se však postupně šířil také do nižších stupňů správní hierarchie, neboť každý nadřízený vytvářel "situaci knížecího dvora" vůči svým podřízeným. Celé generace úředníků se učily respektovat neosobní úřední pravidla, přitom je však interpretovat a aplikovat způsobem, který nebude na škodu jejich čistě osobním zájmům.

Situace knížecího dvora se přitom opakuje na stále nižších a nižších úrovních. Stále širší vrstvy úředníků jsou nuceny ovládat a kontrolovat vlastní jednání v přítomnosti nadřízeného, který je vzhledem k nim reprezentantem monopolu na moc. Na této situaci nic nemění ani přeměna soukromého monopolu moci ve veřejný. I v podmínkách demokratizující se společnosti probíhá proces civilizování jednání v podstatě stále podle téhož "dvorského modelu". Právě prostřednictvím nejnižších a nejbezzvýznamnějších úředníků se se situací knížecího dvora důvěrně seznamují nejširší vrstvy obyvatelstva. I když skutečný knížecí dvůr nemohly nikdy poznat, mají dostatek příležitostí osvojit si právě tímto způsobem "zdvořilé jednání" v celé jeho škále sahající od servilnosti až po intrikaření.

Před nástupem byrokracie, kdy se držitel úřadu vymyká systematictější kontrole, bere jen minimální ohledy jak na nepřítomné nadřízené, tak na bezprávné spravované. Po urychlení procesu byrokratizace, k němuž dochází v prostředí knížecí správy, je úředník nucen ukáznit a civilizovat své jednání nejprve jednostranně - směrem k nadřízeným. V pokročilém stádiu byrokratizace, které již umožňuje odstranit soukromý monopol moci a nahradit ho veřejným, je civilizace jednání úředníků ukončena. Součástí jejich jednání se stále více stává vedle zdvořilého až servilního postoje vůči nadřízeným také zdvořilé zacházení se spravovanými. Naopak byrokratický úředník, který respektuje pravidla úřadu a neusiluje již o jeho apropriaci, očekává na oplátku slušné, civilizované vystupování ze strany spravovaných, jejichž záležitostmi je nucen se zabývat, aniž by jim sám osobně mohl či chtěl uškodit anebo dokonce pomoci.

V demokratické společnosti se byrokracie a spravovaný lid civilizují navzájem. Lid je hrdý na to, že je vládcem společnosti *de iure*, byrokracie souhlasí s tím vládnout společnosti alespoň *de facto*. Lid je podle ideologie každé demokratické společnosti v poslední instanci zdrojem veškeré moci. Byrokratičtí úředníci se chovají vůči tomuto kolektivnímu vládci v abstraktní poloze a naprosto stejným respektem, s jakým dříve přistupovali k monarchovi. V žádném případě by si nedovolili popírat právo na suverenitu lidu v jeho státě. Jejich úcta k zákonům, které tuto skutečnost kodifikují, je opět až servilní.

Zároveň však každý konkrétní úředník reprezentuje vůči konkrétnímu spravovanému naprosto reálného představitele mocenského monopolu. Zde nefunguje princip konkurence, spravovaný se nemůže obrátit se svou záležitostí na jiný úřad. K reprezentantům (nyní již společně) moci je nutno chovat se navýsost

zdvořile. Úředníci a spravovaní se tedy civilizují navzájem a činí tak oba ve svém vlastním zájmu.

Pokud by se úředník rozpomenul na strategii rytíře nedotčeného ještě dvorskou civilizací, překročil by tím hned několik byrokratických předpisů a byl by podle jiných předpisů potrestán. Pokud by tuto strategii zvolil spravovaný, dal by se jeho čin kvalifikovat dokonce jako masochismus, neboť pověřený funkcionář reprezentuje moc všeho lidu, tedy i moc spravovaného.

V historickém kontextu je situace dokonce ještě absurdnější. V průběhu řady staletí byla v zájmu panovníků jako hlavních držitelů moci realizována četná byrokratická opatření, která snížila na minimum autonomii jednotlivých úředníků a vytvořila z nich postupně celistvý byrokratický aparát. Tento aparát však zpětně učinil zbytečným postavení panovníka v systému správy země. Zánik soukromé moci panovníka nevedl úředníky k návratu k předcivilizačním formám chování, nestali se z nich opět divoce kořistící rytíři usilující o uzurpaci svěřeného úřadu. Změna však nastala v tom, že nyní již prostřednictvím mocenského monopolu nepacifikuje panovník své úředníky, nýbrž tito úředníci sami využívají své monopolní pozice k tomu, aby v průběhu každodenních drobných úředních jednání disciplinovali a pacifikovali chování spravovaných, tedy těch, kdo jako celek formálně vystřídali panovníka v postavení nejvyššího zdroje státní moci.

Úředníky tedy spojuje s procesem civilizace dokonce dvojí vztah. Civilizováním chování úředníků prostřednictvím jejich vynuceného styku s kontrolními instancemi se rozvíjí byrokratický systém správy. Civilizací chování širokých vrstev prostřednictvím jejich vynuceného styku s byrokratickými úředníky se rozvíjí demokratický systém vlády.

Situace spravovaných v moderní centralizované společnosti je však velmi nešťastná, neboť mocenská centralizace uvedla do pohybu současně dva procesy, jejichž charakter si do značné míry protiřečí.

Na jedné straně, jak ukazuje Norbert Elias, souvisí centralizace moci s rostoucím tlakem na to, aby lidé přicházející do kontaktu s držiteli moci civilizovali své jednání. Učí se proto potlačovat vše, co by jim mohlo škodit u osob, které o nich mohou rozhodovat. Snaží se vhodným chováním předvést vlastní osobu v co nejlepším světle a tím ovlivnit mocné ve svůj prospěch. Tato dovednost, kterou ovládli nejprve urození a po nich špičky měšťanstva, se postupně šíří mezi stále nižší vrstvy. Všichni si ve větší nebo menší míře osvojují umění představit se svým chováním v takovém světle, že tím získají sympatie těch, kteří kontrolují rozdělování společenských odměn, kteří rozhodují o osudech a kariérách těch méně mocných. Zdvořilé vystupování, nevylučující samozřejmě větší či menší míru pokrytectví, je od samého počátku vedeno snahou získat přízeň mocných a využít ji na podporu svých osobních záležitostí.

Oproti tomu Max Weber ukazuje, že tentýž proces mocenské centralizace souvisí s rozvojem moderní byrokracie, tedy instituce řídící se ve své profesionální správní činnosti čistě neosobními, univerzálně platnými pravidly. Podle Webera se byrokracie vyznačuje, na rozdíl od jiných typů správy, právě tím, že nepřihlíží ke zvláštnostem jednotlivých osob a jejich jednání, že se nenechá ovlivňovat pocity

přízně či antipatií jako její patrimoniální předchůdci, že rozhoduje přísně objektivně, pouze podle věcných aspektů vyřizovaných záležitostí. Weber opakovaně zdůrazňuje strojový charakter chodu byrokracie, jejíž přednosti se mohou uplatnit právě jen při vyřizování velkého množství záležitostí podle týchž relativně jednoduchých pravidel, což pochopitelně předpokládá abstrahování od zvláštností jednotlivých případů.

Je zřejmé, že oba procesy uvedené do pohybu týmiž skutečnostmi působí protikladně. Proces civilizace vede sociální aktéry k tomu, že se snaží získat přízeň druhých, ať již pomocí osobního dojmu, který na ně učiní, anebo pomocí rafinovaných intrik, které činí bez jejich vědomí. Proces byrokratizace naopak požaduje rozhodovat podle kritérií, která nutí abstrahovat od osobních zvláštností jednotlivých případů. Lidé se tak ocitají v nešťastném a zdánlivě neřešitelném postavení, neboť se snaží zalíbit druhým v situaci, kdy při rozhodování již nemá být důležité to, nakolik se jeden druhému osobně líbí, nakolik je kdo komu sympatický.

Vzniká tak paradox moderní společnosti, která je zároveň a ze stejných příčin civilizovaná a byrokratická. Tytéž procesy, které disciplinovaly naše jednání, vedly zároveň k tomu, že je o nás rozhodováno stále více bez ohledu na to, jak disciplinovaně či civilizovaně se chováme. Řešením tohoto zdánlivě neřešitelného rozporu se stala společnost zdvořilých byrokratů.

Zdvořilá byrokracie je výsledkem protnutí obou odlišných procesů uvedených do chodu rozvojem centralizace moci od počátku novověku. Odlišnost až rozpornost obou procesů se odráží i ve způsobech jednání zdvořilé byrokracie. Zdvořilý byrokrat se chová jinak směrem k ostatním byrokratům, tedy vůči svým kolegům a nadřízeným, a jinak směrem naopak, vůči klientům a spravovaným.

V prvním případě zřetelně převládají návyky dvorského prostředí nad striktními požadavky byrokratických předpisů. Úředníci rozehrávají vůči svým nadřízeným i kolegům všechny odstíny dvorské kultury. Dokáží potlačit své skutečné pocity, dovedně intrikovat i zřít se bezprostředních úspěchů ve jménu vzdálenějších osobních cílů. K dosažení zcela osobních cílů dovedně využívají neosobních nařízení a předpisů. Pojtkem uzavřených klik a klanů byrokratů jsou vazby osobní věrnosti, jejich věcným základem jsou prokazované služby a protislužby. Klientské vztahy mohou být posíleny vazbami příbuzenskými. Byrokratický prvek je v těchto vztazích přítomen v tom smyslu, že pojtkem a cílem přechodných i trvalejších spojení není již snaha o přivlastnění úřadu jako takového a jeho převedení do rodinného vlastnictví, nýbrž pouze snaha pobírat doživotně či dokonce dědičně odměny plynoucí ze zastávání úřadu jisté úrovně. Řečeno weberovskou terminologií, vztah k úřadu zde získává prebendální charakter, byrokracie se rozvíjí směrem k byrokracii patrimoniální. Tomu nasvědčuje i tendence k záměně fondů určených na veřejné výdaje s prostředky soukromými.

Zcela jinak se chová byrokracie směrem navenek, tedy vůči spravovaným. Zde převládá naopak striktní dodržování platných byrokratických předpisů doprovázené pouze v nejnútnejší míře osvojenými návyky civilizovaného jednání. Výsledkem je podivná směs lhostejného formalismu a zdvořilého chování, kterému

po formální stránce nelze nic vytknout. Je to nezáměr tak zdvořilý, že může snad dokonce u klienta vzbudit pocit satisfakce. Může však vzbudit též realističtější pocit dokonalé marnosti. Spravovaný stojící tváří v tvář sedícímu slušnému úředníkovi zjišťuje, že veškeré náklady spojené s potlačováním skutečných emocí a s předstíráním neexistujících pocitů jsou vynakládány zcela zbytečně. Lidé byli naučeni chovat se slušně v dobách soukromého monopolu moci, kdy byli za své slušné jednání pánem odměňováni. Nyní zjišťují, že vybrané způsoby byly tváří v tvář neosobní byrokracii internalizovány zbytečně. Ve styku s byrokracií slušnost sama o sobě ještě negarantuje splnění cílů. Byrokrat má totiž na rozdíl od knížete své instrukce.

Moderní byrokracie představuje poměrně kultivované ignorování záležitostí spravovaných, je ztělesněním civilizovaného nezájmu. Pro spravované z toho plyne cenné poučení: chovají-li se k byrokracii vrcholně slušně, je vysoká šance, že jim neuškodí. Úředníci civilizují naše jednání, neboť nám dávají jasně najevo, že nebudou jednat s člověkem, který se vůči nim nebude chovat tak slušně, jako se oni chovají vůči svým představeným. Je však zcela neodůvodněné domnívat se, že samotná slušnost zavazuje úředníka ještě k něčemu dalšímu.

Výsledek procesu civilizace chování a procesu byrokratizace správy, které se protly v moderní centralizované společnosti je tedy obdobný v případě úředníků i spravovaných. Jak samotní byrokraté ve svém vzájemném styku, tak také spravovaní přicházející do styku s byrokraty získávají stejnou zkušenost. Obě strany zjišťují, že oficiálně platná a doporučovaná pravidla hry jsou jedna věc a efektivní cesta vedoucí k dosažení osobních cílů věc zcela jiná.

Spravovaní zjišťují, že pravidla civilizovaného chování sama o sobě negarantují získání přízně a tedy i žádané odměny. Úředníci zjišťují, že pouhé dodržování neosobních pravidel a předpisů samo o sobě negarantuje profesní úspěch a kariéru. Přesto spravovaní neopouštějí zdvořilé způsoby chování a úředníci se nezbavují svých byrokratických předpisů. Naopak, spravovaní se snaží využít zdvořilého chování k navázání klientských vztahů s úředníky, k proniknutí do jejich vazalských sítí. Úředníci se snaží dovedným manipulováním s neosobními předpisy posílit svoji pozici v rámci byrokratického aparátu.

Oba se tedy přetvařují, když předstírají, že zdvořilost ze strany jednoho a dodržování předpisů ze strany druhého má pro ně hodnotu samo o sobě. Tímto vzájemným přetvařováním se navzájem dále úspěšně civilizují.

Literatura

- Crozier, M. 1971. *La société bloquée*. Paris.
- Elias, N. 1969. *Über den Prozess der Zivilisation*. 2 sv. Bern München.
- Keller, J. 1989. Co je to vlastně byrokracie? In: *Sociologický časopis* 5.
- Keller, J. 1989a. *Sociologie organizace a byrokracie*. Praha, SPN.
- Keller, J. 1990. *Civilizace úředníků*. strojopis 303 s. Brno.
- Weber, M. 1925. *Wirtschaft und Gesellschaft*. 2 sv. Tübingen.

Summary

The article deals with the importance of bureaucracy in modern society. The author aims to introduce bureaucracy in a less schematic way than usual. The starting point for the author is the theory of civilization by Norbert Elias, with its emphasis on the enforced and ambivalent character of civilized manners. However Elias explains the civilizing process of the behavior of the masses in democratic society from the beginning of the 19th century only superficially. Elias underestimated the role of bureaucracy as representative of public monopoly of power. The author makes use of Weber's theory of bureaucracy, the weak point of which can be seen in the inability to explain the actual forms of bureaucracy, which differ a great deal from a given ideal type. In the author's opinion, the divergence of the actual state of bureaucracy from its ideal type is a consequence of the fact that the process of bureaucratization took place at the same time as the process of the civilization of manners. The result of the conversion of both processes is the paradoxical state of modern society: People try to assert their personality as well as their personal interests in a society where there is pressure to make decisions according to impersonal, purely businesslike criteria. The solution to this contradiction is the development of a society of polite bureaucrats, which is a mixture of formal politeness and indifference to content. By keeping impersonal rules, administrators pursue their own personal aims, while those they administer try to penetrate into the administrators' "vassal's networks" and boost the number of their clients.

Rozvrh občanské společnosti

Občanská společnost a násilí

BEDŘICH LOEWENSTEIN

Freie Universität Berlin

Scheme of the Civil Society

Civil Society and Violence

Abstract: This article, extracted from the book, "Problemfelder der Moderne," Darmstadt, 1990, derives from Freud's description of civilization as repressive and questions to what extent modern civil society, based on individual interests and market competition, has modified the factor of violence. The author suggests the origins of civil society which, unlike the traditional, evaluates work and profit in a new way; but the market orientation influences the extra-economic spheres as well and brings a new conception, especially of the role of power (potestas) which is to be separated from violence (violentia). In this connection the contradictory political thinking of J.-J. Rousseau has been investigated, including his critical estimation of civilization self-enslavement and original conception, which in fact results in the new total alienation through the common will (volonté générale) and patriotic upbringing. A more positive attitude toward the interests and passions of the individual has been adopted by contemporary Anglo-Scottish thinking, which, however, before 1800 also had not dared to proclaim the unlimited principle of laissez-faire," namely self-regulation by means of market mechanisms. Even Adam Smith considered extra-economic discipline and moral corrective maxims to be inevitable.

O, it is excellent
To have a giant's strength; it is
tyrannous
To use it like a giant.

Shakespeare, Measure for Measure

Nebylo teprve objevem Sigmunda Freuda, že civilizace ve značné míře potlačuje lidské pudy, přetváří je a podrobuje pravidlům; že civilizace je ve svém jádru jakoby "krocením bestie" v člověku, tj. ovládnutím agresivních a anarchických sklonů ve prospěch práce, podrobení, ba odříkání. Freud také nebyl první, kdo pokládal civilizaci - přesto, že znamená újmu na slasti a zesílení pocitů viny - za *nezvratnou a funkční*. Slouží totiž dvěma základním účelům: "ochraně člověka proti přírodě a regulaci mezilidských vztahů"².

¹) Tato studie vyšla ve větší knize, "Problemfelder der Moderne. Elemente politischer Kultur" ve Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt, 1990. Autor, bývalý pracovník ČSAV, je od roku 1979 profesorem Svobodné univerzity v Západním Berlíně. Je mj. zakladatelem berlínského kroužku pro dějiny a psychologii.

²) Freud sice přiznává, že největší překážkou kultury (civilizace) je vzájemná lidská agresivita, kterou se sám snaží přibrzdit, ztírnět, kanalizovat a hlídat (pomocí instance nad-já); na druhé straně kulturní vývoj znamená narůstání pocitů viny, pročez cenou kulturního pokroku prý je úbytek štěstí. Freud se proto důsledně nemůže ubránit otázce, zda všechno kulturní úsilí stojí za námahu [Freud 1953: 109nn, 126, 119, 124, 85].

Freud se neuzavíral starému konzervativnímu, popřípadě novému společensko-kritickému poznatku, podle kterého "většina lidí... poslouchá zákazů kultury pouze pod tlakem vnějšího *donucování*"; u sociálně a materiálně znevýhodněných vrstev nelze očekávat, že *znítelní* kulturní příkazy a zákazy - pakliže "uspokojení určitého počtu účastníků předpokládá utlačování jiných, ne-li většiny" [Freud 1980:86].

Jestliže nepřehlížíme k Freudově "pozdně buržoaznímu", rezignačnímu akcentu, který kulturu menšiny přímo odvozuje od nekulturnosti většiny (nelze přehlédnout paralelu k Nietzscheovi), zůstává takřka lutherovské odmítnutí optimistického výhledu: harmonické, jednosměrné cesty k stále větší míře svobody a štěstí. Civilizace znamená i značné *odpírání* a nerovnoměrné zatěžování, poskytuje nestejně gratifikace, takže často přímo předpokládá fyzické donucování a represivní ideologie jako páky. Nesporně existují vykořisťovatelské, represivní společnosti, spočívající na cynickém uplatňování násilí ze strany držitelů mocenských aparatur; to však o novodobé *občanské* společnosti mnoho nevypovídá. Také kulticky rituálně stabilizované, privilegované kastovní pořádky [Weber 1972: 265] nejsou argumentem. Vlastnická, individualistická tržní společnost má v sobě při vši nerovnosti šancí a výchozích pozic dynamiku, jejíž emancipační potenciál se podstatně odlišuje od tradičních společenských pořádků.

Samozřejmě platí, že míra násilí "shora" je nepřímo úměrná spontánnímu souhlasu "zdola". Proto se v dobách politické nestability a sociální nejistoty dosavadní vzorce společenského soužití stávají "vzorkem bez ceny". Začíná převažovat pocit nedůvěry a strachu, a to znamená, že stoupá sklon k násilí uvnitř společnosti i na jejím vrchu³. Společenská smlouva se vyprazdňuje postupující ztrátou důvěry, znehodnocováním její symboliky na kulisy cynické manipulace. Převažuje pocit vyloučenosti z výhod, ale také z hodnotové reprezentace, což zpravidla vyúsťuje ve zvýšenou agresivitu a destruktivitu u základů soustavy. Nositelé mocenského monopolu, kteří stojí zády ke zdi, reagují vypovězením daných právních záruk a svobodných prostorů, popřípadě otevřeným terorem [Johnson 1971: 117]. To vše ovšem nepotvrzuje ještě *obecnou* platnost zásady, že donucovací moc je nutným, funkčním přívrastkem všech společností.

Abstraktně jistě nelze zavrhnout - ale ani jednoznačně potvrdit - tezi, že lidské soužití beze všeho donucování a každého odříkání je pouhý eschatologický sen, spočívající na nereálném pojetí člověka; nevíme jistě, zda by "společensky nezbytná práce" a většina daných společenských hodnot a kulturních norem byly respektovány bez *sankcí*, které normám zajišťují působnost, tedy bez určité míry vynucené kázně a "tabuizace"⁴. Vzhledem k ohrožení fundamentálních životních

přijíjí úbytek štěstí. Freud se proto důsledně nemůže ubránit otázce, zda všechno kulturní úsilí stojí za námahu [Freud 1953: 109nn, 126, 119, 124, 85].

3) Beneš např. srovnává vznik evropského absolutismu v 17. století z neustálých občanských válek s diktaturami 20. století, které obdobně povstaly z nemilosrdných bojů politických stran [Beneš 1948: 13].

4) Fromm popisuje neustálý regres starozákonních Židů k bezpečí nesvobody a k modloslužbě slovy: "Horda otroků, katapultovaná mocným vůdcem do svobody, nesnáší život bez viditelného symbolu, jemuž by se mohla podrobit" [Fromm 1980: 91].

zájmů, denně názorně předváděnému zesurování, sadismu, fanatismu a zhroupení lidí v občanské válce, se nabízí otázka, zda nemáme nakonec jen volbu mezi autoritativně zajištěným řádem a anarchií, která znamená zvůli, rozklad a primitivismus. Regresivní princip slasti, to co Freud nazývá *id*, by ve slepém úsilí o uplatnění posléze samo neušlo zničení; "postupné vítězství nad životní potřebou" podle jeho názoru "bylo nerozlučně spjata se zájmy *nadvlády* a bylo jimi utvářeno" [Marcuse 1967: 35, 41]⁵.

Otázka zní, zda novověk Freudovu doměnkou potvrzuje či naopak koriguje. Proti konzervativním kritikům novodobého individualismu jakožto rozkladu se liberální teorie domnívá, že jak jeho ekonomická, tak jeho společenská dynamika i jeho formy vědomí obsahují prvky *nové kvality*. Jean Piaget např. rozlišuje "primitivní" a "civilizované" společnosti podle míry *nadvlády* starců, předků, kolektivních obyčejů a kolektivní odpovědnosti, pasivní poslušnosti, popřípadě individuální autonomie [Piaget 1986: 118n]⁶. Je ovšem individualismus a individualismus. Podobně nejednoznačné je působení trhu: jeho produktivní, osvobozovací potenciál může být zastíňován rozkladným, *destabilizačním* vlivem na tradiční formy života. Max Weber věřil v racionalizační důsledky svobodné soutěže; jiní zdůrazňují spíše její magické působení, které zaslepuje lidi jí očarované. Ani preromantičtí kritici nazavírali oči před skutečností, že šířavá, zotročující touha se vyvíhnut cvičí talenty a síly; je však podstatnější, že "ze všech lidí dělá konkurenty, soupeře či dokonce nepřátele" [Rousseau 1981: 259]. Novější společenská kritika ve sledu vyprázdněného tržního a konzumního fetišismu vidí narůstat strukturu nového nevolnictví, stále totálnější, mrzačící sílu, která emancipační slib původního rozvrhu moderny usvědčuje ze lži.

"Nepospolitá společnost", ať ji posuzujeme jak chceme, beze sporu ve srovnání se statikou předmoderních společností uvolňuje nevidané síly a možnosti. Vidíme to nejen porovnáním s dnešními byrokratickými soustavami plánu a distribuce. Ještě zřetelněji se odrážejí od antických společností, kde společnost a hospodářství stojí typologicky pod vládou *nutnosti* přirozených potřeb i *nesvobody* jednoznačné podřízenosti [Aristoteles 1960: 32]. To není jen aristotelovská teorie: koexistence otroků a svobodné práce nepřipouštěla, aby lidé v ekonomické oblasti spatřovali společensky uznávanou formu sebeuskutečnění. Možnost výdělečné činnosti byla v antice do značné míry orientována na *politiku*, tj. na státní zakázky, důchody, politickou expanzi a privilegia; mezi brzdící činitele je třeba počítat i zvůli v soudnictví, tedy právní nejistotu, jakož i nedostatek osobní svobody a chronické války. Tyto poměry nedovolovaly vznik vrstvy mírumilovných lidí, zcela oddaných výdělečnému povolání [Weber 1972: 798].

Třebaže církev nemluvila vždy stejným jazykem a mezi teorií a praxí býval značný rozdíl, stály středověké společnosti ve znamení nepochybného normativního

⁵) Kultura podle Freuda v první řadě znamená pokrok v práci, práce však je nelibidní, neradostná, bolestná a v zásadě musí být prosazována donucováním - podle [Marcuse 1967: 82n].

⁶) Teoretický základ tohoto pojetí formuloval o půl století dříve Emile Durkheim. K němu např. [Müller 1986: 71nn, 80n].

hierarchického řádu, k němuž na tomto světě byl možný pouze vnitřní odstup, ne však reálná alternativa. Nadále práce a praktická výdělečná činnost byly pokládány za eticky méněcenné. Až novodobý individualismus, snad v souvislosti s reformačním důrazem na neúnavnou světskou práci a s chápáním povolání jako svého druhu bohoslužby, objevuje prvky, podkopávající zdánlivě samozřejmý, autoritativně podepřený, tradiční život. Již neplatí rovnice mezi prací a námahou, chudobou, strastí a utrpením, neplatí také již přednost kontemplace před výkonností [Wiedemann 1979: 24, Dülmen 1987: 16, Gilomen 1990: 265].

Postupné hodnotové změny se musely dotknout i oblasti *konzumu*, kde zbavovaly funkčnosti starší přísná pravidla omezující přepychové výdaje, stavovskými určené hranice přiměřených potřeb. Třebaže se skutečná spotřeba jednotlivých vrstev původně nesblížovala, [Müller 1971: 42] byly rostoucí potřeby, zbavené stavovských omezení, bezpochyby stimulačním činitelem hospodářství. Světská dynamika zbavování lidí církevního a vrchnostenského vodítka nadto podněcovala filozofy pokroku ke smělé naději, že probuzené síly po způsobu Hegelova krka, jakoby pod deduktivním nutkáním obrovského sylogismu, krok za krokem odbourávají pořádky založené na vnějším donucování a na disfunkčních privilegiích.

Snad není třeba zdůrazňovat, že samotný trh není ještě zárukou emancipace. Tvoří však hnací kolo společenského pohybu, a vytváří prostory nové zkušenosti, přesahující vlastní ekonomii. Trh vyžaduje bezpečí, právní jistotu a dodává model vzájemnosti, spočívající na možnosti vyměněných rolí. Jako se dnešní kupující zítra octne v roli prodávajícího a žalobce v roli obžalovaného, tak se i dnešní většina může zítra stát menšinou (a být odkázána na toleranci). Podstatné je, že pravidla trhu nepřihlízejí k specifickým rozdílům účastníků - nerozhoduje krédo, nýbrž úvěr (kredit). "Kde se uplatňují autonomní zákonitosti trhu, tam se bere zřetel jen na věci, ne na osobu" [Weber 1972: 383].

Vazba vytvořená trhem není pospolitostí hodnot, spočívající na substanciální spravedlnosti, přesto znovuobjevila kus klasického politického ideálu "společensví na podkladě řeči". Je to vzájemnost punktuální, založená na svobodné vůli, která v aktu směny ruší donucování, relativizuje rozdíly stavu a vytváří stabilní rámec pro tento styk. Nadřazená pravidla a vypočitatelné očekávání zajisté nejsou posledním úradkem politické moudrosti; zavedením racionálního *vlastního zájmu* však do politické rozpravy proniklo nové kritérium legitimacy: nutnost zdůvodnit a ospravedlnit politické jednání⁷. Pokrok je třeba spatřovat už v možnosti artikulovat a prakticky uplatňovat své individuální zájmy. Skutečnost, že zájmové polohy dostávají srovnatelný hodnotový stupeň, a jsou schopny vzájemně soutěžit, umožňuje jistou rovnováhu nebo přinejmenším otevřený *trh moci*, z něhož může

7) "Legitimita novodobého státu spočívá na materiální racionalitě, která se neomezuje na účelové kalkulování" [Kriele 1980: 36].

vycházet racionalita, která problematizuje každé nadprávi a chrání občanskou společnost před stagnací a poklesnutím do "afirmativní kultury"⁸.

Znamená to sice, že je rušena nadřazená moc, zasahující do všech společenských sfér, nikoli však všichni mimoekonomičtí činitelé. Zde je třeba ujasnit pojmy: německý termín "Gewalt" smazává rozdíl mezi *mocí* a *násilím*, rozdíl, který je i proto nutno podtrhnout. Státní moc, *potestas*, tvoří - vedle dalších forem vlivu - pomocí autorit, leda *možnost* násilí (violencia), jako krajní prostředek v rámci právně závazných pravidel. Není slovní hříčkou, zdůrazňujeme-li, že moc vždy spočívá na zmocnění a předpokládá určitý souhlas. Úřední pravomoc znamená možnost, použít za jistých okolností násilí; násilí ve smyslu violencia znamená však ukončení každého druhu společenských vztahů.

V tomto smyslu je jistě pravda, že "nikdy nebylo státu, který by se *vylučně* opíral o násilné prostředky"; [Arendt 1975: 45, Matz 1975: 53] žádná moc není s to se na delší dobu udržet, nedovede-li mobilizovat i prvky mínění a souhlasu. Toho lze dosáhnout ovšem i manipulací, například tím, že manipulátor zapřísahá obraz nepřítele a živí strach. Přesto lze říci, že zesílením občanské společnosti se otázka legitimacy, která je pro politickou filozofii základní, staví novým způsobem: zesílením nezávislého veřejného mínění (a *tvorbou* mínění pomocí racionální rozpravy), v neposlední míře i zajištěním sféry soukromí proti mocenské zvůli.

Konzervativní kritici často s jistou škodolibostí zdůrazňují, že novověk není s to dojít k proklamované nenásilné rozpravě všech, neboť jednotlivce, odkázaný na sebe, rozbíjí všechny druhy pořádku a na konec zničí sama sebe, popřípadě ustavuje teroristické násilnické režimy. Tento závěr však není nutným důsledkem individualistické premisy. Myšlenkoví průkopníci moderní svobody jistě nezavrhovali zásadně jakoukoli státní donucovací moc. Jak známo, vyúsťuje Lutherova "křesťanská svoboda", uvolnění lidského svědomí proti církevní autoritě a dogmatu, v lutherovskou vrchnostenskou kulturu, v novou integraci jednotlivce do statických životních rozvrhů, ba v podrobení církve státní vrchnosti [Nipperdey 1986: 31].

Také evangelium svobody J. - J. Rousseaua nepostrádá dialektických pastí. Nazpět obrácený utopista a advokát postižených sekularizoval příběh biblického pádu do podoby dějinné dekadence; svou konstrukci šťastného přirozeného stavu stavěl jako anatéma proti represivní společnosti založené na strasti, individuálním vlastnictví a falešném zdání. Nebyla to pouze kritika "kapitalismu". Už antika podle Rousseaua předvedla příklad sebezotročení člověka umělými potřebami civilizace. Zatímco bohaté, učené, krásou posedlé, obchodnické Athény slouží "za vzor všem zkaženým dobám", militaristická Sparta, která vyhnala umění a vědy ze svého středu, mu je - bez ohledu na její helóty - sídlem ctnosti, moudrých zákonů a hrdinských činů⁹.

⁸) Radikální kritika občanské (buržoazní) společnosti, jako prý "afirmativní kultury" přehlíží, že až tato civilizace umožňuje masám, aby artikulovaly své zájmy a nadto vytváří materiálně technické předpoklady jejich uspokojování: [Horkheimer 1973], analogicky [Marcuse 1965].

⁹) J. - J. Rousseau, Rozprava o otázce, zda obnova věd a umění přispěla k očistě mravů. [Rousseau 1754].

Rousseau nechtěl zlomit okovy lidstva a rozbit nespravedlnou společnost s jejími prohanými konvencemi ve prospěch ctnostné chudoby. Jeho mýtus šťastného, nezávislého divocha, nezajícího zbytečné potřeby civilizace je, obdobně jako Tacitovi Germáni, jen kontrastem k "neřestem a zlobě učeného, bohatého a prostopášného národa", kde se každý snaží na úkor druhého znovu nabýt ztracené nezávislosti. Osobně snad Rousseauovi šlo o to, nalézt záminku pro únik ze společenských styků: podle vlastních slov pocíťoval vůči lidem nepřekonatelnou nechuť. Nejmenší povinnosti občanského života, jak napsal Malesherbesovi, jsou mu prý nesnesitelné¹⁰.

Jenže jeho paradoxie o *nepospolitém*, asociálním člověku vedou jakousi transsubstanciací ke společenské smlouvě, kterou uzavírají náhle veskrze společenští občané, jejichž individuální vůle zaniká v neodolatelné pospolné vůli. Kdo této pospolné vůli vypovídá poslušnost, musí být společností donucen ke "svobodě". L. Althusser v této souvislosti hovoří o zvratu vynuceného totálního odcizení ve "svobodné totální odcizení"; dedukce, podle níž každý spojením se všemi ostatními poslouchá jen sebe sama ovšem vychází jen pomocí ideologických fikcí [Rousseau 1977: 77, Althusser 1987: 146]. Paradoxem je také skutečnost, že Rousseauovo prokletí věd a umění vyúsťuje ve vlastní filozofická díla, ve kterých ctnost a láska k pravdě prolamují zákon všudypřítomné ješitnosti, závisti a sobectví. Je to důslednost v nedůslednosti, když vychovatel kolísá mezi antickou občanskou ctností a přirozeným citem, mezi naprostým podřízením všeho soukromého politické pospolitosti a anarchií individuálního srdce. Zrušení rozporů světa vede k stoickému odvratu - postoji, který Rousseau v "Emilovi" zdánlivě doporučuje, ve "Společenské smlouvě" však zavrhuje jako předpoklad tyraní [Spaemann 1980: 28, Strauss 1953: 263nn.].¹¹

Důležitý řetěz jeho reflexí vychází z přesvědčení, že člověk bez vášně musí být špatným občanem. Jsou to ovšem vášně, které tvoří motor tržiště ješitnosti, ziskuchtivosti, panovačnosti a nesvobody ve falešné civilizaci. Tomu chce filozofický zákonodárce čelit tím, že nebezpečnou sebelásku (amour-propre) přetváří neustálou výchovou ve "vznešenou ctnost". Láska k státu se opírá o *vnitřní řízení*: totiž iracionální síly národního svérázu, obyčejů a občanského náboženství, a proti této zdrcující přesile nevidí Rousseau možnost se odvolat k předstátnímu přirozenému právu [Rousseau 1962: 255]. Největší sílu má ta autorita, která proniká do lidského nitra a působí více na vůli než na činy. Je jisté, že národy se na dlouhou dobu stávají tím, čím je učinily jejich vlády¹².

¹⁰) Čtyři dopisy panu prezidentovi de Malesherbes. [Rousseau 1754: 479].

¹¹) Ve skutečnosti i "negativní výchova", chránící chovance před zhoubným vlivem zkažené společnosti, předpokládá vševědoucího a všemocného vychovatele v pozadí. "Není dokonalejšího podrobení než je podrobení, kterému přisuzujeme zdání svobody" [Rousseau 1978: 265].

¹²) Nezáleží přitom na tom, že Rousseau vládům doporučuje, aby své poddané neovládali terorem, nýbrž mírně a nenápadně ("conduire l'État si paisiblement qu'il semble n'avoir besoin de conducteurs").

Toto zjištění není míněno jako denunciace státní všemoci, nýbrž bez přechodu navazuje na vůli doby k vlastenecké výchově, kterou radikální a konzervativní publicisté chtěli zabrzdit zdánlivý či skutečný úpadek mravů. Jako prý Sparta státní výchovou zvítězila dokonce nad přírodou, [Chisick 1981: 239] tak věřil i Rousseau, že lze překonat rozdvojení moderního člověka na soukromníky a občany, zadržet dekadenci a pomocí *kolektivního egoismu* lásky k vlasti zkrátit sobecké vášně.

Rousseauova společenská smlouva je samozřejmě jinak motivována nežli starý despotismus, opírající se prý jen o "armády, neřesti a pověry" (abbé Raynal). Smiřuje se však vcelku s potenciálem násilí, který je obsažen v pospolné vůli; při tvorbě vůle podle jeho zrádných slov "neběží tak o porady jako o *jednomyslnost*": "budete vždy dělat to, co máte, jakmile to učiníte ve shodě"¹³. Zní to jako naivně demokratická víra v Prozřetelnost, která většinu ztotožňuje s pravdou. Jeho deviza má však kromě absolutistické implikace ještě další čertovo kopýtko: Rousseau z rozumné obecné vůle vyjímá nejen "neomalené boháče", kteří drží zákon ve svém měsíci, nýbrž i "surovou a hloupou luzu", která se dává poštvat lstivými ztřeštěnci a "miluje chleba více než svobodu" [Rousseau 1764: 242].

To byl možná hlavní důvod zavrhování tržní soutěže, která podle něj občany odvádí od politického zájmu o obecné blaho a "zazdívá" je ve své soukromé existenci. Přes své nevysoké mínění o nižších vrstvách lidu je Rousseau plebejským outsiderem; většina myslitelů jeho století totiž s daleko větší samozřejmostí akceptovala nutnost a přirozenost rozdílů mezi chudými a bohatými, sluhy a pány. Ještě výraznější byla jejich osvěcenská nedůvěra vůči lidským vášním a pudům, tudíž i jejich smysl pro ukázněvací, krotící funkci státní moci. Despotismus, jak se domníval ateistický módní filozof baron Holbach realisticky; vychází také od *lidského srdce*, a nebrání-li člověku naučený smysl pro spravedlivost anebo moc, bude se snažit druhé lidi ovládat. Proto "mají být lidské vášně drženy na uzdě nebo potlačovány strachem" [Holbach 1969: 35]. V tomto přesvědčení byl antiklerikální osvěcenec svým způsobem stejného mínění jako reformátor Martin Luther, pro kterého byl jak známo "meč velkým, nezbytným užitekem na všem světě, aby byl zachován mír, trestán hřích a bráněno zlému"¹⁴. Snad všechny podobné úvahy byly ještě předmoderní.

Zkušenost s uvolněnými silami trhu podporovala na britském ostrově nástup méně rigorózního myšlení, které sice lidské vášně a zájmy nehalilo do růžového světla, přece však tíhlo k možnosti zapráhnout je před vůz společenského vzestupu. Nedůvěra zde platila především státní moci. Určitá míra koncentrace moci se zajisté nedala obejít, avšak přemíra kontrol a kázně nemohla přestřelit cíl, ochromit společenský pohyb, zkazit mravy a občany změnit v otroky [Ferguson 1789: 33]. Angličané měli na očích varovný příklad kontinentálního absolutismu, zvláště vyhnání hugenotů Ludvíkem XIV.

¹³) "Obecná vůle je vždy spravedlivá a vždy mívá na veřejný užitek", soudí Rousseau ve Společenské smlouvě, dodává však skepticky, že ne všechny porady lidu ji mají na mysli; vinu mají strany a uskupení, která jsou ovládána parciální vůlí [Rousseau 1764: 251].

¹⁴) "Žáby potřebují čápa" [Luther 1523: 163].

Individuální svoboda je nezczizitelným statkem netoliko z příčin svědomí. Je také motorem hospodářského pokroku, bohatství národů. Zvláště protoliberální myšlení Skotů si přitom bylo dobře vědomo, že "pud samostatnosti" a chtivosti moci mají s velkou pravděpodobností stejný kořen a že neřesti nelze oddělit od ctností, jak tomu chtělo tradiční morální učení. Nové myšlení spočívalo v poznatku, že bez uvolnění potřeb a touhy po majetku, bez soutěže ctižádosti a touhy po moci, umdlévá síla hnacího kola občanské společnosti. Lidské sklony, samy o sobě problematické, by proto neměly být potlačovány, nýbrž vzájemně *vyvažovány* [Ferguson 1789: 405].

Model tržní soutěže jako krystalizační bod a pořádací síla nové společnosti musel nejdříve překonat řadu mentálních překlad a málokdo se ještě v 18. století odvažoval jej absolutizovat. Mezi formami integrace v novověku proto stále znovu sehrávaly nezadbatelnou úlohu *mimoekonomické, státní* faktory; k nim na jiné rovině přistupovala *morální* intervence. Těžiště se však postupně přesouvá k "samoregulačním" mechanismům občanské společnosti, aniž kdy dochází k plné vládě orientace na ekonomii a na ekonomický zájem. Z jejich disonancí se vyvíjejí protiváhy a korektivy, které usilují o obnovení civilizační rovnováhy [Loewenstein 1990: 170].

Odpůrci nového tržního mechanismu přitom často přehlíželi, že některé jeho strukturální prvky, např. neomezené právo vlastníka disponovat výrobními prostředky, lze korigovat (hospodářskou demokracií, asociačními, sociálně politickými prostředky). Co je však nutno zachovat, je samotná soutěž - pokud aspoň trváme na dynamice vzestupu. "Ochrana proti konkurenci", poznamenal liberální filozof John Stuart Mill, který se sám přimlouval za korektury nebrzděného manchesterství, "znamená tolik co ochrana lenosti a duchovní otupělosti..." [Mill 1848: 193]. Utopické společenské projekty staví na písku i proto, že jim zpravidla chybí soutěžní mechanismy, a chtějí po jánošíkovsku rozdělovat přebytek, avšak zapomínají na reálné popudy nutné k produkci přebytku.

Není sporu, že občanský novověk se od starších politických forem mocenské koncentrace a poslušnosti autoritativního vedení odlišuje mj. velkou vahou ekonomické samoregulace, která působí na další oblasti. "Národy svrhávají tyranii ne snad proto, že je ohavná, podlá atd., ale ve skutečnosti jen proto, že je *zbytečná*"¹⁵. To je známá teze o sociálně ukázkovací funkci absolutismu: občanský subjekt je propuštěn na svobodu až poté, co prošel školou patriarchálního státu. Musíme se ovšem ptát, zda je přípustné, redukovat rozmanitost dějin jednorozměrně na jediný racionální smysl; tato metoda nevyhnutelně svádí k tomu, dialekticky ospravedlňovat ten či onen problematický vývoj a jmenovat posledního vítěze průkopníkem světového ducha. Stejně jako v Hegelově násilné historické logice není mnoho místa pro individuální svobodu a pro dějinnou náhodu, tak zavírá oči před otázkou, zda tyranie nemůže zapomenout na historické úkoly; vymyšlené pro ni chytrými filozofy a zvrhnout se v samoučel; zda neobsahuje nutné riziko, že ve jménu vnitřního míru povede "občanskou válku policejními

¹⁵) Mill vidí nebezpečí potlačování jednotlivých i skupinových zájmů ve jménu všemocného "štěstí největšího počtu" [Nolte 1985: 196].

prostředky" [Kriele 1981: 53]. Nicméně se zdá, že Hegel postřehl skutečnost, že nástupem tržní společnosti máme po ruce jiné prostředky, jak udržovat nezbytný pořádek a společenskou kázeň.

Barbarské národy mohou přirozeně žít "s vodítkem a pod bičem despotismu", napsal několik desetiletí před Hegelem abbé Raynal; naproti tomu pokrok civilizace prý učí národy, aby se daly vést vlastními *výhodami*. Vůdčí ideou vlád se pak stává obecné blaho a veřejné mínění. Pakliže vláda tento úkol nechápe, a podporuje zvýšenou okázalost menšiny, a její plýtvavá politika slouží zdánlivě velikosti státu a nadto daňová břemena jsou nespravedlivě rozdělena, pak "zaniká všechna láska k vlasti. Rozpoutá se válka mezi knížetem a jeho poddanými" [Raynal 1771: 166].

Nejde již o racionální absolutismus, o mír a pořádek za každou cenu, zajišťovaný přiměřenou mírou donucování. Jde o uznání, ochranu a podporu *daných* zájmů, přesvědčení a práv: "Obecná společnost", praví náš abbé, "existuje pro společný užitek a vzájemné výhody, které od ní očekávají všichni lidé, z nichž se skládá. Z jejich vzájemného obcování musí vzejít rozmnožené štěstí. *Obchod* je výkonem drahocenné svobody, k níž příroda povolala všechny lidi. Říkáme více: jen v obchodě je shledáváme svobodnými; svobodu zajišťují pouze zákony, přející obchodu, a... jako on je dítětem svobody, tak také sám přispívá k tomu, svobodu udržet"¹⁶.

I když nechceme hlásat společensko-historický redukcionismus a Raynal pojmem "commerce" nemyslel jen obchod v užším smyslu, nýbrž hospodářství, čímž podtrhoval nutnost *ekonomického naplnění* svobody, je možné v jeho myšlení spatřovat ideologii buržoazie, utopii sama sebe regulujících vlastnických zájmů jako model svobody. Sebevědomému občanovi teď byla absolutistická kázeň na obtíž. Chtěl zbudnou státní moc zavazovat svými hodnotami a cíli. Vláda má pouze *chránit* společenskou soustavu vzájemně spjatých a navzájem se stupňujících sil, nemá se však pokoušet zasahovat, leda tím, že klade hranice boháčům v jejich sklonu pohlcovat zbytek společnosti. Staví-li se však vláda proti společenským zájmům, je jí třeba podle Raynala připomenout, že "páka moci nemá jinou oporu, nežli předsudek; že moc vládnoucích není ve skutečnosti jiná než moc ovládaných". Jestliže národy poslouchají, dodává Raynal hrozivě, "nepřipomínejte jim, že mají právo poroučet"¹⁷.

Literatura:

Althusser, L. 1987. Machiavelli, Montesquieu, Rousseau. Schriften II. Berlin.

Arendt, H. 1975. Macht und Gewalt. München.

Arendt, H. 1960. Vita activa oder von tätigen Leben. München.

¹⁶) "První povinností moudré vlády je šetřit vládnoucí názory dané země; neboť názory jsou nejmilejší vlastnictvím národa, vlastnictvím, které má pro něj ještě větší cenu nežli štěstí samo." [Raynal 1771: 190].

¹⁷) Společnost sice vznikla z lidských potřeb a vláda z lidských chyb, Raynal z toho však nevyvozuje, že by vlády byly zbytečné. Naopak pokládá za jejich úkol, korigovat přirozenou nerovnost: rovnost není podle něho přirozená, nýbrž umělá [Raynal 1771: 189an].

Aristoteles. Politika I.

Beneš, E. 1948. Demokracie dnes a zítra. Praha.

Chosick, H. 1981. The Limits of Reform in the Enlightenment. Princeton.

van Dülmen, R. 1987. Reformation und Neuzeit. Zeitschrift für historische Forschung, 1.

Ferguson, A. 1789. An Essay on the History of Civil Society. Basel.

Freud, S. 1953. Unbehagen in der Kultur. Frankfurt/Main.

Freud, S. 1980. Die Zukunft einer Illusion. Frankfurt/Main.

Fromm, E. 1980. Ihr werdet sein wie Gott. Reinbek bei Hamburg.

Gilomen, H.-J. 1990. Wucher und Wirtschaft im Mittelalter. Historische Zeitschrift, 2.

Hegel, G. W. F. 1931. Jenaer Realphilosophie II, ed. Hoffmeister. Leipzig.

Holbach, P. H. 1773. Systeme social ou principes naturels de la morale et de la politique. New York: Hildesheim. Reprint 1969.

Horkheimer, M. 1973. Egoismus und Freiheitsbewegung, In: Traditionelle und kritische Theorie. Frankfurt/Main.

Johnson, Ch. 1971. Revolutionstheorie. Köln - Berlin.

Kriele, M. 1980. Einführung in die Staatslehre. (Die Geschichtlichen legitimitätsgrundlagen des demokratischen Verfassungsstaates). Opladen.

Loewenstein, B. 1987. Der Entwurf der Moderne. Vom Geist der bürgerlichen Gesellschaft und Zivilisation. Essen.

Luther, M. 1523. Von weltlicher Obrigkeit und wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei. In: Luther-Auswahl, Frankfurt/Main. 1955.

Marcuse, H. 1965. Über den affirmativen Charakter der Kultur, In: H. Marcuse (ed.), Kultur und Gesellschaft I, Frankfurt/Main.

Marcuse, H. 1967. Treibstruktur und Gesellschaft. Frankfurt/Main.

Matz, U. 1975. Politik und Gewalt. Freiburg - München.

Mill, J. S. 1848. Principles of Political Economy. Jena.

H.- P. Müller 1986. Gesellschaft, Moral und Individualismus. In: H. Bertram (ed.), Gesellschaftlicher Zwang und moralische Autonomie. Frankfurt/Main.

Müller, J. B. 1971. Bedürfnis und Gesellschaft. Stuttgart.

Nipperdey, T. 1986. Luther und die moderne Welt. In: Nachdenken über die deutsche Geschichte. München.

Nolte, E. 1985. J. St. Mill - vom Benthamschen Erbe zur Ambivalenz des Fortschritts. In: Geschichte und politische Handeln (sborník na počest Th. Schiedera). Stuttgart.

Piaget, J. 1986. Die moralische Entwicklung von Jugendlichen in primitiven und "modernen" Gessellschaften. In: H. Bertram (ed.), Gesellschaftlicher Zwang und moralische Autonomie. Frankfurt/Main.

- Rousseau, J.-J.* 1764. *J.-J. Rousseau, Lettres écrites de la Montaigne*. In: *Schriften II*, München - Wien, H. Ritter 1981.
- Rousseau, J.-J.* 1754. *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*. In: *Schriften I*. München - Wien, H. Ritter 1981.
- Rousseau, J.-J.* 1750. *Si le progres des sciences et des arts a contribué a l'épurer les moeurs*. In: *Schriften I*. München - Wien, H. Ritter 1981.
- Rousseau, J.-J.* 1962. *The Political Writings of J.-J. Rousseau*. Oxford: Vaugham.
- Rousseau, J.-J.* 1977. *Sur le contrat social*. In: *Politische Schriften I*. Paderborn.
- Rousseau, J.-J.* 1978. *Emile*. Stuttgart.
- Salomon-Delattre, G.* 1965. *Moderne Staatslehren*. Neuwied.
- Spaemann, R.* 1980. *Rousseau - Bürger ohne Vaterland*. München.
- Strauss, L.* 1953. *Naturrecht und Geschichte*. Stuttgart.
- Weber, M.* 1972. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen.
- Wiedemann, K.* 1979. *Arbeit und Bürgertum*. Heidelberg.

Summary

Civil society, in the author's conception, seems to be not only a political project based on an autonomous individual with his imprescriptible rights, tolerance, pluralism and parliamentarianism. He holds the category of interest to be an essential feature of modern society. In this connection Loewenstein inquired in detail about the interdependence between the Enlightenment, trade and peace, eventually the progress ideology. An additional aspect characterizing civil society is the transition from traditional corporative structures, determined by descent, to the individual performance and market orientation. The civilization processes, studied along the lines of N. Elias and M. Foucault as "social disciplining," "gaining politeness" and "control strenghtening," represent a further trend that had, to a certain extent, preceded the coming of civil society, but that has been regulating it toward a different bureaucratic-absolutist dimension. In the book "Problemfelder der Moderne" ("Problem Spheres of the Modernism"), from which this article is extracted, so-called "crisis areas" are emerging: the rational society based on market interests has been rejected, for ideological reasons, because of its disruptive nature. New, substitutive religions and mass myths are constructed. Loewenstein emphasizes two of them: the analysis of nationalism and the analysis of revolutions (see related chapters, which, along with the essay about the Masaryk's conception of the Czechoslovak state during the First World War, have been published by the Lidové Noviny Library).

In the last part of this book, the philosophy and sociology of politics is outlined; the ambivalent relationship between civic freedom and rationality, and politics and interests has been largely analyzed. At the same time, Loewenstein defends himself from reductionism and advocates the autonomy of the political public against economic and sociological "necessities." The author dedicated particular chapters to the theme of the so-called subjective factor of history, in which he asserts his psychological interests (he founded the Berlin Circle of History and Psychology) and the possibility of separating freedom and license. Apparently pure theoretical questions are presented on the basis of empirical historical dates. Political, philosophical and sociological thoughts are addressed within the historical frame.

Trendy sociální politiky

Od populační politiky - a jiných formálně příbuzných politik - k "politice rodinné"¹

ZDENĚK KONOPÁSEK

Ústav sociálně politických věd UK

Trends in social policy

From population policy and other formally related policies to "family policy"

Abstract: In this paper, "family policy" is analyzed not as a part of social policy but rather as a *point of view*. The "family policy" perspective emphasizes the courses of people's lives, integrated in the private time and space of the family, and on individual standards relating to them. In society, these aspects tend to play an increasing role in the formation of criteria of evaluating social need in the broadest sense of the word. The use of the "life-course" perspective interconnects various single policies and social-welfare systems based on comparisons of "public" dimensions of the position of atomized individuals in society ultimately to form a socio-political approach that might be termed "family policy". Thus a shift "from population policy to family policy" is nothing but an exemplification of more general trends in social policy.

Sociologický časopis, XXVII, (2/1991)

Úvod: O čem (také) je "rodinná politika"

Pokud si lze k následující úvaze představit nějaký "příběh", pak by to bylo vyprávění o vzniku Koncepce rodinné politiky, kterou zpracoval široký tým odborníků pod vedením J. Alana během let 1988-1989². Možná ještě spíš by to bylo vyprávění o širším výzkumném kontextu, v němž se tato koncepce rodila, a o pracích, které na koncepci navazují. Osou tohoto "příběhu" je posun od populační politiky k rodinné politice. Původní zadání jednoho z výzkumných úkolů pro pražskou pobočku Výzkumného ústavu sociálního rozvoje a práce se týkalo problémů *populačního vývoje* a determinant *populačního chování* (jako podkladů zejména pro populační politiku); v posledních etapách řešení se zúčastnění pracovníci již zcela jasně orientovali na problematiku rodiny a *rodinného chování*. Logickým vyústěním bylo vytvoření rozsáhlé skupiny externích spolupracovníků z nejrůznějších vědních oborů a společná práce na Koncepci rodinné politiky [Koncepce 1989]. Tento materiál se svým způsobem stal asi nejvýznamnějším "výstupem" z dlouhodobé práce, která se odehrávala na pozadí zmíněného posunu v zásadních přístupech k problematice.

Posun od orientace na populační politiku k orientaci na politiku "rodinnou" byl vědomě iniciován některými zkušenostmi z výzkumu a politiky. V prvé řadě se

1) Článek je přepracovanou verzí příspěvku "Sociální politika - populační politika - rodinná politika", předneseného na Národní demografické konferenci v Liblicích, 24. - 28. září 1990.

2) Garanty jednotlivých kapitol textu byli: M. Hrušáková, J. Kabele, I. Možný, E. Rendlová, H. Válková a J. Večerník.

ukázalo, že otázky jednotlivých populačních skupin není možné sledovat odděleně. Například otázky motivů, které vedou rodiče k rození druhého a dalších dětí, není dost dobře možné zkoumat bez zřetele na poměrně dlouhý úsek osobní historie obou rodičů, na mezigenerační vztahy typu rodiče - prarodiče, děti - prarodiče apod. Podobné je to i v politice. Populační politika, která se pokouší jakoby přímo (monokauzálně) ovlivňovat jednotlivé demografické ukazatele, se v dlouhodobější perspektivě v podstatě mívá účinkem. Tento neúspěch tradiční populační, a zejména propopulační politiky je výrazem limitovaných možností populačního inženýrství. Na evropské poměry relativně příznivé ukazatele porodnosti lze těžko považovat za výsledek explicitně formulované československé pronatalitní politiky. Zato lze na její vrub připsat rozkolísanost populačního vývoje společnosti. Zrovna nyní nás čekají další důsledky populační vlny, která byla v první polovině 70. let vyvolána především právě několika "dobře míněnými" propopulačními opatřeními.

To vše je ovšem pouze "povrch" hybných sil onoho posunu. Kromě uvedených "empirických" zkušeností z výzkumu i politiky bychom totiž mohli vysledovat daleko obecnější a hlubší motivy, jakési obecné, někdy snad až instinktivní tíhnutí určitým směrem. S trochou nadsázky je možné mluvit o pozvolné proměně sociálně politického paradigmatu: mění se (a nejen u nás) teoretické rámce sociální politiky, metodologie i technický aparát, mění se zaběhané způsoby, jak se sociální politika "dělá". Mění se obrovský balík toho, co za normálních okolností všichni vědí, aniž o tom musí vždy znovu a znovu mluvit, uvědomovat si to a přesvědčovat o tom neustále ostatní i sebe sama. Toto "zamlčené vědění", jež je základem běžné domluvy mezi lidmi, kteří jej sdílejí, přestává nyní skýtat samozřejmou oporu. Ideje, které obsahuje, si stále více žádají explicitního vyslovení. Výsledkem je stále častěji rozčarování a pokusy nově od základu formulovat to, o čem dosud nebylo sporu. "Rodinnou politiku" - tak jak byla formulována odborníky okolo pražské pobočky VÚSRP - lze do značné míry chápat jako takový pokus. V tomto směru se to, co zde označuji jako "rodinnou politiku", *nekryje* tak docela s tím, co se běžně pod pojmem rodinná politika (family policy) rozumí. "Rodinná politika" nebyla v koncepci formulována jako ta část sociální politiky, která je zaměřena na pomoc rodinám s malými dětmi, eventuálně na pomoc při zakládání rodiny. Osobně bych ji nerad pojímal jako *součást* sociální politiky, i kdyby vzala na milost také rodiny se staršími dětmi, či dokonce rodiny bez dětí, a třeba i všechny možné typy rodinného soužití, které lze ve společnosti najít. "Rodinná politika" je totiž cenná nikoli jako součást, nýbrž jako *nová optika* sociální politiky. Umožňuje větší míru citlivosti sociální regulace společnosti vůči tomu, jak lidé skutečně žijí - žijí v *různých* rodinách, v rámci *proměnlivých* rodinných cyklů.

Co je tedy v základu současných trendů sociální politiky? Co integruje jednotlivé prvky pomyslného "paradigmatického" balíku nových idejí a konceptů? O čem vlastně je "rodinná politika"? Částečnou odpověď snad může naznačit srovnání atributů klasické populační politiky a přístupů, které jsou rozvíjeny v "rodinné politice". Aby bylo porovnávání výmluvnější, z celé populační politiky se omezme na tzv. politiku propopulační (pronatalitní). Oba srovnávané koncepty se tak navzájem velmi úzce přiblíží formálním objektem svého zájmu: v propopulační

politice i v "rodinné politice" se vše točí okolo "rodiny" - v obou případech však půjde o něco docela jiného. Propopulační politika je jinak v tomto případě pochopitelně pouze zástupný prvek, který reprezentuje *dosud převládající optiku* sociální politiky a který se hodí pro následující srovnání. Docela dobře bychom tedy mohli uvažovat i o jakékoli jiné, tradičně pojaté dílci "sociální politice", vůči níž je politika "rodinná" v kritické opozici. Dále, abychom pro následující úvahy získali pevnější půdu pod nohama, je třeba ještě výrazně zúžit sociálně politický kontext, v němž obě "politiky" porovnáme: budeme si všímat především toho, jak se populační či "rodinná" politika promítá do koncipování, tvorby a fungování takových systémů, kterým říkáme systémy "sociální pomoci" a mezi které patří v první řadě např. systém sociálního zabezpečení [Konopásek, Tutterová 1990]^a. Soustředění pozornosti právě na tyto relativně uzavřené a strohé systémy má svou velkou výhodu. V těchto systémech jsou totiž obvykle zhuštěny základní ideové vzorce, jež pak v té které společnosti prostupují celou sociální politiku. Všude jinde už jsou takové stavební principy rozptýlené, méně transparentní a méně čitelné.

Propopulační politika versus "rodinná politika"

Klasická propopulační politika se orientuje na různé populační jevy, které jsou charakterizovány ukazateli jako porodnost, populační struktura apod. Z jejího hlediska je relevantní pouze takové rodinné chování, které se nějak k těmto ukazatelům a k jevům, které jim odpovídají (rození dětí), přímo vztahuje. Pouze ten, kdo se takto "rodinně chová", naplňuje žádoucí vzory chování a zaslouží různé "výhody" - například dávky a služby tzv. společenské pomoci rodinám s dětmi. Sociální pomoc si přitom zaslouhuje především ten, kdo žádoucí rodinné chování naplňuje *aktuálně*, právě teď. Pomoc se tak vztahuje spíše na abstraktní situace, než na konkrétní lidi - chcete-li počítat s naší pomocí, musíte se v první řadě vejít do našich představ o tom, jak má rodina a rodinné chování vypadat (převládá normativní pojetí rodiny) a také, jak mají správně vypadat situace nouze a ohrožení (normativní pojetí sociální suverenity a bezpečnosti a situací sociálního ohrožení).

Takovému přístupu k rodině odpovídá i věcná *orientace poznávacích strategií* sociálněpolitického výzkumu. Převládá orientace na "demografické chování populace", které je charakterizováno statisticky pojatými strukturními souvislostmi mezi "faktory" a výslednými úhrnnými ukazateli stavu. Pro metodologii jsou pak charakteristické různé "průřezy", tj. obecně strnulost časů, úzce vymezené časové momenty, nebo dokonce úplné abstrahování od časové dimenze.

^a) "Systémy sociální pomoci" jsou takové relativně ustálené mechanismy, kterými jsou ve společnosti garantovány "sociální ochrana", "sociální rehabilitace" a "sociální opora" - to vše pro případ akutního či potenciálního ohrožení sociální suverenity a bezpečnosti konkrétních lidí. Nejtěsněji jsou se sociální politikou spojovány "systémy sociální opory", které jsou obecně založeny na tom, že poskytují náhradní zdroje prostředků a sociálních funkcí, jež jsou součástí životního standardu té které společnosti. V tomto smyslu je základním univerzálním systémem sociální opory ve společnosti soustava sociálního zabezpečení, zahrnující sociální příjmy (tj. náhradní prostředky), sociální služby a azyl (tj. náhradní sociální funkce, popř. celé jejich komplexy, čili náhradní sociální prostředí). Bližší vymezení zde užívaného pojmu "systémy sociální pomoci" a jeho postavení v rámci sociální politiky viz citovaný pramen.

Odpovídající *sociálněpolitická perspektiva* je tato: veškerá opatření mají působit v první řadě na "plošnou" společenskou strukturu. Mají vyrovnávat rozdíly v této struktuře (tj. mezi lidmi), a tak ji stabilizovat. Stoupenci této perspektivy předpokládají, že takto - ba jedině takto - mohou stabilizovat i jednotlivé životy lidí. Kritéria, jimiž jsou poměřovány situace nouze, jsou neosobní, vnější. Relace, na nichž jsou postaveny, jsou relace k situaci ostatních ve společnosti, relace k *cizím životům* (které jsou "mé" pouze velice zprostředkovaně a jen v takové míře, ve které se cítím příslušníkem společnosti jako celku - a to je v průměrně homogenizované společnosti ve skutečnosti poměrně málo). Ve vztahu k vlastnímu životu a k životům blízkých jsou situace nouze a kritéria potřeby nějaké pomoci *absolutizovány*. Pomoc se převážně zaměřuje na nějaké "stavy". Hlavním smyslem sociální pomoci je, "aby byl stav lepší", tj. aby se přiblížil běžnému stavu (čili standardu) společnosti - kýženému či skutečnému.

Je jasné, že tato perspektiva produkuje řešení pro masovou společnost. Teoretici charakterizují "masovou společnost" především striktním oddělením výroby od spotřeby, resp. oddělením výrobce od spotřebitele v každém z nás [Toffler 1980 aj.]. Dovolme si odvážnou, nikoli však nepřipadnou analogii a dodejme, že tak jako je v těchto společnostech oddělena výroba od spotřeby, tak jsou odděleny i situace nouze a akty pomoci - *a nouze a pomoc v každém z nás*. (Vlastně je oddělena "spotřeba" a "výroba" sociální pomoci.) Vše se uskutečňuje skrze neosobní vazby schopné respektovat pouze velká čísla a masové jevy. Tyto vazby jsou posvátně hierarchicky uspořádanými institucemi. Obecná tendence řešení problémů směřuje k "*profesionalizaci*" - k parcelování problémů, jevů, sociálních vztahů. Keyfitz [1988] například uvádí, že v situaci, kdy "výchova dětí" už nemůže jako činnost co do atraktivnosti soupeřit se stále příjemnějšími typy zaměstnání a kdy "mít dítě" už jen těžko vyvažuje požitky "mít něco jiného" (byť, auto, svobodu pro cestování, koníčky...), je třeba snižovat náročnost a velké subjektivně pociťované zatížení rodičovské role. Toho lze pochopitelně dosáhnout i tak, že budeme mateřství (rodičovství) profesionalizovat: jasně vymezíme časové úseky určené pro výkon rodičovské role ("pracovní doba"), zavedeme za "hodnotný" výkon rodičovské role nějakou "sociální mzdu" a odpovědnost rodiče rozdělíme mezi dokonale hierarchizovaný "tým" profesionálů - učitele, poradce, vychovatele, obec, stát. Tím vysokou míru odpovědnosti, kterou musí rodiče za dítě permanentně nést, snížíme. Je ovšem třeba vidět, že spolu s omezováním osobní odpovědnosti omezujeme zároveň i odpovídající díl osobní svobody a nezávislosti. Jakákoli pomoc od ostatních členů "týmu" odpovědného za dítě a rodičovství jeho rodičů (zejména od toho z nich, který má v hierarchii celého "týmu" nejvyšší postavení a který je s rodinou svázán už jenom vysoce odosobněnými a zprostředkovanými pouty, tj. od samotného státu) pak současně potenciálně otevírá prostor nikoli pro odpovědnou a svobodnou volbu, nýbrž pro *libovůli* krytou vysokým stupněm závislosti na neosobní státní instituci. (To je ostatně i případ nedávno schváleného rodičovského příspěvku, koncipovaného jako sociální mzda rodičů, který se stará o dítě.) Úspěch práce rodičů je takto pochopitelně mimořádně závislý na úspěchu práce i ostatních "členů týmu" - dělí se tedy i vliv

rodiny na dítě. Rozmělňuje se jedinečný kapitál, který dítě může převzít od svých rodičů jako základ své osobní i sociální identity.

Standardizovaná nukleární rodina - průměrně šťastná a průměrně chudí manželé se dvěma dětmi - je samozřejmě ideální forma rodinného soužití pro industriální masovou společnost. To, co označujeme jako "nukleární rodina" je totiž přinejmenším otázka myšlenkového časového sestřihu, abstrahování od kategorie průběhu. Je to vlastně něco, co nemá svůj vlastní život, je to pouze etapa, časový bod... Ve svých sociálněpolitických důsledcích je to škrtnutí rodiny. Potom pochopitelně nečiní obtíže chápat členy rodiny jako jednotlivce opouzdřené svými vlastními individuálními osobními právy (majetkovými, osobnostními, sociálními). Odděleným nositelům elementárních práv a povinností je také možné odděleně a nezávisle na situaci druhých *přímo*, tj. bez jakéhokoli zprostředkujícího vlivu nějaké osobně závazné formy pospolitosti, poskytovat pomoc. Výsledkem pak často bývá třeba pomoc dětem na úkor jejich otců a matek, obecně řečeno, pomoc jednotlivcům na úkor rodiny, ve které žijí (protože na úkor osobních vztahů, ve kterých žijí). To samozřejmě podporuje již z různých jiných stran živěné rozvolňování rodinných vazeb. Jednotliví lidé se stále častěji - i v situacích sociálního ohrožení - obejdou bez rodiny. Dostáváme se k "výsledkům" klasické populační politiky důsledně promítnuté do systémů sociální pomoci. Základním produktem takto konstruovaných systémů je *atomizovaná sociální pomoc*. To je společenská pomoc *jednotlivcům* skrze vysoce odosobněné instituce (stát), v nějaké *unifikované*, jednotné podobě. Prostřednictvím těchto systémů dochází k *emancipaci jednotlivého člověka v nouzi*, k jeho *nezávislosti na osobně závazném sociálním prostředí*. To je poměrně nebezpečná věc: z ohrožených se pak snadno stávají ohrožující a všeobecně převažující a prohlubující se závislost na neosobně závazné společenské instituci má závažné politické důsledky pro demokratické uspořádání celé společnosti.

"Rodinná politika" je v mnohém směru založena přímo opačně. Neomezuje se na jednu nebo několik málo vybraných forem rodinného chování, ale soustředí se na "život v rodině" v celku, tj. především v jeho *průběhu*. To, že je široce akceptováno variantní rodinné chování a různé podoby rodinného soužití, svým způsobem rozšiřuje záběr sociální politiky. Jednotlivá opatření mohou být okamžitě vztažena na širší okruh rodin ve společnosti (nejenom na úplné manželské rodiny s dětmi, ale i na rodiny "druha a družky", různé typy tzv. agregovaných rodin aj.). Daleko podstatnější ale je, že "konstatační" pojetí rodiny, které dopředu netvaruje žádné žádoucí formy soužití či "normální obraz rodiny", je vlastně formou akceptace jedinečných životních drah lidí v jejich průběhu. *Individuální životní historie* je přece v prvé řadě definována právě *proměnami konstelací rodinného soužití*: člověk se narodí třeba dodatečně sezdaným manželům, pak se rodina rozšíří o nějakého sourozence, může se ještě během jeho dětství rozpadnout, může přibýt "nový" (nevlastní) rodič a sourozenec (a ovšem i celé jejich příbuzenstvo), umírají prarodiče, dospívající dítě odchází z rodiny, zakládá vlastní rodinu a zase se vrací zpět, opět odchází, vyrůstají jeho vlastní děti, přicházejí jejich prarodiče (ať už ze strany otce či matky), aby pomohli s vnoučaty či aby jim bylo pomoheno ve stáří, děti odcházejí, jejich prarodiče odcházejí, partneři zůstávají po dlouhé době sami

se sebou a snad se svými vlastními vnoučaty... Kolik různých "rodin" může obsáhnout jediná životní historie! Rodina je vlastně jedinou sociální institucí, která v sobě - ve své proměnné podobě - bezprostředně váže individuální životy lidí v celém jejich průběhu. Řekneme-li, že *rodina je způsob, jak lidé žijí*, myslíme tím právě tuto základní vlastnost.

Tomuto přístupu odpovídá i charakter a věcné *zaměření poznávacích strategií*. Výzkum se zaměřuje zejména na otázky individuálního rozhodování, na dynamiku rodinných událostí, na rodinné cykly a jejich uzlové body, na otázky průníků individuální biografie a společenské historie [Alan 1990 aj.]. K tomu užívá často různé netradiční postupy, "kvalitativní" metody, mikroanalýzu. Základním typem řezu sociální reality jsou obecně "kohorty". Vždy je přítomna snaha o zachycení a analýzy různorodých a pohyblivých časových režimů. V případě výzkumů sociální struktury společnosti bude možná zajímavé vycházet z předpokladu, že lidé se navzájem odlišují a nebo podobají spíše svými osudy než aktuálními "socioekonomickými statusy" a že by tedy namísto takového "statusu" každého jednotlivého člověka, který přiřazuje individuum do určité třídy, vrstvy, skupiny, bylo vhodné uvažovat o diferencující síle něčeho, co bych nazval "statusové kariéry" jednotlivců a jejich rodin.

Sociálněpolitická perspektiva je ve srovnání s klasickou populační politikou převrácená. Pro "rodinnou politiku" je charakteristické působení na *jedinečnou průběhovou životní strukturu*. Hlavním cílem je stabilizace konkrétních životních standardů v jejich průběhu a vzájemném navazování (v rodinném rámci). Teprve prostřednictvím stabilní struktury životních drah lidí ve společnosti, skrze suverénně a přitom relativně bezpečně prožívané osobní historie je možné stabilizovat diferencovanou sociální strukturu celé společnosti a regulovat celkové sociální klima. To, že "rodinná politika" ve svých důsledcích rehabilituje individuální a rodinné životní standardy, je zásadní věc. Právě k nim se v první řadě váží relace, podle nichž je poměřována potřebnost sociální pomoci. Jenom tam, kde taková "standardní" pomoc "absolutně" nestačí, nastupují kritéria, jež jsou vzhledem k jedinečné historii té které rodiny "absolutní". Teprve a jedinečně tehdy se nouze poměřuje ve vztahu k cizím životům a k úhrnu cizích standardů ve společnosti a netřeba se přitom na druhou stranu vůbec ohlížet na individuální historii konkrétní nouze. Je zřejmé, že rehabilitace jedinečných životních standardů se neobejde bez *důsledného rozlišování standardních a absolutních aspektů sociální pomoci*, bez rozlišování kritérií vztahených k sociální struktuře společnosti na straně jedné a ke struktuře individuálních životních drah splétaných v "modální rodině" na straně druhé. Toto rozlišení umožňuje konstruovat systémy sociální pomoci ve dvou základních, na sobě zcela nezávislých úrovních, z nichž každá respektuje jiná kritéria [Konopásek, Tutterová 1990]. To, na co je "rodinná politika" primárně zaměřena, jsou tedy obecně *průběhy*. Pomoc je poskytována, protože nějaký průběh ohrožuje dosažený životní standard rodiny. Stabilizována a chráněna je struktura průběhu, nikoli abstraktního stavu.

"Rodinná politika" je politika pro demasifikovanou, resp. *demasifikující se, diferencující se společnost*. Jestliže ta je obecně charakterizována narůstajícím

prolínáním výroby a spotřeby (producenta a konzumenta hodnot), pak v rovině sociální pomoci můžeme vysledovat tendence ke stírání hranic mezi pomocí a nouzí, mezi "produkci" a "konzumací" pomoci. Nejde jen o fenomény typu svépomocných skupin a různých občanských hnutí. Jde také o posilování *horizontality* v institucionálních strukturách sociální pomoci - stále častěji se objevují různé formy laické účasti na těchto strukturách, ať už jako účast jednoho každého na vlastním sociálním zabezpečení skrze institut sociálního pojištění, nebo jako účast v různých správních radách finančních fondů, silné mechanismy veřejné kontroly apod. V institucionálním uspořádání se uplatňují "síťové" a "maticové" struktury, mimo jiné právě jako výraz částečné laicizace a změněného postoje k času a ke koordinaci časových režimů. Odpovědnost a svoboda není parcelována neosobními sociálními strukturami, naopak, je otevřen prostor pro její *sdílení* s osobně závazným sociálním prostředím. Sociální pomoc je proto poskytována vždy nějaké "rodině", která ji pak sama zprostředkuje (redistribuuje) svým členům. Například sociální příjmy jsou podle "rodinné politiky" vždy nakonec příjmy celé rodiny (i prostřednictvím individuálního adresáta-příjemce jsou vždy nakonec určeny rodině jako celku). Nemusí jít přitom pouze o "přerozdělování" a společné hospodaření pokud jde o samotnou částku a její výši, může jít i o hospodaření s nějakým paušálním nárokem v čase - dnes je v mnohých západních zemích běžné, že některé dávky (rodičovská dovolená) jsou zaručeny po určitý počet dní a přitom je může kterýkoli rodič nárokovat v různé míře a třeba i po částech. To platí většinou do určitého roku věku dítěte. Není tedy třeba vybrat si nárok najednou a bez přerušování. Je stanovena pouze výše celkového nároku a poměrně široký časový úsek, po který je možné s nárokem volně disponovat [Moyzesová 1990]. Ostatní je ponecháno na redistribuční vůli rodiny. Redistribuce jednotlivcům je tedy posunuta, jak jen to lze, na úroveň osobně závazného sociálního prostředí.

"Rodinná politika" *funduje* takovou sociální pomoc, která se svojí povahou blíží *přirozeným zdrojům sociální suverenity a bezpečnosti* ve společnosti. Pro ně je totiž charakteristické právě to, že pomáhají stabilizovat jedinečné životy především v jejich průběhu a že mají výrazně osobní povahu. Taková sociální pomoc nerozkládá odpovědnost člověka v nouzi do odosobněných závazků emancipovaných jedinců vůči víceméně anonymní instituci.

V následujícím přehledu se pokusím obě charakteristiky shrnout:

Systémy sociální pomoci z hlediska klasické propopulační politiky

Systémy sociální pomoci z hlediska "rodinné politiky"

Věcná orientace politiky na:

finální ukazatele stavu společnosti (rození dětí, reprodukční chování, populační struktura)

život v rodině (jako v proměnlivém propletení individuálních životních drah)

Pojetí rodinného chování:

je uznáván monopol rození dětí v rodinném chování lidí (obecně: monopol některého aspektu rodinného chování)

je akceptováno variantní rodinné chování lidí, jsou respektovány všechny "modální vztahy"

Pojetí rodiny:

normativní ("průměrná rodina")

konstatační ("modální rodina")

Věcná orientace poznávacích strategií:

demografické chování v populaci, statisticky
pojaté strukturní souvislosti

individuální rozhodování, dynamika
rodinných událostí, rodinné cykly aj.

Metodologická orientace poznávacích strategií:

"průřezy" (strnulé časy, abstrahování od
časového průběhu, úzce vymezené časové
momenty): popisy struktury stavu

"kohorty" (akceptování různorodých a
pohyblivých časových režimů, průniky
biografie a historie, mikroanalýzy, kvalitativní
metody): vysvětlení struktury průběhu

Základní sociálněpolitická perspektiva:

působení na plošnou strukturu, stabilizace
sociálního standardu společnosti

působení na individuální průběhovou
strukturu, stabilizace sociálního standardu
životních drah jednotlivců a jejich rodin

Převažující motivy pomoci:

ABY byl "stav" lepší

PROTOŽE byl "průběh" ohrožen

Situace nouze a jejich chápání:

v kritériích rozhodují prvořadě relace k cizím
životům: zřetele k individuálnímu životnímu
standardu mají velmi omezený dopad (obě
základní hlediska jsou chaoticky směřována)

v kritériích převažují relace k mému
vlastnímu životu: zřetele k individuálnímu
životnímu standardu mají zásadní dopad
(jsou jasně situačně odděleny od zřetelů
"absolutních")

Obecná tendence řešení:

řešení pro masovou společnost (oddělená
"nouze" a "pomoc", profesionalizace,
odosobně hierarchické struktury a
především první z nich: STÁT)

řešení pro demasifikující se společnost
(stírání hranic mezi pomáhajícím a
"potřebným", laické prvky, instituce a
instituty typu "sítě", "matic" - STÁT jako jeden
z možných subjektů)

Vztah k "objektům" pomoci:

pomoc si vyžaduje standardizované objekty
pomoci (izolovaní příslušníci "nukleárních
rodin" vytvářející třídy objektů jako: "děti",
"druhé a třetí děti", "matky"...)

pomoc respektuje diferencované subjekty
(v čase i v prostorové struktuře různých
vzájemně svázaní lidé v "modálních
rodinách")

Výsledkem je:

atomizovaná sociální pomoc - emancipace
člověka v nouzi

sociální pomoc blížící se svou povahou
přirozeným zdrojům sociální suverenity a
bezpečnosti - odpovědnost člověka v nouzi
vůči neanonymnímu sociálnímu prostředí

Shrneme-li dosavadní úvahy, dostaneme dvě základní souhrnné
charakteristiky:

a) "*rodinná politika*" (v tom významu, o kterém je řeč) je syntézou dílčích
"sociálních politik", která je citlivá vůči přirozeně diferencovaným průběhovým

strukturám vytváření a stabilizace životního standardu, resp. standardu sociální suverenity a bezpečnosti, v rámci jedinečného lidského života.

b) *populační politika* je v klasickém smyslu jedna z takových "sociálních politik", které se ve "velkých sériích" zaměřují na atomizované jedince v generačním nebo jiném časovém stříhu, v průběhově "vykastrovaných" situacích.

Je jasné, že označení "rodinná politika", tak jak zde bylo prezentováno, je nejspíše pouze dočasné označení takové sociální politiky, která akcentuje souhrn výše uvedených momentů. V obecném povědomí zůstane patrně i nadále "rodinná politika" ekvivalentem běžné *family policy* - tj. sociální politiky zaměřené na tradiční "rodinnou" problematiku (rodiny s malými dětmi a jejich problémy). Samo označení tedy není příliš podstatné - vždy jde o nějakou sociální politiku. Podstatné jsou ony obecné, sociálněpolitické "paradigmatické" tendence, které se nejzřetelněji vyjevily právě v souvislosti s rozvojem klasické *family policy* (přesněji vzato, šlo o zkřížení progresivních principů evropské rodinné politiky s opozicí vůči principům bezprostředně zakoušeného státního socialismu), a které tím pádem získaly i historicky provizorní a víceméně pracovní označení. Obě "politiky" byly samozřejmě porovnávány v ideálně typické rovině. Skutečná situace je pochopitelně mnohem složitější.

Na druhou stranu platí, že se jedná o poměrně jemné posuny vnitřních souvislostí, které jsou již v běhu a které jsou už dnes samozřejmou součástí reality. Dokladem toho jsou zejména ty pasáže uvedeného srovnání, které se týkají výzkumu (a obecně poznávacích strategií), případně v menší míře i některých obecných politických východisek. Tradičně nejrigidnější a nejdolnější vůči novým přístupům je pochopitelně sféra praktické, každodenní politiky, sféra politických "technologií". To je dobře vidět třeba na Scénáři sociální reformy [1990]. Tam se sice roztroušeně objevují některé obecné principy převzaté z Koncepce rodinné politiky a jiných spřízněných materiálů, přesto však výsledek jako celek působí politicky vysoce nevěrohodně a zmateně. Nezdá se, že by tím praktická politika získávala spolehlivý rámec.

Jak "populační" je "rodinná politika"?

Uvedené posuny pochopitelně mění profil populačních hledisek sociální politiky i jejich výsledných populačních efektů. O co jde?

Populační trendy tohoto a minulého století nelze oddělovat od toho, jaké změny se ruku v ruce s rozmachem industriálního typu společnosti odehrávaly v charakteru a vzájemném poměru různých sociálních institucí. Na obecné úrovni je zde možné identifikovat razantní urychlení procesu "*zveřejňování rodiny*". Veřejná výroba a spotřeba, veřejná institucionální výchova a vzdělávání dětí, zveřejňování sexu nebo v neposlední řadě péče o bezmocné, nemocné či jinak ohrožené osoby prostřednictvím veřejných sociálních institucí a veřejná sociální pomoc vůbec jsou namátkovými exemplifikacemi toho, co lze nazvat "*zveřejněná rodina*". Jinými slovy (na ještě obecnější úrovni) to, co je zveřejněno, je *životní průběh*. Přitom vše, co je z "průběhu" (modální rodiny) zveřejněno, resp. institucionalizováno, je jako "průběh" (modální rodina) rozbito na "stavy" (různé

"rodiny"). Domnívám se, že právě "zveřejněná rodina" - i spolu se všemi svými tradičně "dobrymi" atributy, jako je třeba technická vyspělost výroby, nebo dokonce osobní svoboda, občanský statut či moderní demokratický stát, je podstatou globálních demografických vývojových trendů, nazývaných také "demografická revoluce" [Šubrtová 1984]. Klasická populační politika, která rodinu nerespektuje jako základní průběhovou sociální kategorii, činí i z biologické rodinné reprodukce věc veřejnou, předmět veřejného politického zájmu. A tak přestože se v podstatě snaží brzdit globální demografický proces charakteristický mimo jiné snižováním plodnosti, svým způsobem při tom naopak posiluje jádro problému: pomáhá totiž rozbíjet rodinu - rozbíjí kontinuitu, opodstatněnost a osobní závaznost jedinečných životních drah. Je příznačné, že hlavní efekt pronatalitních opatření, například, je z převážné většiny pouze umělé časové přerozdělení porodů plánovaných dětí [Koubek 1990, Wynnyczuk 1987 aj.] jako uzlových bodů rodinného cyklu. Převaha absolutních zřetelů vzhledem k osobní historii členů rodiny činí z materiální podpory rodinám s malými dětmi "sociální výhody" plynoucí z veřejně preferované situace. Nejde přitom pouze a jediné o sociální pomoc (třeba ve smyslu náhrady ohroženého pracovního příjmu či nezbytné pomoci v absolutní chudobě), nýbrž o jakousi "*sociální mzdu profesionálním rodičům*". Tak se ovšem nezvyšuje stupeň svobody rodičů při rozhodování o počtu dětí [Pavlík 1990], nýbrž roste stupeň libovůle v reprodukčním chování. Je to pochopitelné, neboť se přece nezvyšuje, naopak spíše snižuje stupeň jejich odpovědnosti za zvažování širokého kontextu rodičovského rozhodování, který je tvořen v první řadě právě úrovní životního standardu té které rodiny. Reprodukční rozhodování je tedy stále méně závazné vůči společné osobní historii rodičů a stále více závazné vůči neosobní situaci ve společnosti, tj. především vůči neosobní, uniformní materiální podpoře, která je výrazem veřejných "potřeb".

Tuto orientaci pěkně ilustruje i hlavní cíl jakoby již "reformované" populační politiky [Kučera 1990]: "vytvářet podmínky pro to, aby lidé mohli mít tolik dětí, kolik chtějí"... To ale přece znamená vytvářet podmínky pro reprodukční libovůli. Veřejný zájem je, abych ve svém reprodukčním chování nebyl vázán ničím jiným, než pouze tím, co prostě chci, aniž za to musím nést přiměřenou osobní odpovědnost. Je jistě možné namítnout, že takhle to rozhodně nebylo myšleno. Pravda ale je, že jednotlivá opatření, viz schválený rodičovský příspěvek [Konopásek 1990], i celé systémy sociální pomoci tímto způsobem skutečně fungují, a tedy, že uvedený výklad obecného cíle ve vztahu k praktické politice odpovídá.

Populační politika stojí nyní před závažným paradoxem. Je možná příhodná chvíle, aby si ho jako takový uvědomila, a to ve všech důsledcích:

1. Je možné - tak, jako víceméně dosud - usilovat přímo o zvyšování plodnosti, přičemž nejsnadnější cestou k tomu je uvolňování prostoru pro libovůli rodičů v otázce plánování rodičovství, dělení a omezování jejich osobní odpovědnosti, postihování uvážlivého reprodukčního chování. Potom jde o alternativu posilování *veřejného, profesionálního rodičovství*, o alternativu stimulující všeobecný proces "zveřejňování rodiny". To je však proces, který ve svých dlouhodobých důsledcích uvolňuje jednotlivce z osobně závazného sociálního prostředí (zejména modální

rodiny), oslabuje vlivy a funkce tohoto prostředí omezováním zřetele k obecným průběhovým strukturám, a má proto v *konečném dopadu* mimo jiné jasně *depopulační vliv*. Marxisté by mohli shrnout, že výsledkem je politika převážně neúspěšně zaměřená na "kvantitu", avšak navíc ohrožující "kvalitu".

2. Na druhou stranu je možné rezignovat na přímé regulování plodnosti a soustředit se na posilování uvážlivosti v reprodukčním chování. Výsledkem je podle dosavadních měřítek "populačně *neutrální*" sociální politika, která nezdůrazňuje a nezvýhodňuje v celku rodinného chování, resp. lidské reprodukce jeden jediný moment či efekt - ví ostatně, stejně jako to tuší klasická populační politika, že něco takového příliš nefunguje. Dlouhodobá pronatalitní orientace sociální politiky ovšem lidi navykala na něco docela jiného. Proto je nutno počítat s tím, že jakékoli požadavky na odpovědnost a uvážlivost v prokreativním chování, kterými dnes zatížíme konstrukci garancí sociální pomoci, nutně budou mít *tlumivý vliv* na rozhodování o počtu dětí. V *současné době* prostě platí, že požadavky "plánovaného rodičovství" na jedné straně (a to nejen pokud jde o dobře fungující distribuční síť moderní antikoncepce, ale třeba i o přiměřeně tomuto požadavku konstruované sociální příjmy a systémy sociální pomoci vůbec) a pronatalitní požadavky a ambice populační politiky ve smyslu "uvolňování" ochoty lidí mít tolik dětí, kolik jen chtějí, na straně druhé jsou pokud jde o efekt v zásadním rozporu - jedno potlačuje druhé. Každý růst reprodukční uvážlivosti a plánování rodičovství omezuje celkovou porodnost, neboť ji omezuje o porodnost neuváženou a neplánovanou.

Podívejme se však na předpokládanou budoucí situaci. Pravděpodobně se v dlouhodobé perspektivě ukáže, že politika vracející *rodině* její *moc* a vládu nad *průběhem* životních situací, tj. politika jdoucí *proti* skutečné podstatě obecného depopulačního trendu "zveřejňování rodiny", může mít lepší "propopulační" výsledky než politika, která se snaží v dobré vůli zvrátit nárůst nepříznivého jevu - omezování plodnosti - tím, že bezděky posiluje vnitřní souvislosti, které tento nepříznivý jev dlouhodobě a rozhodujícím způsobem živí a stimulují. Může mít nakonec lepší výsledky než politika, která posiluje *moc jednotlivců nad situacemi* životního průběhu (a posiluje tedy mimo jiné i individualistické pojetí životní dráhy, které je ve vztahu k běžným sociálním závazkům zásadním faktorem například pro genezi rozvodových situací v rodině [Alan 1990]). Z příslušných politických technologií vyjádřených konstrukcí systémů sociální pomoci lze číst:

- *můžeš chtít* (dětí),

- *aniž se musíš sám rozhodující měrou podílet na přípravě* (životního standardu rodiny, do které se dítě narodí),

- *a aniž poneseš rozhodující měrou důsledky svého konkrétního rozhodnutí* (třeba plnou tíži mateřství za svobodna, sníženou životní úroveň aj.)...

Takto ovšem uvažují zejména lidé z vrstev s nižší životní úrovní, zvyklí žít v podstatě "ze dne na den" - to jsou nejvděčnější "čtenáři" těchto zašifrovaných idejí. Kvalifikovaní a uvážliví lidé, nositelé kulturně hodnotných životních stylů, "hospodáři" odhodlaní vzdorovat chudobě si však mohou "neposlušně" číst po svém:

- *nemůžeš se sám rozhodující měrou podílet na přípravě* (životního standardu budoucí rodiny - rodičovský příspěvek dostanou od státu stejně všichni stejný, ať je

konkrétní standard, na nějž jsou navyklí, jakýkoli; chceš-li napřed získat byt, musíš rodinu založit nehledě na cokoli co nejdříve, třeba ještě před nástupem do zaměstnání atd.),

- *neponeseš rozhodující měrou výsledky* (dítě za tebe vychová, či spíše odchová škola a jiní odborníci, a tak se výsledek podobá mnohem víc společenskému průměru než tobě samému; až to budeš potřebovat, postará se o tebe společnost: v lepším případě ji zastoupí její agent k tomu určený - tvůj syn, tvá dcera - v horším případě nastupují již zcela neosobní instituce - rozdíl je v tom, že osoby mají v tomto směru stále méně a instituce stále více možností, prostředků a pozornosti společnosti),

- *a dítě vlastně také vůbec chtít nemusíš, resp. klidně můžeš za takových okolností chtít pouze jedno nebo žádné.*

Nedá se nic dělat, zřejmě bude stále více takovýchto lidí, pro něž populační politika formuluje ono: "vytvářet podmínky pro to, aby lidé měli tolik dětí, kolik chtějí". Bude stále více lidí, kteří nebudou chtít, a ani potřebovat žádné děti, popřípadě se záměrně omezí na jedno dítě. Tradiční populační politika bude stále atraktivnější pro vrstvy s nejnižší sociokulturní úrovní, zvyklé reagovat na okamžité, anonymně nabídnuté výhody, a stále méně atraktivní pro vrstvy se střední a hlavně vyšší úrovní kultury života. Populační politiku budoucnosti vidím proto převážně jako "rodinnou politiku". To je taková sociální politika, která chrání privátní prostor rodiny, prostor rodinné svobody a odpovědnosti a prostor jedinečných životních průběhů svázaných institucí rodiny. Je to ale také taková politika, která zároveň zpřijemňuje veřejný prostor společnosti (prostor "zveřejněné rodiny") a neustále eliminuje krajní a patologické "veřejné stavy". To, co je společné těmto oběma vzájemně polárním cílům, je hledání jasně, pevně a přitom osobně dobře průchodné hranice mezi oběma světy. K tomu sociální politika potřebuje dobře a spolehlivě formulovaný systém garancí přímé i nepřímé sociální pomoci, ale nikoli už - obávám se - systémy tzv. "populačních opatření".

Literatura:

Alan, J. 1989. Etapy života očima sociologie. Praha: Panorama.

Alan, J. 1990. Demografický vývoj a populační politika. Závěrečná zpráva. Praha: VÚSRP.

Alan, J. 1987. Biografie a proměny rodinného cyklu. In: Výzkum rodiny I. Praha: VÚSRP, s. 100-112.

Alan, J. 1987. Dnešní rodiny. In: Demografie, 4, s. 332-334.

Alan, J., Boguszaková, M., Haberlová, V. 1990. Vybrané faktory působící na demografický vývoj. Závěrečná zpráva. Praha: VÚSRP.

Čtvrtá evropská regionální konference: Demografický vývoj a sociální zabezpečení (Ženeva - září 1987). In: Inform. zpravodaj VÚSRP. 2/1988, s. 83-112.

Dzúrová, D. 1987. Vliv současných změn v postavení rodiny na plodnost. In: Demografie, 1, s. 14-18.

Fialová, L. 1987. Teorie poklesu plodnosti (rec. J. C. Caldwell, Theory of Fertility Decline). In: Demografie, 1, s. 58-60.

- Guiding Principles For Developmental Social Welfare Policies and Programmes In: The Near Future.* New York: UN 1988.
- Hoffmann-Nowotny, H. J.* 1988. Budoucnost rodiny. In: *Problémy současné rodiny.* Praha: VÚSRP, s. 136-200.
- Jallade, J. P.* 1990. Issues Facing Social Security Systems In Western Europe. First All-European Dialogue on Social Policies. Helsinky.
- Kabele, J.* 1989. Životopisný rozměr přímého přibuzenství. In: *Výzkum rodiny IV,* Praha: VÚSRP, s. 29-39.
- Keyfitz, N.* 1988. Rodina, která se nereprodukuje. In: *Problémy současné rodiny.* Praha: VÚSRP, s. 63-87.
- Koncepce rodinné politiky.* Projekt. Praha, VÚSRP 1989.
- Konopásek, Z., Tutterová, J.* 1990. Sociální politika, sociální pomoc, sociální příjmy. Praha: VÚSRP.
- Konopásek, Z.* 1990. Dávka S? (O mateřském příspěvku a dalších věcech). In: *Tvorba*, 40, s. 14.
- Konopásek, Z.* 1990. Od paternalismu k participaci. In: *Dítě a stát. Sborník textů pracovní skupiny.* Praha: VÚSRP, s. 48-62.
- Koubek, J.* 1990. Vliv populační politiky na plodnost v Československu. In: *Demografie*, 3, s. 193-203.
- Kučera, M.* 1990. K československé populační politice. (Několik poznámek k článku L. Rabušice). In: *Demografie*, 3, s. 240-241.
- Kuchár, I., Pavlík, Z.* 1987. Optimalizace kvality populace. In: *Demografie*, 4, s. 299-309.
- Metodologie výzkumu životních drah.* Sborník překladů. Praha VÚSRP 1989.
- Moyesová, D.* 1990. Systémy populační politiky a společenské pomoci rodinám s dětmi - mezinárodní srovnání. Závěrečná zpráva. Praha VÚSRP.
- Možný, I.* 1990. Moderní rodina. (Mýty a skutečnosti). Brno: Blok.
- Pavlík, Z.* 1990. Jaká má být naše populační politika? (K článku L. Rabušice). In: *Demografie*, 3, s. 239-240.
- Pavlík, Z., Kuchár, I.* 1987. Optimalizace sociálních rolí a funkcí věkových a pohlavních skupin. In: *Demografie*, 1, s. 34-45.
- Rabušic, L.* 1990. Manifestní a latentní funkce československé populační politiky. In: *Demografie*, 3, s. 234-238.
- Scénář sociální reformy. Návrh.* Praha FMPSV 1990.
- Šubrtová, A.* 1984. Teorie demografické revoluce: příspěvek ke genezi. In: *Demografie*, 3, s. 193-200.
- Toffler, A.* 1980. *The Third Wave.* New York.
- Vereš, P.* 1986. Dítě či spotřební způsob života. In: *Demografie*, 2, s. 146-147.
- Wynnyczuk, V.* 1987. Společenské souvislosti vývoje porodnosti. In: *Demografie*, 1, s. 18-19.

Summary

Some significant shifts in social policy have been taking place both in Czechoslovakia and in the international context. In this country, a very important aspect is now being theoretically formulated in connection with elaborating on the concept of so-called "family policy." In this sense, "family policy" stops being one of the parts of social policy - as are, for example, unemployment policy, social welfare or pension guarantees. Thus the designation "family policy" is conceived as a term denoting a certain point of view in social policy. This point of view differs in many respects from the hitherto prevailing socio-political perspective, which is typical, for example, even for traditional population policy.

In "family policy", attention is focused primarily on individual life-course structures and on the stabilization of the social standard throughout the life course of individuals and their families. This perspective is increasingly preferred to one-sided efforts to influence with the aim of leveling of universal standards in society. The "family policy" can reach its aims (i.e., reinforce respects to individual lives) only by carefully differentiating - on the basis of the criteria applied in evaluating various social problems - between relations to other peoples' lives, i.e., to the sum of other peoples' "situations" on the one hand, and relations to one's own life, or to the life history of the person in need on the other. "Family policy" protects the private space of family life from the general process of "opening to the public", and from a high degree of impersonal institutionalization. It guards the continuity of the individual's private life course against disintegration into mutually incongruent public "states". In the long-term perspective, "family policy" slows the decline in fertility and stabilizes the reproductive behavior of the population, despite the fact that according to classic criteria it represents a consistently neutral population policy - in contrast to the so-called pro-natalist population policy, and even despite an unambiguous esteem for deliberative attitudes to reproduction and for family planning leading to a reduction of the total number of children by the number of those born due to unplanned fertility. It is, on the contrary, the hitherto prevailing perspective of population policy that endangers the family as the fundamental space for human reproduction thanks to the actually dominating concept of professionalized ("public") parenthood. It should be stressed that the simulation of reproductive arbitrariness as a means for raising fertility, connected with this approach, can have only temporary and very contradictory effects.

Náklady na děti: hledisko času

ZUZANA MIKOVÁ

Sociologický ústav ČSAV

The costs of children: the point of view of time

Abstract: This analysis of the costs of children, based on Becker's concept of human capital and "New Home Economy," uses data from a time budget survey to demonstrate the interaction between time inputs to children, the number of children and the socioeconomic situation of family. The relationship between time inputs to children, educational attainment of parents and a family's financial situation shows some aspects of problems of Czech families, burdened by material difficulties of everyday life. There is a rather positive interaction between time inputs to children and a mother's educational attainment, and a rather negative relation between the level of child care and family income. The analysis of marginal time allocation demonstrates different types of interaction between the number of children and total amount of housework and time spent on child care. The mother's level of education has an important effect on the distribution of the total amount of housework.

Sociologický časopis, XXVII, (2/1991)

1. Teorie a koncepty

Prohlásíme-li rodinu za ekonomickou jednotku, srovnatelnou s libovolnou firmou či malým podnikem služeb, přijímáme tím pravidla hry ekonomiky rodiny. Jestliže navíc k vysvětlení vzniku a fungování rodiny využijeme konceptuální aparát neoklasické ekonomie, ocitneme se na půdě New Home Economy, jednoho z mála významnějších myšlenkových proudů současné mikroekonomiky. Beckerův koncept (synteticky in [Becker 1981]) chápe rodinu jako určitou produktivní jednotku, která využívá výrobků získaných na trhu a vlastní práce svých členů k tomu, aby sama vytvářela další produkty. Jedním z nich jsou i děti. Úvahy o dětech jsou provázeny pojmy náklady na děti, cena dítěte, poptávka po dětech, kvalita a kvantita dětí. Náklady na děti - podobně jako náklady na výrobu jakéhokoli produktu - tvoří čas a prostředky, nutné k jejich pořízení a výchově.

Cena dětí se zvyšuje v důsledku změn relace mezi jejich kvantitou a kvalitou. Jako každá cena ovlivňuje poptávku po dětech. Rodiče se snaží zajistit svým dětem lepší šance než měli sami, zvyšují jejich kvalitu a omezují počet dětí v rodině. Na kvalitu dětí mimo jiné působí rozsah investic do jejich lidského kapitálu. Investice do dětí určují implicitní cenu dětí, budoucí šance na trhu práce a úspěch v životě. Investice do dětí vyžadují čas, a to zpravidla čas matky, která se převážně dětem věnuje a na níž leží větší část domácích povinností. Rostoucí možnosti uplatnění žen na trhu práce (a s tím spojený růst významu jejich příjmu pro rodinnou ekonomiku) mění hodnotu času ženy. Zvyšují tu složku nákladů, která se označuje jako opportunity costs, neboli potenciální (ušlý) výdělek ženy za dobu, kterou věnovala dětem místo placené práci.

2. Vzdělání rodičů a investice do lidského kapitálu dětí¹

Stafford a Hill zdůraznili již v roce 1974 v souvislosti s analýzou nákladů času, věnovaného dětem, význam sociálního postavení rodičů (jejich vzdělanostní úroveň a příjmové situace) pro diferenciaci nákladů při měnícím se počtu dětí v rodině. Vycházeli přitom z předpokladu, že čas věnovaný zejména předškolním dětem pozitivně působí jak na rozvoj samotných schopností dítěte, tak i na jeho budoucí šance získat vyšší vzdělání, vyhlídky dalšího profesního vzestupu a dosažení úspěchu, srv. [Stafford, Hill 1974: 321].

Dokumentovali, že vzdělání rodiče s vysokými příjmy věnují na jedno dítě nepoměrně více času než rodiče nižších příjmových a vzdělanostních kategorií. Zatímco v rodinách, kde rodiče dosáhli pouze nižšího vzdělání, klesá podíl nákladů na jedno dítě s rostoucím počtem dětí, v rodinách vzdělaných (a dobře finančně situovaných) partnerů je podíl nákladů času na jedno dítě stabilní bez ohledu na celkový počet dětí v rodině.

Snaha o vysvětlení těchto jevů využívá tradiční ekonomické pojmy úspor z počtu a marginálních nákladů². Jejich aplikace v souvislosti s náklady na děti není jednoznačná. Sami autoři uvádějí obtížnost interpretace zjištěných výsledků. Zavedeme-li do analýzy parametr vzdělanostní úroveň rodiny jako jeden z vysvětlujících činitelů, problematizujeme tím objasnění diferencí nákladů na děti podmíněných tímto ukazatelem. Zpravidla totiž není k dispozici žádný kontrolní údaj k tomu, aby bylo možné vysvětlit, zda pokles nákladů času na jedno dítě v rodinách s nižším vzděláním (a nižší příjmovou úrovní) je výsledkem záměrné volby nezvyšovat náklady na děti a využít úspor z počtu, či je naopak výsledkem vnucené rezignace rodiny, která není schopna většímu počtu dětí zajistit srovnatelné podmínky jako rodina s méně dětmi.

3. Možnosti analýzy

Čas od času se setkáváme s pokusy převést úvahy o nákladech na děti z roviny akademické do konkrétních analýz. Je to obvykle spojeno s nemalými potížemi jak konceptuálního charakteru, tak i s tradičním deficitem potřebných empirických údajů.

Srovnatelných analýz nákladů času na děti nebylo dosud publikováno příliš mnoho. Zpravidla se setkáváme pouze s analýzou nákladů finančních [Bloch, Glaude 1984, Večerník 1989], nebo velmi vzácně i s pokusy převést náklady času rovněž do finanční podoby (srv. [Cramer 1974, Tabard 1981, Lemennicier 1988]

1) Pojem lidský kapitál je klíčovým pojmem teorie lidského kapitálu, formulované v šedesátých letech v USA G. Beckerem a jeho žáky [Becker 1964]. Vznikla jako reakce na neoklasický koncept mzdy, pojmáné jako cena zboží. Na trhu práce stojí na straně nabídky nikoli masa práce, ale pracovník s určitým vzděláním a kumulovanou pracovní zkušeností. Příjem odpovídá dosažené úrovni lidského kapitálu, kterou lze ovlivnit investicemi do lidského kapitálu.

2) Pod pojmem marginální náklady rozumíme v souladu s obvykle používaným vymezením dodatečné náklady, vyvolané změnou počtu dětí v rodině, neboli přírůstek času, který rodiče věnují domácí práci.

apod.) prostřednictvím přepočtu koeficientem, vyjadřujícím implicitní hodnotu času (zpravidla matky, která o děti pečuje). Grafické zobrazení zjištěné relace mezi počtem dětí v rodině a finančními náklady na děti má podobu U-křivky, s minimem pro dvě děti [Lemennicier 1989]. Ojediněle se objevují studie dalšího typu, které pracují přímo s údaji o časových nákladech na děti [Stafford, Hill 1974].

Pokoušet se o přímou repliku podobných analýz u nás je problematické stejně tak nelze provádět bezprostřední komparace. Jednak k tomu nemáme odpovídající datové zdroje, jednak by to bylo neadekvátní přinejmenším vzhledem k systémově odlišným podmínkám a efektům distribuce vzdělání a příjmů v obou prostředích.

Nicméně limity našich současných možností nesnižují relevanci samotné analýzy nákladů na děti prostřednictvím u nás dostupných datových zdrojů. Aniž bychom se pouštěli do sporů konceptuálního rázu a kritik samotného pojetí New Home Economy, které ostatně nejsou nijak obtížné vzhledem k vyhraněnosti některých jeho stanovisek, využijeme pouze myšlenku o významu času jako parametru nákladů na děti v rodině a pokusíme se doplnit existující analýzy finančních nákladů na děti o jejich složku časovou.

Vycházíme z toho, že náklady na děti je možné a nutné zkoumat z dvojího pohledu (srv. [Večerník 1989]). Nejen z hlediska prosté analýzy změn nákladů při změnách počtu dětí v rodině, jak je to obvyklé v dosud publikovaných studiích, ale i z hlediska vícedimenzionální analýzy, respektující existenci a působení celé řady faktorů diferenciací nákladů na děti. Postup analýzy rozdělíme do dvou kroků. V první řadě se zaměříme na identifikaci hlavních faktorů diferenciací nákladů na děti. Vedle demografické situace rodiny budeme brát v úvahu i její situaci ekonomickou a sociální, eventuálně i další dostupné charakteristiky. Kromě toho využijeme myšlenku o vztahu vzdělanostní úrovně rodičů a rozsahu investic do lidského kapitálu dětí k tomu, abychom tradiční analýzu vlivu počtu dětí v rodině na změny nákladů na děti rozšířili o další dimenzi. Pokusíme se zjistit, zda a jakým způsobem se projevuje vliv vzdělanostní úrovně rodiny na změny nákladů při měnícím se počtu dětí v rodině.

Indikátor vzdělanostní úrovně rodičů budeme používat ve dvojím kontextu. V první řadě jako jeden z možných vysvětlujících činitelů tak, aby bylo možné kvantifikovat relativní vliv vzdělanostní úrovně rodin na diferenciaci nákladů času věnovaného dětem ve vztahu k ostatním parametrům domácnosti (velikost bydliště, příjem, počet dětí, věk dětí apod.). Kromě toho budeme pracovat s ukazatelem vzdělanostní úrovně jako s určitým nástrojem typologizace rodin³. Klasifikace domácností podle dosaženého stupně vzdělání partnerů má za cíl vytvořit určité typy rodin, které mají zhruba stejnou úroveň "kulturního kapitálu" (pokud akceptujeme fakt, že jeho úroveň a kvalita se dá alespoň aproximativně

³) Rozlišujeme následující typy rodin:

LOLO - nikdo z rodičů nemá maturitu

HILO - pouze otec má alespoň úplné středoškolské vzdělání

LOHI - pouze matka má alespoň úplné středoškolské vzdělání

HIHI - oba rodiče mají alespoň úplné středoškolské vzdělání

měřit prostřednictvím dosažené úrovně vzdělání). U takto vymezených typů rodin provedeme opět analýzu variance nákladů na děti. Smyslem takto formulované úlohy je zjistit, jak se liší vliv ostatních vysvětlujících proměnných v rámci jednotlivých vzdělanostních typů domácností.

4. Náklady na děti

Hlavním problémem empirické analýzy nákladů na děti je způsob jejich měření. Platí to především o nákladech času. Obvykle se jako ukazatel nákladů používá údaj o celkovém rozsahu času, který matka věnuje domácí práci, srv. [Cramer 1974, Stafford, Hill 1974, Tabard 1971]. Důvody tohoto postupu jsou přitom víceméně technické. Jakékoli modifikace jsou limitovány obvykle charakterem disponibilních dat, přičemž samotní autoři zpravidla poukazují na nedostatky takového postupu [Lemennicier 1988, Cramer 1974].

Charakter datové báze, kterou pro tento účel využíváme⁴, umožňuje rozšířit používaný způsob indikace nákladů času domácnosti o některé další charakteristiky. V první řadě vycházíme z toho, že kromě nákladů času matky je stejně smysluplné a lze stejně zjišťovat i náklady času otce, resp. páru jako celku. Další modifikace se týká samotného obsahu indikátoru.

Studie, zabývající se ekonomikou domácnosti z pohledu analýzy jejich pracovních aktivit, ať už jsou spíše statistického charakteru [Roy 1982, 1989], či mají propracovanou konceptuální oporu [Pahl 1984], poukazují na vnitřní inkonzistenci jednotlivých součástí pracovních aktivit domácnosti. Řešením je obvykle klasifikace aktivit do relativně homogenních skupin. Způsob klasifikace není univerzální. Liší se podle autorů a konkrétních zadání úloh. Přesto je možné specifikovat některé obecně akceptované okruhy činností, které mají navíc úzkou souvislost s náklady na děti. Kromě celkového objemu domácí práce budeme pracovat i s ukazatelem doby, věnované provozu domácnosti a s údaji o době, věnované přímo dětem.

Výsledky dosud provedených analýz [Míková 1991] totiž problematizují představu o možné aproximaci nákladů na děti celkovou dobou domácí práce matky. Zavedeme-li do analýzy dílčí indikátory jednotlivých součástí nákladů na děti, tj. rozlišíme-li aktivity podle jejich vztahu k dětem, zjišťujeme velmi odlišnou vypovídací schopnost každého z ukazatelů a jejich odlišnou reakci na změny počtu dětí v rodině (tabulka 1).

⁴) Jedná se o data z šetření o využití času, realizované FSÚ v roce 1979/1980 zhruba v 11 tis. domácnostech. Ze souboru jednotlivců byl redukcí a transformacemi vytvořen soubor manželských párů. Byly vybrány pouze ty páry, kde oba partneři jsou ekonomicky aktivní. Celkový počet párů je 5326. Počet párů, které mají alespoň jedno dítě, je 2907.

Tabulka 1: Struktura domácí práce rodiny
(v minutách denně)

	bez dětí	1 dítě	2 děti	3 děti
celkem	411	434	463	520
otec	130	136	143	155
matka	280	297	319	364
domácí výroba				
pár	105	77	68	91
otec	64	50	45	59
matka	41	27	23	31
opravy a údržba				
pár	34	35	34	29
otec	30	31	31	26
matka	4	4	3	3
péče o děti				
pár		51	90	100
otec		17	29	27
matka		34	61	73
domácnost				
pár	271	270	270	300
otec	36	38	38	43
matka	235	232	232	257

Pramen: Šetření o využití času 1979-80

Pohled na objem a strukturu domácí práce rodin s různým počtem dětí svědčí o značné rozmanitosti dynamiky vývoje jejich jednotlivých složek. Relativně nejstabilnější je podíl času, věnovaného tradiční domácí práci. Rodiny s dětmi se zde prakticky neliší od bezdětných párů, jedinou výjimkou jsou rodiny se třemi dětmi. Výrazný pohyb zaznamenává naopak růst přímých nákladů péče o děti, především po narození druhého dítěte. Je zřejmé, že při analýze nákladů na děti je opodstatněné členění celkové doby domácí práce přinejmenším na čas věnovaný péči o děti a čas věnovaný tradičním domácím pracem.

5. Náklady na děti: zdroje diferenciace

Analýza variance nákladů na děti, měřených rozsahem času věnovaného péči o děti⁵, poskytuje výsledky sice statisticky významné, ale jen velmi slabé explanační síly (tabulka 2). Přesto je možné identifikovat jako relativně výrazný vliv demografické situace rodiny (počtu dětí) a vzdělanostní úroveň rodičů, především matky. Nejmenší význam pro celkovou úroveň nákladů na děti má ekonomická situace rodiny (měřená příjmem na jednoho člena).

⁵) Analýza variance dalších ukazatelů nákladů na děti (celkového objemu domácí práce a tradičních domácích prací) nepřinesla v této fázi statisticky významné výsledky.

Tabulka 2: Výsledky mnohonásobné klasifikační analýzy doby věnované péči o děti (pár celkem)

Typ rodiny	1	2
Celkový průměr	75.15	118.33
<i>Adjustované koeficienty beta:</i>		
velikost obce	.10	.13
počet dětí	.25	.05
příjem	.04	.10
vzdělání otce	.09	.06
vzdělání matky	.13	.11
RSQ	.110	.046

Pramen: Šetření o využití času 1979-80

Vliv počtu dětí se projevuje zcela odlišně podle toho, jak vymezíme věk dětí v rodině. V rodinách s dětmi bez omezení věku se totiž do celkových nákladů péče o děti poměrně výrazně promítá počet dětí. Naopak v rodinách s dětmi do 5 let počet dětí nehraje prakticky žádnou roli. Hlavní podíl na diferenciaci připadá charakteru bydliště rodiny, odlišujícímu situaci v městských a venkovských rodinách. Věk dětí ovlivňuje rozdílně i diferenciací schopnost dalších ukazatelů, např. příjmové úrovně rodiny (nabývá na významu v rodinách s malými dětmi, ovlivňuje především náklady času ženy), resp. částečně i dosažené úrovně vzdělání otce (je slabší v rodinách s nejmenšími dětmi, později narůstá). Další rozporné zjištění se týká vztahu mezi vzdělaností úrovní rodiny (především matky) a příjmovou situací rodiny. Zejména v rodinách s malými dětmi je zřejmý protikladný trend jejich vlivu. Uvažujeme rodiny, kde jsou oba partneři ekonomicky aktivní. Lepší finanční situace rodiny jde ovšem na úkor času věnovaného dětem, odráží se hlavně v poklesu doby, kterou matky v těchto rodinách mohou poskytnout svým dětem.

Zavedeme-li do analýzy variance ukazatel vzdělanostní úrovně páru (tabulka 3), výsledky se liší podle toho, zda hodnotíme úroveň a způsob diferenciaci nákladů za pár jako celek, či zvlášť za každého z rodičů. Uvažujeme-li péči o děti za pár jako celek, pak se vzděláním klesá diferenciací vliv počtu dětí, klesá i vliv velikosti obce, mění se vliv příjmové úrovně rodiny a objevuje se vliv věku dětí. Podobná situace je i u nákladů času otce, ovšem s tím rozdílem, že se vzděláním klesá diferencijící vliv příjmu. Přímé náklady času matky se liší především pokud jde o diferenciací vliv příjmové situace rodiny. Na rozdíl od otce se zvyšuje význam příjmu pro celkovou úroveň a diferenciaci doby věnované péči o děti. Vyšší příjem provází nižší přímé náklady na děti. Podobnou tendenci jsme již zaznamenali při analýze nákladů na děti za soubor jako celek. Fakt, že se projevuje především v rodinách vzdělanějších partnerů signalizuje zdroj možných napětí a konfliktů. Není náhoda, že právě zaměstnané matky, které dosáhly vyššího vzdělání a představují tak pro rodinu nikoli nevýznamný zdroj příjmů, stojí před nevyhnutelnou volbou mezi ekonomickou situací rodiny a péčí o děti (investicemi do dětí). Není náhoda zřejmě ani to, k jakému řešení nakonec obvykle sáhnou.

Tabulka 3: Výsledky mnohonásobné klasifikační analýzy doby věnované péči o děti podle typů vzdělanostní úrovně rodiny

Typ vzdělanostní úrovně rodiny	1	2	3	4
a) pár celkem				
Celkový průměr	69.85	71.75	78.53	88.78
<i>Adjustované koeficienty beta:</i>				
velikost obce	.12	.13	.09	.08
počet dětí	.19	.20	.10	.16
příjem	.02	.10	.06	.09
věk dětí	.36	.38	.32	.45
RSQ	.219	.214	.141	.271
b) otec				
Celkový průměr	21.53	24.21	23.78	29.58
<i>Adjustované koeficienty beta:</i>				
velikost obce	.14	.18	.13	.07
počet dětí	.12	.12	.02	.11
příjem	.04	.12	.06	.07
věk dětí	.14	.23	.20	.27
RSQ	.064	.093	.063	.101
c) matka				
Celkový průměr	48.32	47.54	54.75	59.20
<i>Adjustované koeficienty beta:</i>				
velikost obce	.06	.06	.08	.08
počet dětí	.17	.20	.13	.15
příjem	.03	.07	.11	.10
věk dětí	.38	.35	.28	.42
RSQ	.219	.199	.141	.249

Pramen: Šetření o využití času 1979-80

Stafford, Hill [1974] demonstrovali souvislost vzdělání a příjmové úrovně jako pozitivních činitelů celkové úrovně péče o děti. Interpretace výsledků pro situaci u nás je obtížná, už z důvodů samotné konstrukce indikátoru příjmové úrovně rodiny, kdy jsme nuceni pracovat s apriorně stanovenými intervaly příjmů, neodpovídajícími reálné distribuci v populaci. Proto i závěr, že u nás vyšší úroveň příjmů rodiny spíše snižuje, v žádném případě však nezvyšuje úroveň péče o děti, je třeba posuzovat s jistými výhradami. Nejsme sice schopni specifikovat charakter závislosti, přesto však můžeme s poměrně značnou jistotou prohlásit, že vztah mezi příjmovou úrovní domácnosti, vzděláním rodičů a celkovou úrovní péče o děti je odlišný od publikovaných závěrů citovaných autorů. Jestliže v USA existuje pozitivní vazba mezi vzděláním partnerů a jejich příjmovou situací, pak u nás jsou obě charakteristiky domácnosti spojeny jen velmi volně, nebo lépe řečeno, určující

je vztah mezi vzděláním (zejména matky) a péčí o děti. Vztah mezi příjmem domácnosti a úrovní péče o děti je poměrně problematický.

Charakter mzdové a příjmové diferenciace domácností, resp. celkový způsob tvorby výsledné příjmové situace rodiny u nás vytváří přinejmenším zdroj napětí ve vztahu k možné úrovni péče o děti. Jde zpravidla o volbu mezi dvěma alternativami. Zvýšení příjmové úrovně domácnosti je při strategii převážně většiny domácností, založené na dvoupříjmovém modelu, provázáno nutnou kompenzací času a energie odjinud, zpravidla bohužel právě na úkor péče o děti. Nemáme informace o kvalitě času věnovaného dětem, o jeho obsahu a náplni, stejně jako nám chybí komplementární údaje o tom, kdo o děti pečuje v době, kdy rodiče pracují, zda instituce či někdo z rodiny apod. Proto můžeme a musíme pouze konstatovat fakt, že lepší příjmová situace rodiny je do jisté míry v rozporu s rozsahem péče věnované rodiči jejich vlastním dětem, nebo jinak, že vedlejším a do jisté míry asi i nutným produktem vyššího materiálního standardu rodiny je právě oslabení některých nezastupitelných momentů každodenního kontaktu rodičů s dětmi. A to platí především pro rodiče vyšších vzdělanostních skupin, zejména pro matky. Naznačený pozitivní efekt vzdělání pro celkovou úroveň investic do dětí se tak nakonec problematizuje a zřejmě zpochybňuje. Není náhodou (ale o to víc je alarmující), že právě v rodinách s nejvyšší úrovní kulturního kapitálu je nejvíce patrná nutnost alternativní volby mezi péčí o děti a finanční situací, před níž je postavena matka.

Zatím jsme pracovali pouze s ukazatelem času věnovaného péči o děti. Vztah mezi vzdělanostní úrovní rodiny a změnami dalších složek nákladů času při změnách počtu dětí v rodině budeme proto analyzovat i jiným způsobem, prostřednictvím údajů o marginálních nákladech na děti.

6. Náklady na děti: vzdělání rodičů a počet dětí v rodině

Údaje uvedené v tabulce 4 svědčí o tom, že každý z použitých indikátorů má zcela jinou dynamiku. Největší disproporce působí odlišné chování dvou hlavních součástí nákladů na děti, totiž času věnovaného domácnosti a času věnovaného přímo dětem. Zatímco marginální náklady na jedno dítě měřené pomocí celkového objemu domácí práce páru narůstají celkem rovnoměrně pro první a druhé dítě, u třetího dítěte je poměrně dramatický skok téměř jedné hodiny dodatečné práce páru. Zatímco náklady spojené s provozem domácnosti, neboli tradiční domácí práce (úklid, praní, vaření apod.) nereagují na první a druhé dítě, u třetího dítěte je patrný skok o půl hodiny času pro pár a den. Naproti tomu marginální náklady, zjišťované pomocí ukazatele přímých nákladů na děti se chovají zcela opačně. Výrazný vzestup u prvního a druhého dítěte je kompenzován relativně velmi malým přírůstkem nákladů u třetího dítěte. To poněkud odporuje logice věci, nebo přesněji řečeno, signalizuje zdroj možných problémů a napětí v rodině. Přirozeně bychom očekávali, že proporcionálně k počtu dětí porostou především přímé náklady času věnovaného dětem, a nikoli náklady spojené s provozem domácnosti, jak napovídají zjištěné výsledky.

Jinými slovy, odlišná dynamika různě vyjádřených ukazatelů marginálních nákladů na děti zřejmě vystihuje celkem adekvátně současnou situaci. Narození

třetího dítěte má za následek nutnou volbu, která znamená ve svých důsledcích přerozdělení omezeného disponibilního časového fondu rodičovského páru de facto v neprospěch dítěte. Potřeba zvládnout provozní záležitosti domácnosti orientuje aktivitu rodičů především do oblasti nutných domácích prací, pouze menší část času se dostává přímo dítěti. Rodina rezignuje tam, kde je to možná na první pohled snadnější, ale ve svých důsledcích neskonale závažnější. Úspory z počtu dětí se tak projevují v oblasti, kde bychom je v normálně fungující společnosti čekali nejméně - ve sféře přímého kontaktu s dítětem, ať už obslužné či obecně výchovné. Jsou spíše důsledkem limitovaného času a vnějších tlaků, které nutí domácnost, aby substituovala ty funkce, v nichž je relativně více zástupná a které by se daly zajistit z jiných než vlastních pracovních zdrojů. Důsledky jsou zřejmé.

Tabulka 4: Marginální náklady na děti
(v minutách denně)

	1 dítě	2 děti	3 děti
domácí práce celkem			
pár	23	29	57
otec	6	7	12
matka	17	22	45
péče o děti			
pár	51	39	10
otec	17	12	-2
matka	34	27	12
domácnost			
pár	0	0	30
otec	2	0	5
matka	-2	0	25

Pramen: Šetření o využití času 1979-80

Do propočtů marginálních nákladů na děti se promítá i nerovnoměrné rozdělení pracovních povinností mezi partnery v rodině. Variabilita nákladů připadá totiž vesměs na konto žen, matek. Podíl otce na celkovém rozsahu domácí práce a jejich jednotlivých složkách se při změnách počtu dětí v rodině příliš nemění. Muži jsou spíš jakousi konstantou domácích prací, ovšem konstantou stlačenou na minimální možnou míru, srv. [Roy 1982, 1989], navíc do značné míry vynucenou pravděpodobně jejich partnerkami. Odlišný charakter fungování obou partnerů v rodině dokládá práce francouzských autorů [Chabaud, Fougeyrollas 1987].

Jak se promítá do změn marginálních nákladů vzdělanostní úroveň rodičů? Situace se mění podle toho, který z ukazatelů analyzujeme (tabulka 5).

Tabulka 5: Marginální náklady na děti podle typů vzdělanostní úrovně rodiny.

	druh činnosti								
	domácí práce celkem			domácnost			péče o děti		
	pár	otec	matka	pár	otec	matka	pár	otec	matka
LOLO									
1 dítě	18	2	16	5	3	3	42	13	28
2 děti	24	6	18	-11	-2	-9	43	15	31
3 děti	54	14	40	37	7	29	6	-2	7
HILO									
1 dítě	44	13	30	15	4	12	50	20	30
2 děti	29	7	22	6	3	3	38	8	30
3 děti	55	-5	60	9	-11	19	10	-4	14
LOHI									
1 dítě	38	18	20	-2	4	-6	63	21	43
2 děti	12	-5	17	-1	-4	3	20	5	15
3 děti	16	-1	11	11	18	-7	23	0	22
HIHI									
1 dítě	47	16	31	3	3	0	66	22	44
2 děti	58	20	37	24	3	21	45	13	22
3 děti	84	12	73	15	-7	21	38	4	34

Pramen: Šetření o využití času 1979-80

Celkový objem domácí práce se nejvíce mění při změnách počtu dětí v rodinách, kde oba rodiče mají alespoň maturitu (HIHI). Po narození druhého, ale především třetího dítěte stoupají velmi prudce náklady času, který musí rodina věnovat domácí práci. Podobným způsobem, i když při celkově nižších nákladech práce, reaguje na zvyšování počtu dětí rodina s nejnižší úrovní vzdělání (LOLO). Jiná je situace ve zbývajících typech rodin. Jestliže přechod od dvou ke třem dětem je v rodinách, kde pouze otec má alespoň maturitu, stejný jako v rodinách HIHI a LOLO, přechod od jednoho ke dvěma dětem je zcela odlišný. Podobně jako u dalšího vzdělanostního typu rodiny, totiž LOHI, dochází v dvoudětných rodinách k úsporám z počtu, tj. k poklesu marginálních nákladů celkového objemu domácí práce. Reakce na další přírůstek počtu dětí se u tohoto typu rodin projevuje jen velmi malým růstem celkového objemu domácí práce.

Minimum nákladů z hlediska relace mezi počtem dětí v rodině a celkovým rozsahem domácí práce páru se mění podle charakteru vzdělanostní úrovně páru. Zatímco ve dvou mezních typech rodin (nejnižší a nejvyšší) je dosahováno relativně nejnižších nákladů v případě jednoho dítěte a každé další dítě v rodině náklady času zvyšuje, ve dvou dalších typech rodin je relativně nejnižších nákladů času, který rodina věnuje domácí práci, dosahováno v případě dvou dětí.

Jinak vypadá situace, sledujeme-li vývoj času, věnovaného jednotlivým součástem celkové doby domácí práce. Každý z vzdělanostních typů rodin reaguje jinak na změny počtu dětí v rodině, pokud jde o rozsah tradičních domácích prací. Největší difference sledujeme tentokrát mezi dvěma krajními typy rodin (LOLO a HIHI). Zatímco v rodinách s nejnižším vzděláním dochází při přechodu ke dvěma dětem k úsporám z počtu, třetí dítě znamená naopak nejvýraznější přírůstek objemu práce ze všech sledovaných rodin. V rodinách, kde pouze jeden z partnerů má alespoň středoškolské vzdělání (LOHI či HILO), přináší narození dalších dětí pouze relativně nevýrazné změny nároků na objem práce v domácnosti. Platí to především pro rodiny, kde alespoň maturitu má otec. Jinak řečeno, nejlépe se s přechodem ke dvěma dětem vypořádávají rodiny typu LOLO a HILO, největší zátěž znamenají dvě děti pro rodiny s nejvyšším vzděláním obou partnerů. Rodiny HIHI se ovšem zároveň nejlépe adaptují v případě narození třetího a dalších dětí. Dochází totiž k úsporám doby, věnované péči o domácnost.

Specifická je situace ve vývoji nákladů času, věnovaného péči o děti. Jestliže v předchozím případě bylo poměrně obtížné identifikovat charakter změn nákladů, provázejících změny počtu dětí v rodině, čas věnovaný péči o děti je zřetelně ovlivněn charakterem vzdělání matky. Na jedné straně sledujeme reakci rodin, kde matka má nižší vzdělání než maturitu, v nichž stabilní úroveň péče o jedno a dvě děti je provázena prudkým poklesem po narození třetího a dalších dětí. Srovnatelná je na druhé straně situace rodin, kde matka získala alespoň středoškolské vzdělání s maturitou. Liší se především celková úroveň nákladů času věnovaného dětem, liší se ovšem i reakce na změny počtu dětí v rodině. Výhodná situace vzdělanějších rodin s jedním dítětem se značně komplikuje po narození druhého dítěte. Především v rodinách, kde pouze matka má alespoň maturitu, znamená druhé dítě prudké snížení rozsahu poskytované péče. Stejný pohyb, i když ne tak dramatický, se odehrává v rodinách, kde oba partneři mají alespoň maturitu. Relativně nejlépe se ovšem tyto rodiny vyrovnávají s narozením třetího a dalších dětí. V takovém případě nedochází k dalšímu poklesu doby, věnované péči o děti, naopak reakcí je dokonce slabý vzestup nákladů.

7. Závěrem

Dvě otázky, které implicity provázely celý postup analýzy a jako by oddělovaly stránku věcnou (vliv vzdělanostní úrovně rodiny na rozsah nákladů času při změnách počtu dětí v rodině) a metodologickou (vliv použitého indikátoru nákladů času), nás nakonec dovedly až k formulaci odpovědi, postavené právě na jejich vzájemné souvislosti. Podle toho, co naznačily předchozí stránky, je to totiž právě vzdělanostní úroveň rodiny, která výrazně diferencuje chování jednotlivých složek nákladů času při změnách počtu dětí v rodině. Typ vzdělanostní úrovně rodiny se podílí na výsledném charakteru restrukturalizace aktivit při změnách počtu dětí v rodině. Ovlivňuje především proporce změn tradiční domácí práce a doby, věnované přímo péči o děti. Na diferenciaci se podílí především úroveň dosaženého vzdělání matky. V rodinách, kde matka má alespoň středoškolské vzdělání s maturitou, sledujeme (a to i přes značný pokles po narození druhého dítěte) výrazně vyšší objem času věnovaného dětem. Zatímco méně vzdělané

matky jsou schopné zajistit stejnou úroveň péče jednomu a dvěma dětem a po narození třetího a dalších dětí se rozsah času, věnovaného dětem, výrazně snižuje, matky, které mají alespoň středoškolské vzdělání s maturitou, jsou schopné zajistit stejnou úroveň péče i po narození třetího dítěte.

Vzdělání matky tak ovlivňuje proporce jednotlivých složek domácí práce. Nelze přitom jednoznačně prohlásit, že by vzdělanější matky věnovaly svým dětem nejvíce času, ale faktem je, že z času, který celkově věnují domácnosti, připadá největší podíl právě nákladům času orientovaným přímo na děti. Jednak k tomu přispívá pravděpodobně celkově odlišná orientace domácnosti pokud jde o vztah k tradičním hodnotám, normám pojetí toho, co se vlastně "musí", aby byl zajištěn provoz domácnosti, jednak v takových rodinách vzdělání matky ovlivňuje nepřímou i celkovou dělbu povinností, participaci otce na zabezpečení různých domácích prací. Vzdělání ženy ovlivňuje orientaci aktivit jak jí samotné, tak rodiny jako celku, utváří celkový obraz každodenního života domácnosti.

Restrukturace aktivit uvnitř celkového objemu domácí práce je podle našeho názoru natolik diferencovaná, že zpochybňuje předpoklad o možné substituci nákladů času, věnovaného péči o děti, rozsahem doby celkové domácí práce, resp. údaji z nákladech času na běžný provoz domácnosti.

Uznáním relevance rozlišení dílčích ukazatelů nákladů na děti se ovšem problém zdaleka neřeší. Celá věc má i další dimenze. Je možné posuzovat validitu různých indikátorů nákladů na děti, ovšem sebelépe konstruovaný ukazatel neřeší jeden klíčový problém, totiž otázku adekvátnosti použitých indikátorů, sestavených pomocí údajů z časových snímků. Faktem zůstává, že tento typ informací je ve světě akceptován pro daný typ analýz jako legitimní a donedávna i jako prakticky výlučný zdroj informací o rozsahu domácí práce vůbec. Podobný typ datových zdrojů má ovšem i své limity a nedostatky. V první řadě pramení z faktu, že se jedná o klasickou formu statistického zdroje informací se všemi důsledky z toho plynoucími, počínaje použitou metodikou sběru dat až po omezený okruh uvažovaných vysvětlujících proměnných. Přesto je u nás v současné době de facto jediným dostupným zdrojem informací, využitelným právě pro podobný typ analýzy.

Nicméně je třeba připomenout, že pro hlubší pochopení a objasnění souvislostí mezi sledovanými jevy nám chybí celá řada dalších informací, především jakákoli kvalitativní charakteristika času, věnovaného různým konkrétně vymezeným druhům činnosti. Nedovedeme se vůbec orientovat v prostoru subjektivních momentů uvažovaného okruhu aktivit. Nevíme nic o tom, jak je celá situace členy domácnosti prožívána, jaké aktivity jsou považovány za důležité a jaké jsou naopak pro domácnost okrajové či nepodstatné. Bylo by proto vhodné tento typ dat doplnit o další formy výzkumů na dané téma, jako je to obvyklé ve světě, srv. [Chabaud 1985, Gadbois 1987, Pahl 1984, Fouquet 1988], ale na druhé straně i obohatit metodiku šetření časových rozpočtů o některé další informace (srv. [INSEE 1986]).

Literatura:

- Becker, G. 1981. A Treatise on the family. London: Harvard University Press.
- Bloch, L., Glaude, M. 1984. Une approche du cout de l'enfant. Economie et Statistique.
- Chabaud, D., Fougeyrollas, D. 1985. Espace et temps du travail domestique. Paris: Librairie des Méridiens.
- Chadeau, A., Fouquet, A. 1981. Le travail domestique, essai de quantification. Paris: INSEE.
- Chadeau, A., Roy, C. 1985. Essai de mise en correspondance de la consommation finale des ménages et de leurs activités, Paris: INSEE, Archives et Documents, 145.
- Chastand, A. 1982. Activités domestique et professionnelle des femmes de milieu ouvrier. Economie et Statistique, 141.
- Cramer, J. 1974. Birth, expected family size, and poverty. In: Five thousand american families - patterns of economic progress, ed. by J. N. Morgan. ISR University of Michigan, vol. 2.
- Fouquet, A. 1988. L'Héritage du quotidien, rapport d'activité. Paris: INSEE.
- Gadbois, Ch. 1987. Rythmes de la vie familiale. Paris: IDEF.
- Hill, R., Stafford, F. 1974. Time inputs to children. In: Five thousand american families, ed. by J. N. Morgan, ISR University of Michigan, vol. 2.
- Lemennicier, B. 1988. Le marché du mariage et du travail. Paris: PUF.
- Maurin, E. 1989. Types de pratiques, types de journées et déterminants sociaux de la vie quotidienne. Economie et Statistique, 223.
- Miková, Z. 1991. Vliv počtu dětí na rozsah a strukturu práce rodiny. Demografie, 3 (v tisku).
- Pahl, R. 1984. Divisions of Labour. Oxford: B. Blackwell.
- Renard, R. 1985. Le cout de l'enfant. Bruxelles.
- Roy, C. 1989. Evolution des emplois du temps des citadins en France entre 1975 et 1986. Paris: INSEE.
- Roy, C. 1982. L'emploi du temps des meres et peres de famille nombreuse. Economie et Statistique. 141.
- Večerník, J. 1986. Mzdová a příjmová diferenciacie. Analýzy některých problémů, Praha: ÚFS ČSAV.
- Večerník, J. 1989. Mzdová a příjmová diferenciacie v Československu: některá systémová specifika. Sociologický časopis, 3.
- Večerník, J. 1989. Nombre d'enfants, niveau et structure de la consommation: une comparaison internationale des facteurs principaux. (rukopis).
- Výsledky šetření o využití času. 1981. 1.-3.díl. ČSÚ.

Summary

The main topic of this paper is the analysis of the costs of children, the interaction between time inputs to children, the number of children and the socioeconomic situation of the household. The general background of the presented analysis is Becker's concept of "New Home Economy," recognizing that a family utilizes its members' time, plus goods and services purchased outside, as inputs to produce other commodities. Child care is one such commodity. There are two types of economic costs of children: direct financial expenditures and time devoted by parents. Time inputs to child care are important in developing the child's abilities, skills and educational attainment, in developing the human capital of children.

Studies by American authors show that time inputs vary substantially by socioeconomic groups. Highly educated and high-income families spend much more time per child on their children than parents with lower education and income.

With existing data from one of Czech time budget survey, we completed analysis of financial costs of children by an analysis of time inputs. The major problem of this type of analysis, measuring of costs, we solved by using not only data on hours of total housework, but also the amount of time spent on child care and information on time spent on housekeeping.

The relationship between time inputs to children, educational attainment of parents and financial situation of the family shows some problems of Czech families, burdened by material difficulties of everyday life. There is a positive interaction between time inputs to children and a mother's educational attainment. But the relationship between the level of child care and family income indicates a complicated situation of necessary choice. The higher level of family income has a negative effect on parents' time inputs to children, on the substitution between wage work and child care.

The analysis of marginal time allocation demonstrates different types of interaction between the number of children and total amount of housework and time spent on child care. There is evidence that a mother's level of education has an important effect on the distribution of total amount of housework. The explanation of this issue requires other investigation and also and other type of data, information about the quality of time inputs and about its subject background, values and goals of parents.

Předvolební programy 1990

Pokus o grafickou komparační analýzu obsahů

JAN ŘEHÁK

BLANKA ŘEHÁKOVÁ

Sociologický ústav ČSAV

Election Programs 1990

An Attempt at Graphic Comparative Analysis of Their Content

Abstract: The election programs of political parties and movements express proclaimed aims, and as a whole represent the spectrum of political opinions offered to the public. A content analysis based on differential aspects of election programs is conducted for the entire content profile and also for its parts, economic policy, organization of the state, organization of powers, military policy, environmental policy and rural problems, position of churches and Christian values. Results are displayed in tables and relational maps. The methods of multidimensional scaling and visual outputs are chosen to allow quick orientation and comparison with other information.

Sociologický časopis, XXVII, (2/1991)

Výzkumná charakterizace přechodného období Československa v zimě a na jaře 1990 obsahuje převážně výsledky sledování veřejného mínění a jednoduchého zjišťování názorů. Hlubší pohled na politický proces předpokládá vyhodnocení systematicky sbírané informace a informace rozptýlené v tisku, v zápisech z jednání parlamentu, v dokumentech politických stran a hnutí apod. Vědecké objektivní posouzení transformačního procesu je z hlediska metodologického i z hlediska nároků na čas a kapacity při sběru materiálů a zápisu informace (tj. při tvorbě dat) jedním z nejnáročnějších úkolů, které si v současné době před sebe sociologie může postavit. Podklady jsou většinou textového charakteru, vyskytují se v nich nové, nebo u nás do nedávna nepoužívané a často nepřesně chápané politické pojmy, nejsou vytvořeny žádné (nebo téměř žádné) relevantní klasifikace vhodné pro vědecký rozbor nových specifických procesů na operační úrovni práce s texty. Není u nás zažita ani metodologie jejich zpracování, především metodologie nutně drastické redukce informací při zachování jejich nejzávažnějších složek.

V této práci chceme zachytit a systematicky popsat jednu malou, ale podstatnou součást politické scény - předvolební programy politických stran a hnutí. Naším cílem je:

1. Obsahová komparační analýza programů a grafický i číselný zápis výsledků. Jde o pokus přispět k budování empirického fondu poznatků sociologie politiky a to:

- pro komparační historické analýzy;

- pro sledování vývoje v jednotlivých stranách a hnutích (follow up);
- pro využití v analýzách souvisejících jevů a procesů a také snad jako první nesmělý krůček k modelování procesu politického vývoje, či ke stimulaci záměru takového modelování.

2. Ilustrace užitečného postupu obsahové analýzy spojené s metodou mnohorozměrného škálování; postup je obecný a může být použit nejen v analýzách politologických, ale např. též kulturologických, v komparacích textů, projevů osobností, v analýze tisku, při sledování sociálních problémů.

3. Prověření postupu a výběr z třídy metod pro danou úlohu.

Práce má popisně komparační charakter, předkládá zhuštěný popis relací podobností/nepodobností programů v celku i v jednotlivých segmentech jejich obsahu. Hlubší interpretační zhodnocení výsledků je (podle našeho názoru) možné jen v kontextu dalších výsledků a analýz. Jde tedy především o pokus vyřešit důležitou dílčí úlohu¹, která může být kontextem pro jiné analýzy i východiskem dalších projektů, která však nepostrádá (podle názoru autorů) na zajímavosti sama o sobě.

1. Metoda

Obsahová grafická analýza aplikovaná pro komparační popis volebních programů je složena ze tří postupných kroků.

První krok. Systematický datový záznam obsahů.

Extrakce diferenciací informace mezi jednotlivými programy a její operacionalizace:

- a) rozbor obsahu programů;
- b) určení diferencujících aspektů;
- c) sestavení "dotazníku" - určení proměnných;
- d) sestavení matice dat.

Kritickým a nejpracnější částí celého postupu je bod b), tj. určení diferencujících aspektů vycházejících z rozboru obsahu programů. Limitujícím aspektem je zde dostupnost programů, různorodost jejich formy a úrovně přístupu. Programy se liší délkou, šíří obsahu, uspořádáním a strukturací textu, zvolenou úrovní obecnosti i důrazem na určitá témata s potlačením jiných. Některé strany vydaly několik verzí (respektive mutací) programu, existují i různé podrobné komentáře. V daném rozboru vycházíme z těch textů, které byly přímo označeny jako programy a při variantní volbě byla dána přednost širší verzi (bez komentářů). Nutno však podotknout, že autoři neměli zcela jistě k dispozici všechny podklady, které jednotlivé strany vydaly. U koalic (pokud jsme měli programy jednotlivých

¹) Vedlejší produktem této práce je i závěr, že volební programy nejsou tak uniformní a tak nerozlišitelné, jak soudili v předvolebním období někteří političtí komentátoři.

účastníků) reprezentují data sjednocení obsahů². Program HOS (č. 4) nebyl zahrnut, neboť se jednalo o individuální programy desítek nezávislých kandidátů, které jsme ani neměli k dispozici. Hlavním zdrojem programů byla publikace "Jak a koho volit?". Spektrum, 1990. Programy, které neobsahuje (např. všechny slovenské), jsme měli buď z novin a časopisů, nebo z brožurek vydaných jednotlivými stranami.

Druhým závažným rysem bodů 1a), b) je určitá neodstranitelná míra subjektivity, tedy vliv, který se projevuje vždy při hodnocení obsahů, kdykoli pracujeme s jejich sémantickou stránkou. Tento vliv jsme se částečně pokusili odstranit tím, že byl sestaven velmi obsáhlý seznam diferencujících aspektů tak, aby pokryl co nejširší obsahový záběr bez ohledu na možné apriorní hodnocení jejich závažnosti³. Po provedení kroků 1c), d) byly vyškrtnuty ty proměnné, které nediferencovaly, nebo byly specifické jen pro jedinou stranu (čistě specifické proměnné pro individuální strany nebo hnutí byly zachovány jen pokud odpovídaly frekventovaným tématům politického života). Takto vypadla např. sociální péče a sociální politika, které byly obsahem všech programů a které na zvolené úrovni popisu nediferencovaly, nebo zřízení emisní banky na Slovensku, což tehdy požadovala ve svém programu jen Strana slobody a co se stalo důležitým až mnohem později.

Obsahové proměnné extrahované v prvním kroku lze tak rozdělit na tři skupiny podle symbolicky zapsané rovnice:

$$\begin{aligned} \text{obsah programu} &= \text{společné aspekty všech programů} \\ &+ \text{diferencující aspekty} \\ &+ \text{specifické aspekty pro jednotlivé programy.} \end{aligned}$$

Z těchto tří složek má diskriminující charakter druhá a třetí, z nichž byl nakonec odvozen "dotazník" operacionalizovaných kategorizovaných otázek, podle něhož byla sestavena matice dat (řádky = obsahové profily jednotlivých programů, sloupce = výskyty, respektive intenzity jednotlivých témat).

Operacionalizace byla provedena dvěma paralelními způsoby:

a) seznam 57 proměnných obsahoval

- 45 dichotomických znaků⁴ (1 = daný aspekt je pojednán; požadavek vznesen, opatření navrženo, 0 = daný aspekt se v textu neobjevil);
- 5 ordinálních znaménkových znaků (proti, nevyjadřuje se, pro);

2) Program označený v textu jako KDU vznikl sjednocením obsahů programů Československé strany lidové a Křesťansko-demokratické strany. Program Křesťanskodemokratického hnutí vystupuje samostatně.

3) Subjektivitu obsahového hodnocení je možno eliminovat metodou nezávislého hodnocení několika experty. Tento postup nemohl být vzhledem k enormní náročnosti prací zajištěn. Kontrolu subjektivní složky může také zajistit nezávislá opakovaná analýza jiného autorského složení.

4) V tomto počtu je zahrnuto 14 proměnných reprezentujících dichotomizaci tří nominálních znaků se 14 hodnotami (4 + 6 + 4).

- 7 orientovaných znaků s nulou (nula značí nevýskyt, uspořádané kategorie postupně vyšší důraz, větší plochu, vyšší pozornost problému);

b) všechny znaky (i ordinální) byly dichotomizovány, což vedlo k 89 proměnným kódovaným 0 - 1.

Tak jsme dostali dvě různé matice dat - jednu o rozměrech 21 x 57 a druhou o rozměrech 21 x 89. Obě byly použity pro další zpracování.⁵

Druhý krok. Charakterizace podobností/nepodobností programů.

Způsob operacionalizace diferenčních vlastností souvisí s vhodným zavedením míry podobnosti/nepodobnosti pro komparační analýzu programů. Pro takovou situaci nabízí teorie velký výběr koeficientů s různými vlastnostmi (viz např. SPSSX User's Guide [1988], Wishart [1978]).

Pro dichotomické proměnné jsme vybrali koeficient prosté shody (simple matching), který určuje podobnost dvou obsahových profilů jako podíl shodně se vyskytujících a shodně se nevyskytujících aspektů k celkovému počtu proměnných v profilu. Koeficient byl vybrán jednak vzhledem k jeho přirozené a jednoduché interpretaci a jednak proto, že se v daném případě ukázal zastupovat celou velkou třídu dalších koeficientů, které dávaly jen nepodstatně odlišné výsledky. Pro profily obsahující ordinální proměnné jsme použili naváženou eukleidovskou vzdálenost jako míru jejich nepodobnosti.

Pomocí zvolených koeficientů byla dále spočtena matice podobností/nepodobností, která je již sama o sobě nositelem komparační informace, ale též zároveň vstupem pro metodu mnohorozměrného škálování.

I v druhém kroku je nutno rozhodovat o obsahu: je možno určovat podobnosti/nepodobnosti programů vzhledem ke všem extrahovaným vlastnostem, nebo k obsahovým segmentům (je samozřejmé, že se koeficienty mohou velmi podstatně lišit pro různě zvolené obsahové homogenní bloky proměnných různého významu). I samotná volba koeficientu odráží obsahové úvahy o vlastnostech relací, které chceme zachytit. Výběr koeficientu je tak operacionalizací pojmu podobnost/nepodobnost obsahů.

Třetí krok. Analýza měř podobností/nepodobností a konstrukce relační mapy.

Komparační informace v matici koeficientů umožňuje:

a) ke každému programu uspořádat ostatní od nejbližších po nejvzdálenější, určení obsahových sousedů a antipólů;

⁵) Oba způsoby mají své přednosti i nedostatky. U úplné dichotomizace se ztrácí informace o odstupňování, a zachycení ordinality závisí na výskytu přirozené ordinální interakce (pořadové korelace), která však nemusí v datech existovat, nebo se nemusí u tak malého počtu případů statisticky projevit. Při použití ordinálních znaků vyvstává problém nestejně délky proměnných a tudíž arbitrárně vnesených vah složek profilu. Tento nedostatek byl při řešení ignorován, neboť známé postupy eliminace nerovnoměrnosti vedou vždy k jiným, uměle vnášeným váhám a dalším rušivým vlivům.

- b) použití seskupovacích metod pro nalezení skupin velmi blízkého obsahu (tento postup nebyl využit, neboť analýza, podle očekávání, neodhalila ostře odlišitelné obsahově homogenní skupiny programů);
- c) rozmístění programů do relačního pole pomocí metod mnohorozměrného škálování [viz např. Davison 1983, Těrechina 1986, Torgerson 1958].

Relační pole je dáno umístěním programů do roviny či vícerozměrného prostoru. Každý program je reprezentován bodem roviny (prostoru), přičemž vzdálenosti odpovídají podobností/nepodobností výchozí matice. Přesnou reprodukci vstupní matice je možné provést většinou relačním polem o vysokém počtu dimenzí. Často však postačuje dvourozměrná aproximace pro zachycení nejpodstatnější části diferenciální informace. Takové dvourozměrné vyhlazení umožňuje grafické vyjádření relačního pole v relační mapě. Vzhledem k tomu, že podobnosti/nepodobnosti vycházejí ze sémantických relací můžeme hovořit o relační sémantické mapě⁶. Souřadnice bodů a tím i osy obrázku mohou mít faktorovou interpretaci a mohou tak naznačovat syntetické nebo latentní diferencující vlastnosti s diskriminační rolí. Pokusy o nalezení významu os (tj. pojmenování faktorů) nevedly k jasným a jednoznačným závěrům, případná faktorová, respektive syntetická interpretace jednotlivých dimenzí vyžaduje širší kontextovou informaci.

Velmi zajímavou metodou pro analýzu datové matice by byla také LINDA [Řehák, Loučková 1983]. Program ve stávající formě ale neobsahuje volby pro specifické požadavky úlohy.

2. Data a výsledky

Matice dat obsahuje 21 stran a hnutí, pro které bylo určeno 57 proměnných (respektive 89 dichotomických proměnných). Relační vztahy jsou extrahovány v sedmi variantách:

- A. úplný obsahový profil
- B. ekonomické otázky
- C. uspořádání státu
- D. uspořádání moci
- E. vojenské otázky
- F. životní prostředí a problematika venkova
- G. religiozita

⁶) Ke konstrukci sémantických relačních map byla použita procedura ALSCAL z programového systému SPSSX. Dále lze využít např. programů MDS(X) (Davies, Coxon [1983]), G-L Series (Lingoes [1973]).

Tabulka 1: Zkratky politických stran používané v grafech a textu

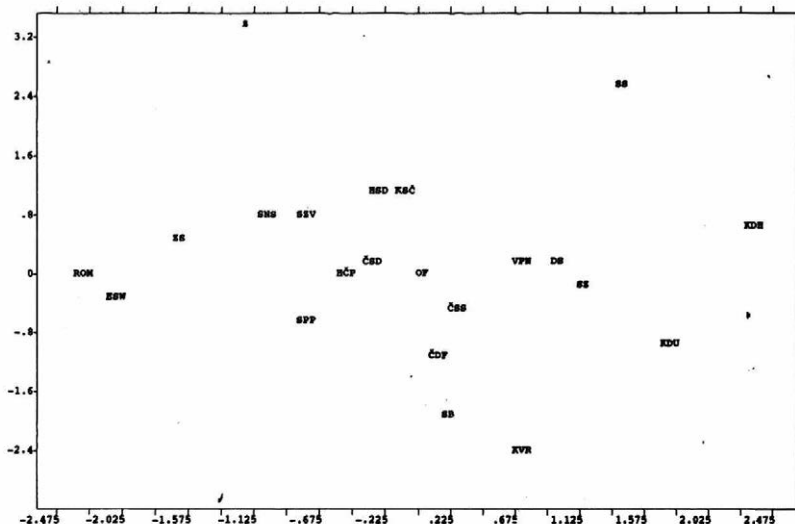
SS	Strana slobody	ESW	Koalice soužití
DS	Demokratická strana	ČDF	Čs. demokratické fórum
ČSS	Československá. strana socialistická	ROM	Rómovia
VPN	Verejnost' proti násiliu	SNS	Slov. národní strana
SB	Svobodný blok	KDH	Kresťanskodem. hnutie
OF	Občanské fórum	SZ	Strana zelených
KVR	Všelidová demokratická strana, Republikánská strana	HČP	Hnutí čs. porozumění
ZS	Zájmové svazy	HSD	Hnutí za samospráv. dem.
KSČ	Komunistická strana Československa	ČSD	Čs. sociální demokracie
SZV	Spojenectví zemědělců a venkova	SPP	Strana přátel piva
		KDU	Křesťanskodem. unie

A. Úplné obsahové profily (tab. 2, 3, 4 v příloze; obr. 1)

Nepodobnosti obsahů předvolebních programů na základě celkového profilu jsou uvedeny v tabulce 27. Z nich můžeme odvodit pro každý program jeho nejbližší sousedy a nejvzdálenější protipóly. Pro parlamentní strany je tato informace shrnuta v tabulce 4 (a to i pro další obsahové segmenty).

K dostatečně vhodnému vyhlazení vzdáleností je zapotřebí alespoň čtyř dimenzí⁸ ($RSQ = 0.94$, zatímco v modelu se třemi (dvěma) dimenzemi by bylo $RSQ = 0.89$ (0.78)).

Obrázek 1: Relační mapa reprezentující celkový obsahový profil předvolebních programů (první dvě latentní diferenciální osy)

⁷⁾ Vzhledem k rozsahu nejsou uvedeny míry podobnosti/nepodobnosti pro jednotlivé segmenty.

⁸⁾ Za míru vhodnosti zde slouží čtverec korelace mezi původními vzdálenostmi a vzdálenostmi vyhlazenými metodou mnohorozměrného škálování. Pro přijetí modelu (počtu dimenzí) byl stanoven požadavek alespoň 90 % shody. I když např. u celkového profilu je pro doclenění této hranice zapotřebí čtyř dimenzí, relační mapa zobrazuje jen první dvě nejvlivnější.

Obrázek 1 reprezentuje projekci vzdáleností do dvourozměrné relační mapy. Zdá se, že první dimenze je částečně ovlivněna obsahovou bohatostí programů (Spearmanův koeficient pořadové korelace mezi pořadími na ose D1 {viz tabulka 3} a mírou extenze {viz sloupec EXT v tabulce 2} je roven 0.77). Druhá dimenze již ukazuje, jak obtížná by byla čistá interpretace jednotlivých os. Extrémní pozice zde mají SS (+) proti KVR, SB (-), což jsou současně programy s největší obsahovou šířkou. Třetí osa, která již v obrázku není, ale která je v tabulce 3 (viz D3), vyděluje SNS do zvláštní extrémní pozice negované především SZ, SZV a ČSD. Protipóly této osy jsou korelovány např. s důrazem na problematiku venkova a životního prostředí.

Míry centrality (viz tabulka 2) ukazují na střed obsahového seskupení programů, v němž jsou HČP, OF a DS. Toto těžiště naznačuje politický střed. Naproti tomu jsou SS, KDH, SNS od ostatních nejvzdálenější a tudíž nejvíce vyhraněné (homogenní skupinu ovšem tvoří, neboť mezi sebou si nijak podobné nejsou; SNS se vyděluje ve třetí dimenzi, SS ve druhé, KDH v první).

B. Ekonomické otázky (tab. 3 a 4 v příloze; obr. 2)

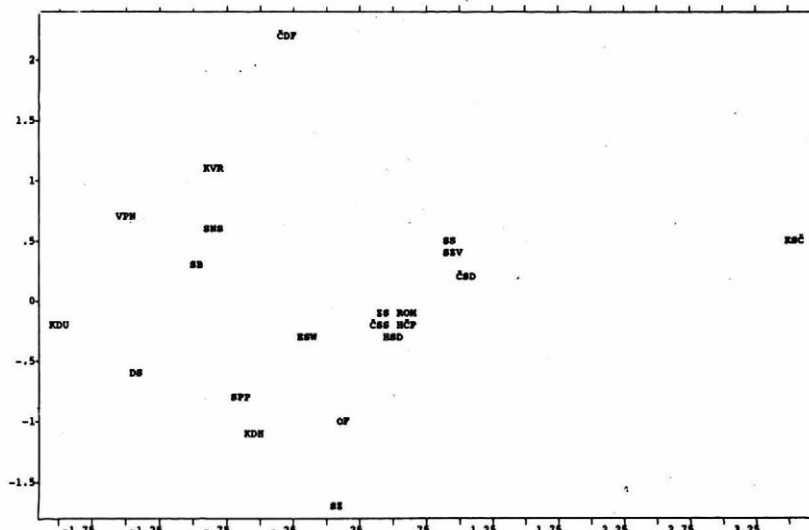
Obsahují stanovisko k zahraničním půjčkám, k účasti zahraničního kapitálu, rozprodeji národního majetku cizincům, privatizaci a soukromému podnikání, doplňkovému soukromému školství a zdravotnictví. Dvě dimenze dostatečně reprodukuji vztahy distanční matice ($RSQ = 0.92$, pro model s jednou dimenzí by bylo $RSQ = 0.68$). Obrázek 2 i tabulka 3 ukazují především na zcela specifické postavení KSČ v první souřadnici. Ve směru tohoto extrému se nacházejí ještě ČSD, SZV, SS. Negací ekonomického programu KSČ v první dimenzi je KDU (KDU klade důraz na privatizaci bez výjimek, KSČ zdůrazňuje, že rozhodující odvětví hospodářství se nesmí privatizovat; KDU je pro účast zahraničního kapitálu, KSČ je proti; KDU je i pro soukromé zdravotnictví, KSČ je proti). U zbytku programů se projevuje silná diferenciací druhé osy, na níž proti sobě stojí ČDF na jedné straně a SZ (s relativně blízkými KDH a OF) na straně druhé. SZ je pro zahraniční půjčky a soukromé školství, k ostatnímu se nevyjadřuje. ČDF nezaujímá stanovisko k zahraničním půjčkám a soukromému školství, je proti rozprodeji národního majetku cizincům a proti privatizaci určitých odvětví, je pro účast zahraničního kapitálu a pro doplňkové soukromé zdravotnictví. Levá část obrázku 2 obsahuje důraz na privatizaci a soukromé podnikání a střídavě také soukromé zdravotnictví a účast zahraničního kapitálu (KDU, VPN, ČDF obojí). Jihozápadní směr (v ploše trojúhelníku KDU, OF, SZ) je charakterizován požadavkem soukromého školství. Skupina pěti stran, které se k těmto oblastem nevyjadřují (ZS, ROM, ČSS, HČP, HSD) je ve středu relačního obsahového pole.

C. Uspořádání státu (tab. 3 a 4, obr. 3)

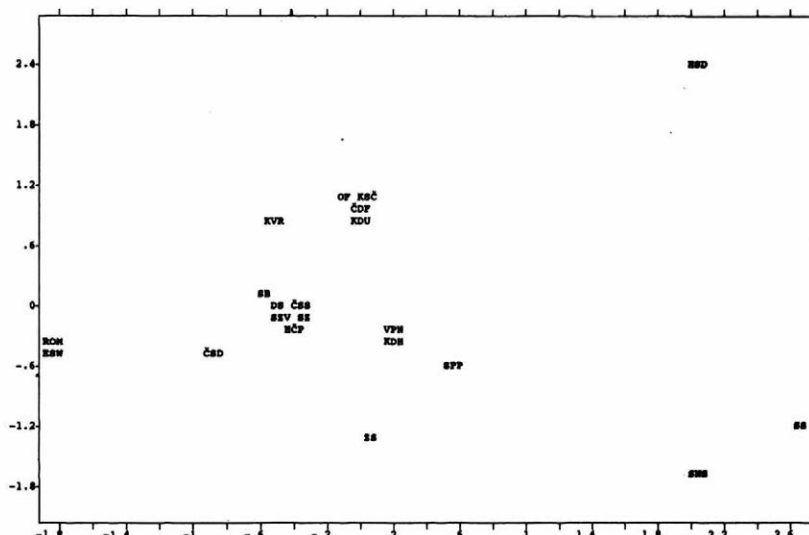
Segment obsahuje stanoviska ke státoprávnímu uspořádání, k postavení Moravy a Slezska, národnostních menšin, stanovisko k místní samosprávě, požadavek silného Slovenska. Relace jsou dobře popsány dvěma dimenzemi ($RSQ = 0.93$; pro jednu dimenzi by to bylo 0.82). Obrázek 3 vyjadřuje schéma rozvírajících se nůžek, a to od dvojice programů ESW a ROM, u nichž je středem zájmu problematika národnostních menšin (k dalšímu se nevyjadřují) až po silně diferencované

protipóly HSD v jednom směru a dvojice SS a SNS ve směru druhém. Diferenciace obou směrů je dána především stupněm pozornosti požadavkům Moravy a Slezska (horní část obrázku) a absencí této pozornosti v dolní části. HSD se liší od obou slovenských stran také velkou pozorností místní samosprávě (u SS je menší, u SNS žádná) a dále požadavkem spolkového uspořádání státu (SNS se spokojovala s federací, SS požadovala konfederaci). Naproti tomu SNS a SS požadují silné Slovensko (stejný požadavek mají i VPN a KDH ve středu relačního pole). Jejich dalším společným znakem, který je odlišuje od všech ostatních, jsou určité výhrady k právům národnostních menšin.

Obrázek 2: Relační mapa - ekonomická opatření

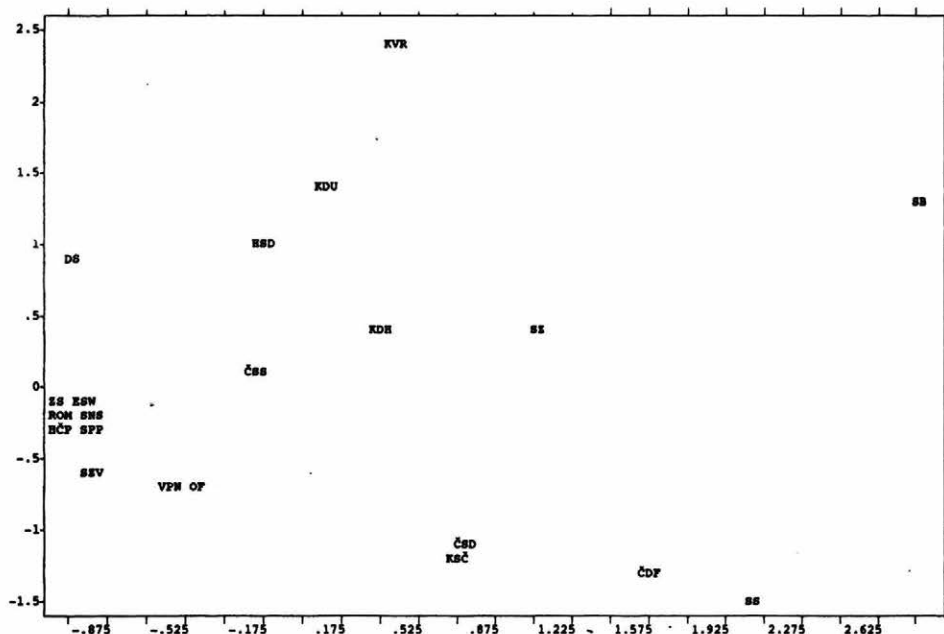
Obrázek 3: Relační mapa - uspořádání státu

D. Uspořádání moci (tab. 3, 4 v příloze; obr. 4)

Segment obsahuje požadavky na zavedení instituce referenda, separaci moci výkonné, zákonodárné a soudní, nezávislost soudů, nezávislost odborů, rehabilitaci nezákonně postižených, stanovisko k totalitám. Východiskem analýzy tohoto bloku byly dichotomizované proměnné, a to proto, že u jediné ordinální trichotomické proměnné (vztah k totalitní moci) má velmi ostré protitotalitní stanovisko v programech KVR a SB zvláštní kvalitativní význam (KVR požaduje, aby mimo zákon byla postavena každá strana, jejímž cílem by bylo uzurpovat veškerou moc, SB požaduje řešení otázky legální existence stran řídících se totalitní ideologií).

Obrázek 4: Relační mapa - uspořádání moci (první dvě latentní osy)

Paprskovité uspořádání grafu ve třech směrech od seskupení šesti stran (ZS, ESW, ROM, SNS, HČP, SPP) má své extrémní pozice u KVR, SB a SS: první dimenze (horizontální) reprezentuje extenzi zájmu stran o tuto problematiku a je zároveň silně korelována s protitotalitním stanoviskem, tři vyhraněné směry pak ukazují kompozici názorů. Severovýchodní paprsek určuje škálu (DS, HSD, KDU, KVR), pro kterou je společným znakem požadavek separace mocí postupně doplňovaný dalšími (HSD - referendum; KDU - nezávislost odborů, rehabilitace; KVR - ostré protitotalitní stanovisko, rehabilitace). Naproti tomu jihovýchodní paprsek požadavek separace mocí neobsahuje a posloupnost programů na jeho škále je určena kumulací požadavků nezávislosti odborů, nezávislosti soudů a protitotalitního stanoviska. Střední paprsek řadí strany (ČSS, KDH, SZ, SB) podle počtu stanovisek bez jednoznačně projevené společné kumulativní charakteristické zákonitosti (SB vyjadřuje požadavky všech vyskytnuvších se položek).

Relační mapa je odvozena z třírozměrného modelu ($RSQ = 0.91$, pro dvourozměrný model by bylo $RSQ = 0.82$). Třetí osa, u které tedy neočekáváme výrazný samostatný vliv, separuje od sebe dvojici KDH a SZ na jedné straně a skupinu stran (KSČ, ČSS, HSD, KDU) na straně druhé. Obsahovou separaci těchto dvou skupin je obtížné synteticky zobecnit. Zajímavý obrázek vytváří také projekce do druhé a třetí dimenze (tj. po odečtení aspektu extenze): programy jsou uspořádány v přibližném kruhu kolem středu nevyjadřujících se stran, přičemž podél vzniklé kruhové stupnice postupně nastupují jednotlivé požadavky a střídají se v kombinacích výskytů. Tak se rotačně proměňují postupně separace mocí, rehabilitace, referendum, nezávislost odborů, nezávislost soudů, protitotalitní stanovisko a silně protitotalitní stanovisko s opětným přechodem do separace mocí⁹.

E. Vojenské otázky (tab. 3 a 4 v příloze; obr. 5)

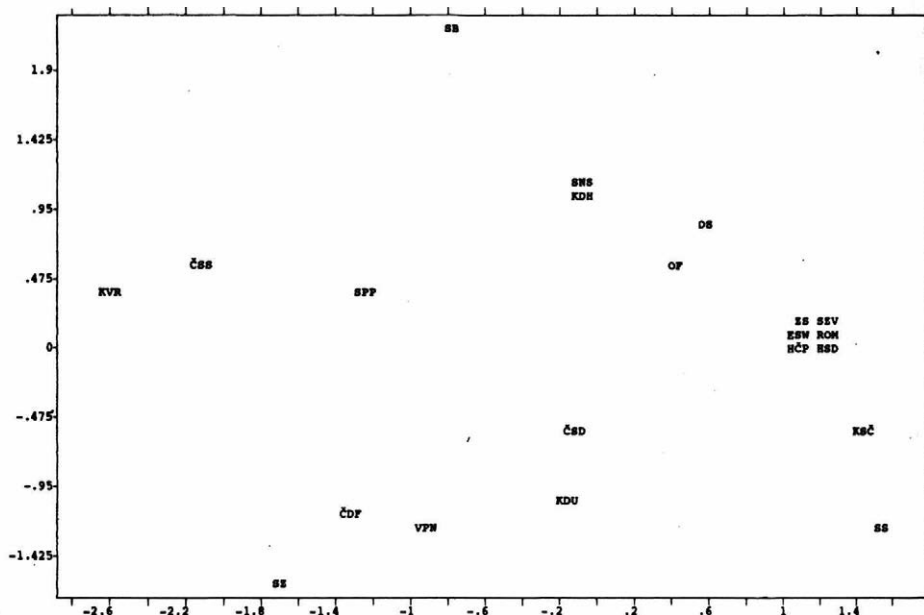
Zahrnují požadavek neutrality státu, zrušení vojenských bloků, vystoupení z Varšavské smlouvy, stanovisko k armádě a vojenské službě. Relační mapa vychází ze tří dimenzí ($RSQ = 0.95$, pro dvourozměrný model by bylo $RSQ = 0.89$). Obrázek 5 má opět paprskovitý tvar - čtyři paprsky vycházejí z počátku skupiny šesti nevyjadřujících se stran (ZS, SZV, ESW, ROM, HČP, HSD):

- a) Koncovým bodem škály severozápadního paprsku je SB s požadavkem zrušení vojenské služby, profesionalizace armády a vystoupení z Varšavské smlouvy. Podél této škály se vyskytují strany s jedním požadavkem (OF - snížení stavu armády, DS - nepolitičnost armády) a se dvěma požadavky (SNS, KDH - Slováci slouží jen na Slovensku, kde je jen slovenské velení).
- b) Západní paprsek vyděluje skupinu tří programů, u níž se postupně kumulují požadavky profesionalizace armády a zkrácení vojenské služby (SPP), snížení stavu a nepolitičnost armády (ČSS), neutrality a vystoupení z Varšavské smlouvy (KVR).
- c) Skupina stran jihozápadního paprsku postupně kumuluje zkrácení vojenské služby (ČSD, KDU), obranné cíle (ČDF), zrušení vojenských bloků (VPN), snížení stavu armády (SZ). Vedle této postupné kumulace požadují ČDF a KDU ještě neutralitu.
- d) Čtvrtý, jižní paprsek určují dvě strany požadující zrušení vojenských bloků (KSČ a SS, která navíc požaduje neutralitu).

Třetí dimenze diferencuje především KVR v protipólu k SNS a KDH.

⁹) Tento víceméně plynulý přechod obsahových aspektů ovšem není zcela jednoznačný a v přechodech se vyskytují výjimky. Jednotlivé aspekty mají také kolem kruhové škály různý stupeň rozptýlenosti.

Obrázek 5: Relační mapa - branné a vojenské otázky (první dvě latentní osy)

F. Životní prostředí a problematika venkova (tab. 3, 4, 5 v příloze).

V tomto segmentu je zahrnuta pozornost věnovaná venkovu a životnímu prostředí, včetně názoru na jaderné elektrárny. V předvolebních programech se projevil souběžný výskyt aspektů ekologických a problematiky venkova. Metoda seřadila z tohoto hlediska strany podél jednodimenzionální škály ($RSQ = 0.92$) v pořadí devíti kategorií tabulky 5. V tomto empirickém korelátu dvou různých obsahových hledisek se prosazuje problematika venkova větší vahou. Nejvyšší kategorie vzniklé uspořádané klasifikace obsazují přirozeně SZ a SZV.

G. Religiozita (tab. 3, 4, 6 v příloze)

Segment zahrnuje podporu charitativní činnosti, návrat náboženských institucí do života, požadavek odluky církve od státu¹⁰ důraz na křesťanské principy a hodnoty.

Klasifikace stran zde vykazuje dvě nezávislá hlediska:

- Strany jsou uspořádány v pěti ordinálních kategoriích určených kumulativním požadavkem podpory charitativní činnosti, návratu náboženských institucí a stupněm důrazu na křesťanské hodnoty.
- U krajních kategorií se vyskytuje navíc druhé hledisko, kterým je požadavek odluky církve od státu.

Tak vzniká kvalitativní dvoudimenzionální klasifikační model.

¹⁰) Termín "odluka církve od státu" používají SB a ČSD. KDU a KDH hovoří o autonomii struktur a vnitřního života církví, o nezávislosti církví na státu, o nevmešování státu do vnitřních záležitostí církví.

Výsledky jednorozměrného škálování ($RSQ = 0.96$) jsou v tabulce 3. V tomto modelu je šest skupin tabulky 6 uspořádáno ordinálně tak, že dvojice ČSD a SB žádající odluku církve od státu, ale neobsahující důraz na religiozitu, je posunuta jako druhá kategorie šestibodové ordinální stupnice.

3. Závěry

Relační mapy celkových profilů i jednotlivých obsahových segmentů zachycují hlavní diferenciativní obsahové směry a seskupení předvolebních programů. Podávají kondenzovanou numerickou a vizuální informaci o proklamovaných předvolebních záměrech stran v jejich vzájemné komparaci. Některé analytické výsledky reprezentované v obrázcích a tabulkách mají přirozenou interpretaci, většina však může být interpretovaná až v kontextu dalších politologických poznatků. Jakýkoli pokus o hlubší syntetickou interpretaci by byl, podle názoru autorů, v rámci této statě předčasný a nebyl ani jejich cílem. Užitečnost výsledků se může prokázat také v souvislostech historického pohledu na jedné straně a sledování vývoje programových prohlášení politických stran v budoucnu. Přístup k analýze obsahů pomocí metod mnohorozměrného škálování (a to se všemi omezeními, které byly uvedeny) se plně osvědčil a práce na přípravě statí ověřila využitelnost a praktickou realizovatelnost popsané metody.

Literatura

- Coxon, A. P. M. 1982. *The User's Guide to Multidimensional Scaling*. London: Heinemann Educational Books Ltd.
- Davies, P. M., Coxon, A. P. M. 1983. *MDS(X) - User Manual*. Multidimensional Scaling Package. PLU, University of Edinburgh.
- Davison, M. L. 1983. *Multidimensional Scaling*. New York: John Wiley.
- Key Texts in Multidimensional Scaling* (ed. Davies, P. M., Coxon, A. P. M.). 1982. London: Heinemann Educational Books Ltd.
- Lingoes, J. C. 1973. *The Guttman-Lingoes Nonmetric Program Series*. Michigan: Mathesis Press, Ann Arbor.
- Řehák, J., Loučková, I. 1983. Klasické mnohorozměrné škálování. In: *Sociologický časopis*, 5, s. 535 - 554.
- Řehák, J., Loučková, I. 1985. Komparační faktorová analýza profilů (Model a metoda LINDA-K). In: *Sociologický časopis*, 2, s. 176 - 204.
- SPSSX User's Guide*. 3rd ed. 1988. SPSS Inc., Chicago, Illinois.
- Těrechina, A. J. 1986. *Analiz dannykh metodami mnogomernogo škalirovaniya*. Moskva: Nauka.
- Torgerson, W. S. 1958. *Theory and Methods of Scaling*. New York: J. Wiley.
- Wishart, D. 1978. *Clustan 77. User Manual*. Inter-University Research Councils Series. Report 47.

Summary

Election programs of political parties and movements express proclaimed aims, and as a whole represent the spectrum of political opinions that is offered to the public. The article presents results of a content analysis of the programs, which is based on the following process:

1. The extraction and operationalization of differential information among the programs.
2. The characterization of similarities/dissimilarities among the programs.
3. The analysis of proximity matrices by means of multidimensional scaling.

The results are summarized in tables and relational maps. The programs are related according to the following content subsets:

- A) the entire content profile (Tables 2, 3, 4; Figure 1)
- B) economic policy (Tables 2, 3, 4; Figure 2)
- C) organization of the state (Tables 3, 4; Figure 3)
- D) organization of powers (Tables 3, 4; Figure 4)
- E) military policy (Tables 3, 4; Figure 5)
- F) environmental and rural policy (Tables 3, 4, 5)
- G) churches and Christian values (Tables 3, 4, 6)

Table 1 provides abbreviations for political parties and movements. Table 2 shows the dissimilarities of the programs based on the whole profiles. Table 3 summarizes the coordinates of the points representing the positions of the programs in the multidimensional spaces; the respective relational maps show, however, only the two most important dimensions. Table 4 provides the nearest and the most distant neighbors for the parties in the elections. Table 5 provides the order of the programs according to environmental policy and views on rural problems. Table 6 shows a two-dimensional model based on the part of the content profile concerning the position of churches and Christian values.

The paper's character is descriptive, analytic and summarizing. The description concerns the initial state of the Czechoslovak political scene after November 1989. The characterization is, of course, only partial and indicative. It could be useful in the context of information on other aspects of the political situation and also in time comparison of future data.

Tabulka 2: Míry nepodobnosti mezi obsahy předvolebních programů

	ext	centr	míry nepodobnosti mezi předvolebních programů stran a hnutí (eukleidovské vzdálenosti celkových profilů)																																											
SS	30	5.88	SS																																											
DS	23	4.77	5.39	DS	nejvyšší počet problémů: SS,KDU (ext=30),KDH (28)																																									
ČSS	16	4.81	5.92	4.00	ČSS	střed obsahového pole: HČP(centr=4.39),OF(4.62),DS(4.77)																																								
VPN	23	4.82	5.39	4.00	4.24	VPN	největší vzdálenost od ostatních (specifičnost obsahu):																																							
SB	26	5.43	6.48	5.20	5.20	5.20	SB	SS(centr=5.88),KDH(5.77),SNS(5.65)																																						
OF	15	4.62	5.74	3.74	3.46	4.00	5.39	OF																																						
KVR	25	5.46	6.63	5.00	4.80	5.39	4.24	5.20	KVR																																					
ZS	2	4.83	5.92	5.10	4.90	5.10	5.57	4.47	5.57	ZS																																				
KSČ	25	5.09	5.00	4.90	4.69	5.29	5.39	4.47	5.92	4.90	KSČ																																			
SZV	9	5.04	5.57	4.47	4.24	5.29	6.08	4.00	5.74	4.00	4.47	SZV																																		
ESW	5	5.10	6.78	5.20	5.20	5.20	5.29	4.80	5.66	3.32	5.20	4.80	ESW																																	
ČDF	24	4.97	5.83	5.00	4.80	4.12	4.47	4.58	4.47	5.00	4.58	5.39	5.29	ČDF																																
ROM	2	5.21	6.86	5.48	5.29	5.48	5.57	4.90	5.92	2.83	5.29	4.47	1.73	5.39	ROM																															
SNS	14	5.65	5.83	5.74	5.92	4.80	5.66	5.74	6.32	4.80	6.08	6.08	5.10	5.66	5.20	SNS																														
KDH	28	5.77	5.74	4.69	5.48	4.90	6.25	5.29	6.08	6.32	6.00	6.00	6.40	6.25	6.63	5.57	KDH																													
SZ	22	5.27	5.92	4.47	4.47	4.47	5.92	4.00	5.20	5.48	5.29	4.90	6.08	5.20	6.16	6.56	5.29	SZ																												
HČP	9	4.39	5.74	4.24	4.24	4.00	5.00	3.46	5.20	3.16	4.00	4.24	3.61	4.12	3.74	4.80	5.48	4.47	HČP																											
HSD	17	5.13	5.10	4.80	5.20	5.20	5.48	4.58	5.66	4.80	4.36	5.00	5.10	4.90	5.20	5.29	5.92	5.74	4.36	HSD																										
ČSD	16	4.94	5.39	4.90	4.24	5.10	5.39	4.69	5.20	4.24	4.47	4.24	4.58	4.58	4.69	6.08	5.83	4.90	4.47	5.20	ČSD																									
SPP	11	4.84	6.00	4.80	4.36	4.36	5.29	4.12	5.10	3.61	5.39	5.20	4.47	4.47	4.58	5.10	5.92	4.58	3.32	5.10	4.80	SPP																								
KDU	30	5.28	6.00	3.61	4.80	4.36	5.10	4.80	5.29	5.74	5.57	5.74	5.83	4.69	6.08	6.16	4.80	5.39	5.00	5.29	5.39	5.29	KDU																							

Poznámka: a) míra extenze obsahu EXT vyjadřuje počet témat z přijatého seznamu

b) míra centrality CENTR je kvadratický průměr vzdáleností obsahu programu od všech ostatních

c) vysoká hodnota CENTR vyjadruje špecifickosť programu a vysokou odlišnosť od ostatných

Tabulka 3: Souřadnice bodů reprezentujících obsahy předvolebních programů pro celý profil a vybrané segmenty

	celkový profil				ekonomie		stát	
	D1	D2	D3	D4	D1	D2	D1	D2
SS	1.43	2.63	.16	-1.14	.92	.40	2.69	-1.22
DS	.97	.11	-.32	.44	-1.42	-.63	-.43	-.03
ČSS	.28	-.56	-.97	.53	.49	-.16	-.43	-.03
VPN	.70	.10	.71	.73	-1.51	.67	.19	-.30
SB	.23	-1.84	.97	-1.26	-.94	.25	-.57	.15
OF	.06	.04	-.64	.72	.16	-.97	.00	.91
KVR	.73	-2.33	-.28	-.51	-.85	1.13	-.53	.84
ZS	-1.62	.44	-.10	.17	.49	-.16	.07	-1.29
KSČ	-.17	1.05	-.96	-1.18	3.56	.55	.00	.90
SZV	-.76	.76	-1.47	.35	.93	.40	-.43	-.03
ESW	-2.06	-.33	.36	.02	-.13	-.33	-1.83	-.44
ČDF	.13	-1.07	.12	-1.22	-.30	2.21	.00	.90
ROM	-2.30	.02	-.05	.24	.50	-.14	-1.83	-.44
SNS	-1.04	.82	2.48	.41	-.85	.58	2.03	-1.73
KDH	2.34	.67	.93	1.52	-.55	-1.11	.18	-.30
SZ	1.16	-.17	-1.50	1.03	.10	-1.68	-.43	-.04
HČP	-.51	.05	.07	.21	.50	-.14	-.43	-.04
HSD	-.24	1.05	.60	-1.29	.50	-.14	2.05	2.40
ČSD	-.32	.16	-1.32	-.61	1.03	.22	-.89	-.46
SPP	-.78	-.69	.41	.62	-.65	-.79	.56	-.64
KDU	1.78	-.89	.79	.18	-1.98	-.15	.00	.89

Tabulka 3 (pokr.): Souřadnice bodů reprezentujících obsahy předvolebních programů pro celý profil a vybrané segmenty

	moc			armáda			eko	relig
	D1	D2	D3	D1	D2	D3	D1	D1
SS	2.05	-1.47	.36	1.55	-1.19	.46	.94	-1.14
DS	-1.02	.93	.07	.59	.86	.60	.84	-1.14
ČSS	-.22	.13	-1.32	-2.13	.55	.96	.84	.60
VPN	-.54	-.70	-.62	-.93	-1.26	-1.03	.11	-.66
SB	2.84	1.34	-.85	-.77	2.15	.36	-.94	.42
OF	-.52	-.69	-.64	.42	.59	.57	.84	.24
KVR	.43	2.43	.58	-2.62	.40	1.95	.11	.60
ZS	-1.08	-.14	.1	1.19	.09	.00	-.60	.60
KSČ	.71	-1.20	-1.34	1.45	-.58	-.27	.11	.60
SZV	-.95	-.63	.07	1.19	.09	.00	1.71	.60
ESW	-1.08	-.15	.09	1.19	.09	.00	-1.72	.60
ČDF	1.59	-1.34	.36	-1.34	-1.17	-.22	-.59	.60
ROM	-1.07	-.16	.09	1.19	.09	.00	-1.72	.60
SNS	-1.07	-.16	.09	-.07	1.00	-1.69	-1.72	.60
KDH	.34	.40	1.9	-.07	1.00	-1.69	.82	-2.60
SZ	1.09	.41	1.92	-1.67	-1.62	-.45	1.56	.23
HČP	-1.06	-.15	.11	1.18	.08	-.01	-.59	.60
HSD	-.18	.96	-1.11	1.18	.08	-.01	-.32	.23
ČSD	.73	-1.06	1.09	-.13	-.55	-.16	.82	.42
SPP	-1.06	-.15	.11	-1.25	.36	.02	-.60	.60
KDU	.09	1.38	-1.04	-.17	-1.08	.62	.11	-2.60

Tabulka 4: Obsahově nejblížejší a nejvzdálenější programy pro strany a hnutí zastoupené ve FS

	tématika	nejblížejší obsah	nejvzdálenější obsah
VPN	vše ekonomie stát moc obrana	DS, OF, HČP SB, SNS, KDU KDH OF SZ, ČDF	ROM, SS, KVR KSČ, SZ HSD, SS SB, KVR, SZ KVR, SB
OF	vše ekonomie stát moc obrana	ČSS, HČP, DS ČSS, ZS, ROM, HČP, HSD KSČ, KDU, ČDF VPN DS, *	SS, SNS, SB KSČ, ČDF SS, SNS SB, KVR, SZ KVR
KSČ	vše ekonomie stát moc obrana	HČP, HSD, OF, SZV, ČSD SS, SZV, ČSD OF, KDU, ČDF SS, VPN, OF, SZV SS, *	SNS, KDH, KVR KDU, VPN, DS SS, SNS KVR, KDH, SZ KVR, ČSS
SNS	vše ekonomie stát moc obrana	VPN, ZS, HČP VPN, ESW SNS ZS, ESW, ROM, HČP, SPP KDH	SZ, KVR, KDU KSČ, ČDF, SZ, SPP ESW, ROM, HSD SB, SS KVR, SS, SZ
KDH	vše ekonomie stát moc obrana	DS, VPN, KDU DS, OF, ESW VPN ČSD SNS	ROM, ESW, ZS KSČ, ČDF HSD, SS SB, KSČ, HSD KVR, SS, SZ
HSD	vše ekonomie stát moc obrana	KSČ, DS, ZS ZS, ROM, ČSS, HČP OF, KSČ, ČDF, KDU DS *	KDH, SZ, KVR KSČ, ČDF, KDU ESW, ROM, SNS SS, SB, KDH, ČSD KVR, ČSS, SZ
KDU	vše ekonomie stát moc obrana	DS, VPN, ČDF DS, VPN OF, KSČ, ČDF ČSS ČSD, ČDF	SNS, ROM, SS KSČ, SS, SZV, ČSD SS, SNS SS, ČDF, SZ SB

- Poznámka: a) * značí skupinu ZS, SZV, ESW, ROM, HČP, HSD
 b) následuje-li na dalším místě větší skupina, není uváděna
 c) tématické okruhy jsou popsány v textu

Tabulka 5: Uspořádaná klasifikace předvolebních programů podle pozornosti životnímu prostředí a otázkám venkova

	ekologie	venkov	jader.el.	strany a hnutí
1	neuvádí	neuvádí	neuvádí	ESW, ROM, SNS
2	malá	neuvádí	neuvádí	SB
3	střední	neuvádí	neuvádí	ZS, ČDF, HČP, SPP
4	malá	malá	neuvádí	HSD
5	střední	malá	neuvádí	VPN, KVR, KSČ, KDU
6	velká	střední	neuvádí	DS, ČSS, OF, KDH, ČSD
7	střední	střední	proti	SS
8	velká	střední	proti	SZ
9	střední	velká	neuvádí	SZV

Tabulka 6: Klasifikace programů podle pozornosti religiálním otázkám

		stupeň důrazu na religiozitu				
		neuvádí	charita	náb.inst.	kř.hod.	důr.na kř
odluka církve od státu	nežádá	SPP, HČP, SNS, ROM ČDF, ESW, SZV, KSČ ZS, KVR, ČSS	HSD, OF, SZ	VPN	SS, DS	-
	žádá	ČSD, SB	-	-	-	KDH, KDU

Pozn.: podpora charitativní činnosti, návrat náb. institucí a křesťanské hodnoty se kumulují v řádkových kategoriích

Tabulka 7: Kombinace požadavků: referendum, separace mocí, nezávislost soudů

		referendum (r) a nezávislost soudů (s)		
		nežádá	žádá jeden	žádá oba
separace mocí	žádá	DS, KVR, KDU	r: HSD s: SZ	SB
	nežádá	ČSS, VPN, OF, ZS ESW, ROM, SNS, KDH HČP, ČSD, SPP	r: ČDF s: SZV	SS, KSČ

Generace v československých volbách 1990¹

JADWIGA ŠANDEROVÁ

ALEŠ KABÁTEK

Sociologický ústav ČSAV

Generations in the Czechoslovak Elections '90

Abstract: This paper aims to inform about the methodology and certain results of a case study carried out by a group of research workers of the Institute of Sociology at the Czechoslovak Academy of Sciences. The main question answered by the authors is whether there were differences in the election behavior of three Czechoslovak generations, which developed psychologically and politically in different historical conditions around the years 1948, 1968 and 1989, and by what attributes their behavior was differentiated. The fundamental social changes that occurred in the approximately 20-year intervals make it possible to express the hypothesis on intergeneration discontinuity, which appears, among other things, in election behavior. The intergenerational differences presented in this paper were indicated by means of the voters' relationship to selected goals - arranged as a dichotomy - which were included in the election programs of the parties competing for seats. In addition to interpreting the differences found, the authors describe the construction of the indicators used.

Sociologický časopis, XXVII, (2/1991)

Na pozadí tendencí, které v poválečném vývoji čs. společnosti směřovaly ke značné sociálně ekonomické a kulturní nivelizaci, mohou markantněji vystupovat do popředí generační specifika. Promítají se v nich nejen odlišné pozice a role příznačné pro různé životní fáze, ale především zásadní společenské zvraty, které se v nedávné čs. historii uskutečnily v přibližně dvacetiletých intervalech (1948, 1968, 1989), zhruba odpovídajících délce biologicko-reprodukčního cyklu. K upřesnění či zpochybnění předpokladu, že tyto společenské zvraty měly a mají kromě svých sociálně ekonomických konsekvencí přímý i zprostředkovaný vliv na životní hodnoty a zájmy a tudíž i na sociálně politické vědomí různých generací, jsme v souvislosti s parlamentními volbami v červnu 1990 uskutečnili sondu do jejich volebního chování.

Kromě cíle zjistit, zda a jaké rozdíly existují v sociálně politickém vědomí (resp. ve volebním chování) různých generací, sledovala sonda i metodický cíl: ověřit možnosti a meze aplikace dotazníkové techniky při zkoumání vztahu politických orientací respondentů (indikovaných pomocí zjišťované preference vybraných atributů volebních programů) a jejich konkrétní volby politické strany či hnutí. Následující text shrnuje poznatky z realizace obou naznačených cílů.

¹) Text se opírá o stejnojmennou zprávu z průzkumu Sociologického ústavu ČSAV, zpracovanou A. Kabátkem, J. Šanderovou, J. Svítkem a D. Hanšpachem.

²) Vzhledem k improvizovanému sběru dat má sonda spíše charakter ankety. Nebyla koncipována jako zdroj validních dat, ale má spíše inspirativní funkci. Dotazováno bylo 288 respondentů v Praze (44 %) a pěti českých krajích; 20 % je z venkovských lokalit. Struktura z hlediska vzdělání je posunuta k vyšším stupňům (27 % vysokoškolské, 53 % středoškolské).

Úvodem považujeme za nutné upozornit, že poznávací ambice sondy byly omezeny především její nízkou reprezentativností. Prezentované faktické i metodické poznatky mohou v optimálním případě sloužit jako východisko pro systematictější a reprezentativnější výzkum generačních proměn sociálně politického vědomí čs. společnosti.

1. Britský přístup - metodická inspirace a skepse

Výzkum volebního chování je pro drtivou většinu sociologů v Československu něčím zcela novým. Tento fakt není třeba dále rozvádět. Mnozí mají možná tento typ výzkumu spojen s klasickým výzkumem veřejného mínění, na jehož základě jsou odhadovány výsledky voleb. V demokratických zemích se však k volbám často pojí šířeji pojaté akce, jejichž cílem je analýza a vysvětlení procesu tvorby sociálně politického vědomí.

Příkladem může být Velká Británie, kde byl založen longitudinální výzkum tohoto typu téměř před třiceti lety. Jde o nejdelší sérii akademických reprezentativních výzkumů v této zemi, které se uskutečňují vždy bezprostředně po volbách již od roku 1964 [Heath 1985: 230-234].

Struktura politického života ve své dnešní podobě má ve Velké Británii dlouhou tradici a je poměrně dobře přehledná. Voliči zde jsou s demokratickým pluralismem důvěrně sžiti a demokratické volby jsou pro ně přirozenou součástí veřejného života. Nicméně by bylo chybou si tuto přehlednost idealizovat. Programy jednotlivých stran jsou zde "nutně kompromisní a nelze říci, že by odpovídaly individuálnímu vědomí, stejně tak, jako jedny šaty, byť dobře ušité, nemohou padnout stovce lidí" [Jacobs, Worcester 1990: 23].

Jinými slovy: běžně se stává, že lidé spíše volí stranu, proti jejímuž programu mají nejméně výhrad, neboť nenalézají stranu, jejíž program by přesně odpovídal jejich představám. Není tedy možné pouze na základě volebního chování usuzovat na strukturu či charakter sociálně politického vědomí, jeho tvorbu a vývoj. Výzkumy volebního chování jsou proto doplňovány řadou postojových otázek a na základě konfrontace odpovědí na tyto otázky s volebním chováním a údaji o sociálním postavení respondentů jsou formulovány závěry o procesu formování a strukturaci sociálního či třídního vědomí.

V osmdesátých letech nalézáme v anglosaské literatuře tři výrazné teorie volebního chování. Je to jednak tzv. expresivní teorie, která je ryze sociologickým výkladem volebního chování, které je vysvětlováno především sociálními charakteristikami voličů. Podle tohoto názoru jednotlivé politické strany reflektují různé třídní zájmy, přičemž identifikace s konkrétní stranou se utváří v rané dospělosti a je tedy hluboce zakořeněna v psychice lidí. Volby jsou pak chápány jako symbolický akt, jímž lidé vyjadřují svoji příslušnost k určité sociální skupině či třídě [Butler, Stokes 1974; Cambell 1964; Miller 1977].

Jiná teorie, nazývaná instrumentální či konzumní, je odvozena od ekonomického modelu chování. Zde se vychází z předpokladu, že rozhodnutí o tom, které straně dá volič svůj hlas, je založeno na racionální kalkulaci, jejímž cílem je maximalizovat uspokojení individuálního zájmu. Voliči se tedy rozhodují na

základě toho, do jaké míry volební programy jednotlivých stran koincidují s jejich individuálními zájmy [Downs, Himmelweitová 1975].

Konečně třetí teorie je určitým kompromisem mezi výše uvedenými. Podle tohoto názoru je základním zdrojem skupinových zájmů, které jsou východiskem či zázemím politického jednání, sociální příslušnost. "Na druhé straně však politické strany mohou napomáhat sdílení těchto hodnot a posilovat uvědomování si těchto zájmů. (...) To, jak lidé volí, je určeno interakcí sociálního s politickým" [Heath 1986: 8]. Tuto teorii nazvali její autoři interakcionistickou.

Podle názoru zastánců poslední jmenované teorie odpovídá zřejmě expresivní teorie realitě. Kromě sociální konstrukce reality je však třeba uvažovat i politickou konstrukci reality. "Expresivní teorie tvrdí, že strany utvářejí hodnotový systém voličů, instrumentální teorie, že postoj voličů určuje výběr strany. Obojí je pravda, ale obojí je příliš jednoduché. Lidé nevolí a asi nikdy nevolili pouze na základě loajality ke straně" [Heath 1985: 99]. Ačkoli respondenti jsou na požádání ochotni hodnotit jednotlivé politické programy, jejich volební chování zřejmě není na takovém zvažování založeno. Konečná volba je založena na daleko širším (synoptickém) hodnocení stran než připouští instrumentální teorie. Podle interakcionistické teorie konečnou volbu ovlivňuje soulad mezi charakterem strany a obecnými hodnotami voličů, tedy spíše obecná ideologie než specifická politika - nikoli tedy manifestované cíle, ale celkové vnímání charakteru strany.

Studium britských přístupů k výzkumům volebního chování bylo pro nás, za situace, kdy přirozeně pociťujeme naprostou absenci poznatků vlastních analogických výzkumů, nejen zdrojem inspirace, ale obsahovalo i varování. Empirický výzkum volebního chování založený na dotazníkové technice zřejmě v současné době dospěl do fáze výrazné metodologické skepse: Jeden z problémů, se kterým se výzkumy tohoto typu potýkají, je otázka logické konzistence názorů a postojů jednotlivých respondentů. Inkonzistence výpovědí může mít totiž různé příčiny. Jednou z nich je vzájemná nejednoznačnost prostředků a cílů. Příkladem je situace, kdy někdo "může podepsat návrh, že příjmy by měly být redistribuovány ve prospěch chudší části společnosti". Na tomto základě bychom očekávali, že bude také pro nižší zdanění nižších příjmů, neboť to je jeden z prostředků, jímž lze redistribuce příjmů dosáhnout. Protože však jsou zde i jiné prostředky dosažení téhož cíle (např. minimální mzda nebo přerozdělování zisků), je možné, aby jedinec podporoval příjmovou redistribuci, ale byl proti daňovým reformám, protože jsou zde lepší cesty, jak cíle dosáhnout" [Marshall 1989: 171]. Inkonzistentní odpovědi však také mohou být výsledkem skutečné inkonzistence myšlení dotázaných. E. Jacobs a R. Worcester dokonce tvrdí, že přelétavost a rozmarnost jsou základními normami politického života (c.d., s. 24). Zdanlivé kontradikce však mohou také být způsobeny konstrukcí dotazníku, a být tedy artefaktem samotné dotazovací situace.

Podle Marshalla je "klasický dotazník" pro studium sociálně politického vědomí zcela nevhodný, a to především proto, že odtrhuje vědomí od jednání. V souladu s všeobecně zvýšeným zájmem o tzv. kvalitativní metody v soudobém sociologickém výzkumu dochází k závěru, že "výzkumná energie a výdaje by měly směřovat k intenzivnímu, longitudinálnímu etnografickému výzkumu, v jehož rámci

jsou různé aspekty vědomí pevně zasazeny v kontextu každodenní praxe a od počátku konceptualizovány jako inherentně dynamické jevy. (...) Kvalitativní techniky jsou jediné z metod sociologického výzkumu, které jsou schopny odhalit vztah mezi postoji a jednáním, tj. třídní vědomí" [Marshall 1989: 121-2].

Z uvedeného je snad dostatečně zřejmé, že k empirické sondě do volebního chování v Československu, kterou jsme uskutečnili na jaře 1990, jsme nutně přistupovali se značnými metodickými rozpaky. S Marshallovou kritikou dotazníkových šetření v souvislosti se zkoumáním sociálního či třídního vědomí lze jistě souhlasit. Na druhé straně se však domníváme, že problém není ani tak v kvantitativní metodě samé, jako spíše v nedostatečné či sporné relevantnosti zjišťovaných hromadných dat ve vztahu k řešenému problému, nedostatečné preciznosti při formulaci hypotéz atd. V tomto směru považujeme kvalitativní přístup ke sběru a analýze empirického materiálu za ne-li nezbytný, tak jistě užitečný, rozhodně však rovnocenný pendant ke kvantitativní analýze hromadných dat. Ani jeden z uvedených přístupů nelze považovat za samospasitelný.

Zároveň je však třeba přiznat, že pro kvalitativní výzkum jsme neměli dostatek času ani prostředků. Rozhodli jsme se proto pro jednoduchý dotazník, jež jsme uzavřeli dvěma volnými otázkami týkajícími se nadějí a obav, které dotázaní spojují se současným politickým děním. Interpretaci opíráme i o obsahovou analýzu odpovědí na tyto otázky. Vlastní dotazník je z obsahového hlediska členěn do čtyř bloků: 1. identifikace (věk, pohlaví, typ bydliště a vzdělání)³; 2. informovanost a zájem o volby; 3. postoje k programovým cílům obsaženým ve volebních programech jednotlivých stran a hnutí; 4. předpokládané volební chování⁴.

2. Preference cílů volebních programů - konstrukce indikátorů

Hlavním tématem našeho zájmu, zároveň však samostatným a největším metodickým problémem, byla baterie 27 otázek vztahujících se k jednotlivým programovým cílům kandidujících stran a hnutí.

Dříve, než vysvětlíme její konstrukci, považujeme za korektní upozornit alespoň na ta objektivní omezení daného typu šetření, jichž jsme si byli při projekci sondy i při interpretaci jejích výsledků vědomi. Výše zmíněné obecné metodologické výhrady britských sociologů lze rozšířit o výhrady vycházející ze specifických podmínek, v nichž se u nás utvářelo politické vědomí a jednání voličů.

Význam volebních programů a o ně opřených průzkumů lze zpochybnit nejmeně třemi argumenty:

³) Ve snaze předložit respondentům co nejjednodušší dotazník, rezignovali jsme pro tentokrát na indikaci sociálního postavení.

⁴) Sondu jsme museli realizovat před volbami a nikoli až po volbách, protože jsme neměli jinou možnost než pro distribuci dotazníků využít bezplatné pomoci studentů pedagogické fakulty, což by po volbách, v době vysokoškolských prázdnin, nebylo možné. Údaje o volebním chování se tak týkají zamýšleného chování a nikoli skutečného. Sběr dat se konal v době od 18. 4. do 9. 5. 1990.

Lidé v Československu, dostatečně poučení zásadními rozpory mezi hesly a realitou tzv. socialismu, byli v období voleb značně nedůvěřiví vůči jakýmkoli programům, ať už slibovaly cokoli. Svůj názor si utvářeli a fixovali spíše podle konkrétních výsledků činnosti strany či hnutí. Takové konkrétní výsledky, byť v jakkoli tristní podobě, jim umožnila posoudit pouze KSČ. Občanské fórum mohli hodnotit pouze za období od listopadu 1989. Poněkud rozporná byla pozice stran, které se etablovaly po roce 1945 a svérázně fungovaly pod vedoucí úlohou KSČ po celé období její svrchované moci. Ostatní strany (zelení, sociální demokraté apod.) byly voličům málo známy a výsledky jejich činnosti proto nemohli posoudit, ať už v důsledku dlouholetého přerušení jejich činnosti (sociální demokraté, agrárníci, republikáni) či prostě proto, že jde o nový politický fenomén, v této podobě u nás dříve neexistující (zelení).

Voliči reagovali spíše než na cíle obsažené ve volebních programech na změny situace v posledních měsících, přičemž vycházeli ze svých generačně a třídně specifických zkušeností, z dosavadních (více či méně privilegovaných nebo diskriminovaných) pozic a rolí a s nimi spjatých současných ambicí. Lze proto např. předpokládat, že i kdyby volební program KSČ byl mnohem lepší či horší než ve skutečnosti byl, patrně by se podíl těch, kteří volili KSČ, nijak výrazně nezměnil. Významnější snad byly programové cíle OF nebo dalších politických stran či hnutí, ale ani v tomto případě nelze jednoznačně tvrdit, že o výsledku voleb rozhodla úroveň či orientace volebního programu. Zvláště OF se stalo pro většinu voličů symbolem "něžné revoluce", všeho nového, s čím se po listopadu 1989 setkávali.

Konečně lze také předpokládat, že v československých volbách '90, ačkoli byly především volbami politických stran a hnutí, sehrály největší roli známé osobnosti, které tyto strany reprezentovaly, i když se často jejich předvolební vystoupení volebních programů příliš netýkala. Je to patrné např. ze značného počtu preferenčních hlasů odevzdaných pro kandidující herce, zpěváky, publicisty apod.

Navzdory uvedeným zpochybněním se domníváme, že odpověď na otázku, v jaké míře voliči preferovali programové cíle politických stran a hnutí, neztrácí na významu. Umožní nám přesněji identifikovat, "co" vlastně lidé volili, neboť současný politický kvas, demontáž starých společenských struktur a značná dynamika i nehotovost struktur nových nedávají dost možností orientovat se v politickém spektru naší společnosti jen na základě rozložení mandátů, které politické strany a hnutí získaly ve volbách.

Programové cíle politických stran jsme nevybírali tak, aby každý z nich přesně indikoval zcela konkrétní stranu a její program. Člověk znalý volebních programů sice možná rozpozná stranickou provenienci jednotlivých položek použité baterie, v řadě indikátorů však šlo spíše o to postihnout politické tendence jednotlivých stran a hnutí (či jejich uskupení), v jejichž programech je řada cílů přítomna jen implicitně. Původní koncepce celé baterie byla založena na předpokladu, že lze na základě analýzy volebních programů politických stran a hnutí vytvořit soubor indikátorů postihujících orientaci jednotlivých programů. Nakonec se však ukázalo, že takový postup byl schůdný pouze u "ekonomických

částí" programů, které jediné byly formulovány vcelku jednoznačně a zároveň s jistou mírou variability.

Všechny strany a hnutí vstupující do voleb vycházely z analogické "diagnózy" československého národního hospodářství na konci 80. let: stav je kritický v důsledku chronické a progresivní choroby paralyzující jeho vnitřní potenciál a omezující jeho kontakt s vyspělým světovým hospodářstvím. Negativní vývoj je umocněn (urychlen) faktickým rozpadem RVHP. Pokusy o ozdravná opatření v minulosti naprosto selhaly. Všeobecně proto programy deklarují zásadní změnu hospodářského systému. Avšak ve způsobu a míře této změny se výrazně rozcházejí. Nehledě k řadě podružných diferencí lze hovořit o dvou základních programových konceptech.

Na jedné straně se preferuje rychlý a radikální "chirurgický zákrok" spočívající v nastolení zcela nových pravidel a podmínek ekonomického chování, v nahrazení centralisticko-distributivního hospodářského modelu modelem tržním s difúzí rozhodování a odpovědnosti. Pro setrvačně uvažující a jednající výrobce a spotřebitele to může znamenat "léčbu šokem". Pravděpodobné jsou sociální otřesy a značný tlak na změnu strategií chování velkých skupin obyvatelstva, a to jak v jejich rolích výrobců, tak i spotřebitelů. Riziko této koncepce spočívá, jak implicitně vyplývá z některých programů, v neadekvátním odhadu (přecenění) adaptačních schopností výrobců a spotřebitelů, takže léčebný šok by se namísto žádoucí změny ekonomického chování obyvatel mohl projevit jako kolaps v důsledku rozpadu konstituujícího se trhu zboží, peněz a pracovních sil.

V tomto ohledu však radikalistické programy vyjadřují ekonomický optimismus. Rychlá a zásadní změna ekonomického chování může a musí relativně rychle za pomoci zahraničního kapitálu zajistit potřebné prostředky jak k nezbytné modernizaci hospodářské struktury, tak i k vytvoření účinné zachytné sociální sítě.

Druhý přístup preferuje pomalejší (postupnou) a šetrnou konzervativní terapii. Implicitně obsahuje požadavek silného centra, které bude řídit přechod na nový model a eliminovat vznikající ekonomické a sociální tenze. Vychází z předpokladu, možné symbiózy různých prvků starého (centrálně distributivního) a nového (tržně ekonomického) modelu v zájmu minimalizace rizik sociálních otřesů. Hodnocení adaptačních schopností našeho obyvatelstva a hospodářství je zřejmě skeptičtější. První přístup tak nejvíce oslovuje tu část populace, která chce změnit svou perspektivu i za cenu rizik, zatímco druhý se spíše obrací k lidem, kterým jde o velmi pofidérní jistotu zachování dosavadního (byť většinou nízkého a stagnujícího) životního standardu.

Na základě této dichotomie ekonomických koncepcí - volebních programů politických stran jsme konstruovali následující indikátory:

A. "Léčba šokem"

- 1) Rychle přejít k hospodářskému modelu vyspělého Západu (k tržní ekonomice).
- 2) Přednostně podporovat soukromé podnikání.
- 3) Zajistit hospodářský vzestup i za cenu dílčí nezaměstnanosti a inflace.

- 4) Podpořit příliv zahraničního kapitálu i za cenu odprodeje části národního majetku.
- 5) Zrušit všechna omezení růstu osobního vlastnictví.

B. "Konzervativní terapie"

- 1) Využít pozitivních stránek našeho dosavadního sociálně ekonomického modelu.
- 2) Zachovat silný státní sektor.
- 3) Zabránit inflaci a nezaměstnanosti i za cenu pomalejšího ekonomického růstu.
- 4) Nedopustit ani částečné rozprodání národního majetku do ciziny i za cenu zpomalení hospodářského vývoje.
- 5) Nedopustit křiklavé rozdíly v životní úrovni lidí.

Obsahová analýza "politických" částí volebních programů ukázala, že základní konstrukční schéma při stanovení cílů v této oblasti bylo podřízeno všeobecně akceptované myšlence odmítnutí totalitního a nastolení pluralitního politického systému. V koncepcích pluralitního systému obsažených v jednotlivých programech nejsou podstatné rozdíly. Diferencujícím faktorem je spíše jen razance odmítnutí totality a identifikace jejích nositelů. Zatímco ve vnitropolitických otázkách se programy v hlavních rysech příliš neodlišují a jen zřídka sestupují z obecné roviny schématu "od totality k pluralitě", patrnější jsou rozdíly v zahraniční politické orientaci. Jednostranná orientace na "východ" v podobě Husákovy normalizační zahraničně politické doktríny v programech přirozeně absentuje. Existují však určité rozdíly v koncepcích zdůrazňujících potřebu dobrých vztahů se Západem i s Východem. Pokud jde o Západ, je různý akcent kladen na nezbytnost rychlého obnovení tradičních nebo navázání nových vztahů jako předpokladu integrace do evropského společenství. Pokud jde o Východ, je různě zdůrazňována a vysvětlována potřeba mít i zde dobré politické vztahy především s ohledem na naší surovinovou i odbytovou závislost vytvořenou v minulosti, ale i s ohledem na možné perspektivy našeho uplatnění na nově se utvářejících východních trzích. Rozdíly jsou evidentní v hodnocení současné "východní" politiky. Některé programy hovoří o udržení či rozvoji dosavadních vztahů (implicitně jsou tedy tyto vztahy považovány za dobré), většina programů však vychází z požadavku radikální změny. Partnerské vztahy bude teprve nutné vytvořit, což předpokládá odstranit důsledky sovětského poválečného imperialismu. Existují i programy s jednoznačnou a jednostrannou podporou "západního" politického kursu.

V politických kapitolách volebních programů se dále odrážejí světónázorová a filosofická východiska stran a hnutí. Markantní je to zvláště v chápání a vysvětlování vztahu individuálního a celospolečenského rozvoje. Jednostranně "kolektivistická" vize ignorující význam svobodného rozvoje individuality se neobjevila a pouze okrajově se vyskytla koncepce jednostranně "individualistická". "Levé" programy více zdůrazňují fakt, že realizace individuálních potřeb a zájmů je závislá na stupni rozvoje společnosti jako celku, "pravé" programy více zdůrazňují autenticitu individuálních zájmů a odvozenost zájmů celospolečenských.

Světónázorová orientace se přímo projevila ve vztahu k náboženstvím a náboženským institucím. Liberálně demokratické a levicové programy se k této otázce blíže nevyjadřují (např. ji pouze zmiňují v souvislosti s lidskými právy a svobodami), křesťanské strany vidí v návratu náboženských ideálů a církevních institucí do veřejného života předpoklad mravního ozdravení společnosti.

Z naznačených výsledků analýzy obecně politických a ideologických částí volebních programů vycházela následující konstrukce indikátorů preference politických cílů stran a hnutí:

C. "Prozápadní orientace"

- 1) Politicky se orientovat na Západ.
- 2) Důraz na individuální svobodu a rozvoj osobnosti⁵
- 3) Návrat náboženských institucí do veřejného života.

D. "Provýchodní orientace"

- 1) Zachovat členství ve Varšavské smlouvě.
- 2) Upřednostnit celospolečenské zájmy před zájmy individuálními.

V sociální a kulturní části programů politických stran a hnutí se vedle obecných cílů směřujících k obrození pokleslé morálky a kultury, k rozvoji vzdělanosti, ke zlepšení sociálního a zdravotního zabezpečení apod., prosadily i specifické cíle konvenující zájmům konkrétních sociálních, národnostních, věkových, světónázorových aj. skupin. Programy obsahují tři základní přístupy k sociální politice a) populistický, který prezentuje sociální cíle odtržené od současného potenciálu společnosti a v minulosti založených možností a mezí jejich dosažení; b) sociální politika chápáná jako pendant hospodářského rozvoje, jako jeho předpoklad, ale i specifický důsledek (sociální a hospodářský rozvoj jsou chápány komplementárně); c) sociální politika je uvažována spíše jen jako nutná "záchranná síť" pro méně schopné, krátkodobě či trvale handicapované.

Je však třeba konstatovat, že v jednotlivých programech se nesetkáváme s ucelenými koncepcemi sociální politiky, jednoznačně a konzistentně artikulujícími uvedené tři základní přístupy. Nelze proto ani říci, že dvě základní ekonomické strategie, o nichž hovoříme výše, mají svůj vyhraněný sociální pendant. Jinými slovy, tuto část baterie programových cílů považujeme za nejspornější. Nicméně se domníváme, že odráží nevyhraněnost "sociálních" kapitol jednotlivých programů. Zahrnuje tyto položky:

E. "Obecné indikátory preference sociálních a kulturních cílů"

- 1) Zlepšit životní podmínky starých a bezmocných lidí.
- 2) Více společensky ocenit vzdělání, inteligenci.
- 4) Sociální péči soustředit na mladé rodiny s dětmi.

⁵) Ukázalo se, že tato položka, jakožto indikátor individualistické koncepce, nebyla dobře formulována. Patrně v reakci na předchozí nesvobodu s ní vyjádřili souhlas téměř všichni dotázaní.

- 5) Stejně šance mladým jako starším.
- 6) Více společensky ocenit dovednost dělníků.
- 7) Stejně šance ženám jako mužům.
- 8) Stejně šance všem národům a národnostem.

Protože šlo o nereprezentativní sondu, nelze na základě rozložení odpovědí na jednotlivé položky formulovat žádné závěry o podpoře zmíněných cílů. Z metodického hlediska však považujeme za zajímavou analýzu vzájemných vztahů mezi jednotlivými indikátory, která může být zároveň podkladem k formulaci hypotéz. V souladu s výzkumným záměrem jsme se zaměřili na studium mezigeneračních rozdílů.

3. Deskripce generačních specifík

Na základě našich zjištění lze předpokládat, že s největší variabilitou názorů se setkáme, pokud jde o nadcházející ekonomický vývoj. Korelační analýza dále ukázala, že položky vymezující na jedné straně "léčbu šokem" a na straně druhé "konzervativní terapii" vykazují nejvyšší konzistentnost postojů. Síla i typ této konzistence se však výrazně liší v jednotlivých generacích. V analýze jsme pracovali se třemi generacemi: 1) nejstarší (prarodiče), která jako jediná zažila svobodné volby již v minulosti a která prožila dětství či mládí v demokracii první republiky; 2) střední (rodiče), která v mládí zažila Pražské jaro 1968, ale i tzv. normalizaci; a konečně 3) generaci nejmladších voličů (děti), která zahájila listopadovou revoluci⁶ (zastoupení těchto generací je v souboru, v daném pořadí zhruba 20 : 40 : 40).

Vybrané části korelačních matic uvádíme v tabulce 1. Z tabulky je jasné patrné, že nejmladší generace má nejméně vyhraněné a tudíž i nejméně konzistentní názory (nízké korelační koeficienty). Rodičovská generace má jasněji zformulován názor na "konzervativní terapii" (vysoká vzájemná souvislost jednotlivých položek), zatímco generace nejstarší má ucelenější názor na "léčbu šokem".

Poněkud méně jednoznačná je situace, uvažujeme-li vzájemnou souvislost mezi položkami, které by se měly vylučovat, neboť patří buď k "léčbě šokem" nebo "ke konzervativní terapii". Vysokou konzistentnost (u generace dětí, kde je nejvyšší, dosahuje korelační koeficient hodnoty -0.74) nalézáme u položek vztahujících se k inflaci. Naopak s nízkou konzistencí postojů se setkáváme u položek "rychlá orientace na západní model" a "využít pozitiv dosavadního vývoje". Zde zřejmě narážíme na v úvodu zmíněný artefakt dotazovací situace, či přesněji na problém prostředků a cílů. Tyto položky se totiž zcela zřejmě logicky nevylučují (nelze tak hovořit o logické inkonzistenci). V obou případech uvedly dvě třetiny dotázaných kladnou odpověď. S názorem, že lze využít pozitiv dosavadního vývoje při přechodu na západní model, se setkáváme především v generaci prarodičů, méně u jejich vnoučat, nejméně však ve střední generaci (rodičů).

⁶) Generace ve shodě s Mannheimem, Konem a dalšími definujeme jako skupiny, které spojuje dobově ovlivněné (i když sociálně diferencované) vědomí a jednání. Specifické rysy generací jsou důsledkem prožívání významných a neopakovatelných historických událostí ve shodné fázi ontogenetického vývoje (blíže [Kabátek 1989]).

Tabulka 1

Postojové konzistence v rámci položek indukujících ekonomickou strategii¹ - normalizované koeficienty kontingence.

	Prarodiče					Rodiče					Děti						
	A1	A2	A3	A4		A1	A2	A3	A4		A1	A2	A3	A4			
A2	.38					.350					.41						
A3	.56	.16				.36	.23				.39	.19					
A4	.32	.17	.21			.24	*	.23			.24	.20	.16				
A5	.35	.41	.33	.25		.27	.47	.11	.19		.11	.17	.17				
	B1	B2	B3	B4		B1	B2	B3	B4		B1	B2	B3	B4			
B2	.24					.50					.40						
B3	.39	.44				.17	.52				.25	.15					
B4	.33	-.17	.07			.20	.35	.26			.17	*	.19				
B5	*	.23	.15	-.14		.10	.30	.37	.27		.15	.19	.39	.09			
	A1	A2	A3	A4	A5		A1	A2	A3	A4	A5		A1	A2	A3	A4	A5
B1	.102						.26						.16				
B2		.34						.52						.23			
B3			.57						.62						.74		
B4				.11						.36						.36	
B5					.20						.19						.10

[1] znění jednotlivých položek je uvedeno na str. 194-197

[2] všechny koeficienty v této matici jsou záporné

[*] menší než 0.1

Podobně se však dvoutřetinová většina dotázaných postavila na jedné straně za "zrušení všech omezení růstu osobního majetku", přičemž tříčtvrtinová většina požadovala "nedopustit křiklavé rozdíly v životní úrovni lidí". Zde lze spekulovat o deformovaném sociálním citění našeho obyvatelstva, které žilo po desetiletí ve spíše špatné ekonomické situaci a utěšovalo se faktem, že málokdo je na tom výrazně lépe. Tuto spekulaci podporuje zjištění, že v generaci rodičů a prarodičů je tato inkonzistence (měřeno korelačním koeficientem) dvakrát tak vysoká než v generaci dětí, tj. v generaci doposud "nezatížené" praktickým životem.

S výjimkou položek "zůstat ve Varšavské smlouvě" a "politicky se orientovat na Západ", které výrazně polarizují potenciální voliče KSČ na jedné straně a OF na straně druhé, to byly opět ekonomické cíle, které nejvíce profilovaly potenciální voliče jednotlivých stran a hnutí. Uvádíme je v tabulce 2. Zjištěné souvislosti jistě nejsou nijak překvapivé, podporují však naději, že výzkumný nástroj je alespoň v základních konturách danému problému relevantní.

Sonda dále naznačuje, že struktura postojů vůči posuzovaným cílům či programům je spíše mlhavá. Faktorová analýza například ukázala, že řada položek má zcela nejednoznačné postavení, neboť současně sytí několik faktorů. Vysvětlení lze na jedné straně hledat v tom, že sociálně politické vědomí lidí se ve své většině teprve formuje a strukturuje. Na druhé straně je však třeba zdůraznit již výše zmí-

něný fakt, že jednotlivé programy si byly jako celky, zejména však pokud jde o neekonomické partie, podobné téměř jako vejce vejci. Všem šlo o zvýšení morálky, zlepšení životního prostředí, značná část jich hovořila o spravedlnosti pro všechny a o povznesení celkové kultury národa. Podobně se k jednotlivým ekonomickým "strategiím" (léčba šokem a konzervativní terapie) nevázaly nezaměnitelné sociální cíle.

Tabulka 2
Potenciálně volená strana a programové cíle

Koeficient kontingence	[*] Programový cíl	++	+	-	[**] --
.51	zůstat ve Varšavské smlouvě	KSČ		KDU ČSS zel.	OF
.52	politická orientace na Západ	OF	KDU		KSČ
.43	západní hospodářský model	OF	ČSS		KSČ
.41	soukromé podnikání	OF	ČSS	KSČ	
.41	návrat náboženských institucí	OF KDU		ČSS KSČ	
.39	zabránit inflaci a nezaměstnanosti	KSČ		ČSS zel.	
.38	zachovat silný státní sektor	KSČ		zel.	
.37	vzestup i za cenu inflace		zel.	KSČ	
.35	zrušit omezení soukromého majetku	OF	ČSS	KSČ	
.32	využití pozitivních stránek dosavadního vývoje	KSČ	ČSS zel.		OF
.30	zahraniční půjčky k nasycení trhu		zel.	KSČ KDU	
.29	stejně šance mladým jako starším		KSČ		
.28	individuální svobodu	OF ČSS		KSČ	OF
.25	více ocenit vzdělání		OF	ČSS KDU KSČ	
.22	více ocenit dělnický fortel		OF ČSS	KSČ KDU	

[*] Uvádíme zkrácené znění. Plné znění viz výše

[**] Uvádíme jen ty položky, které s deklarovanou volbou souvisí alespoň na hladině významnosti 0.05. Ve sloupcích označených zdvojeným znaménkem jde o velmi významné rozdíly. Ve sloupcích označených jediným znaménkem jde spíše o tendence.

Navzdory této mlhavosti, odpovídající podle našeho názoru s velkou pravděpodobností realitě, lze v datech nalézt generační specifika.

Nejmladší generace voličů se projevila jako názorově jednotná (nikoli však vyhraněná a jednoznačná), což je zřejmě nejen důsledek její relativně homogenní sociálně ekonomické situace, ale i důsledek politicky homogenizujícího vlivu listopadové revoluce na mladé lidi, kteří byli jejími protagonisty. Především je spojovalo odmítnutí KSČ jako politického anachronismu. Současně pro ně bylo příznačné hledání vlastní politické alternativy. Ze všech nejméně se obávali hospodářského vývoje, který je spojen s jistou mírou inflace a nezaměstnanosti. Jsou v tomto ohledu nejodvážnější i když je zřejmé (a to i mnohým mladým lidem), že určitá rizika zavedení tržní ekonomiky se jich dotýkají možná ještě více než starších generací. Obavy mladých lidí vyjádřené ve volných otázkách neměly "existenční" charakter, ale spíše vyjadřovaly strach z možné recidivy "starých pořádků" i když v novém obsazení.

Střední - rodičovská - generace zaujala k většině předložených programových cílů předpokládajících zásadní změny nejrezervovanější postoj. Představila se tak jako poněkud konzervativní a opatrná generace. Jsou pro ni příznačnější odpovědi typu "spíše" než "rozhodně". Zároveň jde o velmi rozpornou generaci. Nelze o ní na základě analýzy jejích postojů říci, že se nějak zvláště významně identifikuje se symptomy "starých pořádků". Zřejmě byla a je vůči nim víceméně v opozici, ale současně jim přivýkla, uzpůsobila jim svůj životní styl a program. Vysvětlení těchto postojů lze hledat jednak v momentální životní situaci této generace (finančně nejnákladnější fáze rodinného cyklu) a jednak v její historické genezi.

Především jde o generaci, která byla objektivně nejvíce vrostlá do starých politických a hospodářských struktur, neboť se nachází v nejproduktivnějším desetiletí svého věku. Starší již byli mnohdy z těchto struktur vyvázáni, mladší sem ještě nestačili proniknout. Dále, tato generace prožila dětství a mládí v 50. a 60. letech. Politický zlom a s ním spojené období normalizace zastihly většinu z nich v nejcitlivějším věku. I když zmíněné období nezasáhlo tuto generaci po existenční stránce tolik jako generaci předchozí, zanechalo na ní zřejmě výraznější morální stopy. Nechceme tím tvrdit, že jde o generaci nemorální, přesnější by bylo říci skeptickou až nihilistickou či cynickou. Tuto charakteristiku potvrdila i analýza dvou závěrečných volných otázek. U této generace se setkáváme s nejširším spektrem kritizovaných oblastí. V řadě případů se objevují pesimistické výhledy typu: "kdo měl peníze jakýmkoli způsobem získané, bude mít nyní ještě víc", "cestovat můžeme, ale není za co" apod.

Především v této generaci se setkáváme s konkrétními individuálními obavami. Např. 44letá středoškolačka z městské lokality (nikoli z Prahy) píše: "Obavy mám: 1. abych to finančně zvládla, 2. aby po ukončení školy dcera našla zaměstnání" a teprve na třetím místě ze zvyšující se kriminality. Za posledních 20-30 let klesla katastrofálně pracovní morálka a naučit znovu lidi řádně využívat pracovní dobu bude asi stát mnoho a mnoho úsilí". Tento typ výroků byl u mladší a starší generace zcela ojedinělý. Ti se zaměřovali téměř výlučně na celospolečenské problémy.

Konečně jde o generaci, která je hlavním nositelem dnešní politické polarity OF kontra KSČ. Potenciální voliči se zejména v jejich řadách kloní buď k OF nebo ke KSČ.

Nejstarší generaci (prarodiče) charakterizuje značně vyhraněný, i když zdánlivě rozporný názor na naši další politickou a hospodářskou orientaci. Silněji podpořila "západní kurs", ale současně se s větší vehemencí než mladší generace postavila proti neomezenému růstu osobního majetku, proti výrazné diferenciaci životní úrovně a proti preferenci osobních zájmů před zájmy celospolečenskými. Vysvětlení lze mimo jiné hledat v její autentické znalosti poměrů první republiky. Srovnání, které mohou starší lidé učinit, hovoří pro návrat k principům předválečné demokracie a morálky, k principům privátní formy vlastnictví a trhu, jež lépe motivují lidskou aktivitu. Současně však varují před excesy, které s nimi byly spojeny. Z jejich vědomí nevytizely sociální tenze související s hospodářskou krizí apod. Tento téměř univerzální způsob myšlení nejstarší generace je dán i naší dosavadní izolací a odtud plynoucími značně omezenými možnostmi sledovat historické proměny kapitalistického systému.

4. Závěrečné poznámky a hypotézy

Na základě našich dat lze předpokládat, že všichni voliči si téměř bez rozdílu přáli žít ve vysoce kulturní, morálně vyspělé, spravedlivé společnosti, v níž nikdo není handicapován. Diskuse začíná až tehdy, když jde o to, která cesta k takovému cíli vede. Nicméně, jediným výrazně diferencujícím faktorem byl v této souvislosti postoj vůči minulosti a všemu, co bylo spjato s KSČ. Nejzásadnější, či přesněji řečeno koncepční a systematické odpůrce (zdůrazněme ovšem, že manifestační) "starých pořádků" bylo možné nalézt v řadách příznivců OF. Stejnou mírou konzistence a koncepčnosti se ovšem vyznačovali i příznivci KSČ. Postoje příznivců ostatních stran a hnutí byly nevyhraněné a nebylo možné v nich vystopovat žádnou jasnější koncepci. Konflikt OF kontra KSČ byl nejmarkatnější v rámci střední generace.

Domníváme se, že výsledky naší sondy lze nejlépe interpretovat pomocí interakcionistické teorie, o níž jsme se zmínili v úvodu. Zjištění, že s nejméně konzistentními názory se setkáváme u nejmladší generace, podporuje expresivní část této teorie. Hodnotový systém příslušníků generace dětí ještě není plně internalizován. Expresivní vysvětlení lze dále podpořit faktem, že se voliči rozhodovali především mezi dvěma politickými silami: OF a KSČ, což zejména platí o střední generaci. Mladší generace není dosud patřičně socializována a nejstarší generace má internalizováno širší politické spektrum než střední generace. Toto základní bipolární naladění pak, bylo dále (v souladu s interakcionistickou teorií) formováno konkrétní politikou, nikoli však jednotlivých stran, ale spíše masovými sdělovacími prostředky, které dotvářely celkové vnímání charakteru politického prostředí a zejména OF a KSČ.

Tuto hypotézu podporuje analýza odpovědí na volné otázky. Naděje a obavy do budoucnosti jsou spojovány zejména s politickým vývojem. Nejčastěji používanými pojmy jsou svoboda, demokracie a pluralismus, většinou bez bližší specifikace. Snad pouze pojem svoboda je sporadicky blíže určen: svoboda projevu,

tisku, náboženství, shromažďovací. Naděje jsou spojovány s osobou prezidenta Havla či se složením vlády národního porozumění, ať už se jedná o morální profil a humanismus prezidenta nebo důvěru v odborné a lidské kvality členů vlády. Obavy jsou nejčastěji spojovány s kritikou Federálního shromáždění - nekompetentnost, pomalost, řešení malicherných sporů na úkor závažnějších problémů, nerozhodnost a s kritikou některých vládních činitelů.

Zajímavým zjištěním je rovněž skutečnost, že obavy (či naděje) jsou téměř ve všech případech chápány celospolečensky a nikoli individuálně. Lidé hovořili o osudu země a nikoli o své vlastní budoucnosti. To je ovšem v příkrém rozporu se zjištěním řady výzkumů, že v řadách našeho obyvatelstva doposud existovala tendence k individualismu a privatismu. Vysvětlení, že "něžná revoluce" změnila vědomí lidí téměř ze dne na den, zřejmě neobstojí.

V této souvislosti považujeme za vhodné zmínit ještě jedno zjištění. V odpovědích na volné otázky zůstaly zcela v pozadí ekonomické problémy. Ekonomickou problematiku zde alespoň zmínilo pouze cca 15 % dotázaných. Ta byla "hlavní zbraní" především příznivců KSČ (40 % potenciálních voličů této strany a 5 % potenciálních voličů OF). To vše vede k hypotéze, že dotázaní především opakovali to, co kolem sebe nejčastěji slyšeli, což v předvolebním období nebyly ekonomické otázky.

S interakcionistickou teorií volebního chování není podle našeho názoru v rozporu ani fakt (zdánlivě podporující spíše teorii expresivní), že charakter červnových voleb byl především manifestační. Sociálně politické vědomí většiny lidí, bylo v období červnových voleb nutně mlhavé a snadno manipulovatelné hromadnými sdělovacími prostředky, které podporovaly manifestační charakter voleb.

Zjevná manipulovatelnost sociálně politického vědomí velké části naší populace však nebyla jen důsledkem monopolního postavení rozhodujících hromadných sdělovacích prostředků, především televize. Svou roli sehrála i výše analyzovaná nevyhraněnost programů politických stran a hnutí, ale i absence arén živé politické diskuse. Dvacetiletá "normalizace" paralyzovala schopnost lidí chovat se jako autentické politické subjekty. Politická kultura se před volbami utvářela spíše v soukromí domovů před televizními obrazovkami, než v živém politickém dialogu, v němž by byli lidé nikoli jen diváky, ale i aktéry. Nelze proto vyloučit, že zmíněná nerozhodnost nejmladší generace voličů a hledání vlastní alternativy nebyly důsledkem politické nezkušenosti, ale spíše menšího vlivu televize na tuto skupinu a její větší (totalitní minulostí méně deformované) participace na neformálním politickém dialogu.

Parlamentní volby v červnu 1990 byly bezesporu prvním všeobecným a svobodným vyjádřením politické vůle lidí po roce 1948. Výsledky sondy však nepřímou položily otázku, zda k volbám šli vnitřně svobodní lidé. Zvláště pokud jde o střední generaci se zdá, že lidé tradičně věřili televizi a dozníval v nich "stádní syndrom" vytvořený v uplynulých čtyřiceti letech, kdy za správné bylo považováno jediné to, co dělá většina.

LITERATURA

- Butler, D., Stokes, D. 1974. *Political Change in Britain*. London: Macmillan.
- Campbell, A., Converse, P. E., Miller, W. E., Stokes, D. E. 1964. *The American Voter*. New York: John Wiley.
- Downs, A. 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row.
- Heath, A., Jowell, R., Curtice, J. 1985. *How Britain Votes*. Oxford: Pergamon Press.
- Heath, A. 1986. Do People Have Consistent Attitudes? In: Jowell, R. et al. (eds.). *British Social Attitudes, the 1986 Report*, Aldershot: Gower, s. 1-15.
- Jacobs, E., Worcester, R. 1990. *We British. Britain under the Microscope*. London: George Weidenfeld and Nicolson Ltd.
- Kabátek, A. 1989. K sociologickému vymezení generačních skupin, In: *Sociologický časopis*, 6.
- Kabátek, A., Šanderová, J., Svátek, J., Hanšpach, D. 1990. *Generace v československých volbách '90*. Praha: Sociologický ústav ČSAV.
- Himmelweitová, H., Huphreys, P., Jaegar, M., Katz, M. 1981. *How Voters Decide*. London: Academic Press.
- Marshall, G. 1988. Some Remarks on the Study of Working-class Consciousness, In: Rose, D. (ed.), *Social Stratification and Economic Change*. London: Hutchinson.
- Marshall, G., Rose, D., Newby, H., Voglerová, C. 1989. *Social Class in Modern Britain*. London: Unwin Hyman Ltd.
- Pahl, R. E., Wallace, C. D. 1988. Neither Angels in Marble nor Rebels in Red: Privatization and Working-class Consciousness, In: Rose, D. (ed.), *Social Stratification and Economic Change*. London: Hutchinson.
- Miller, W. L. 1977. *Electoral Dynamics*. London: Macmillan.
- Šanderová, J. 1990. Sociální struktura v Československu - třídní hledisko. Projekt výzkumného úkolu, Interní materiál. Praha: Sociologický ústav ČSAV.

Summary

This paper informs about the methodology and certain results of to a sociological case study about the Czechoslovak population's political consciousness before the parliamentary elections in June 1990. The authors aim to show whether there were differences between the three basic generations of voters, i.e., the generation of grandparents, parents and children (the youngest voters), and by what attributes they were differentiated in the elections. The fundamental changes that occurred approximately in 20-year intervals (1948, 1968, 1989) make it possible to express the hypothesis about a considerable intergenerational discontinuity in the sphere of socio-political consciousness and in election behavior. At the same time, the study also had a methodological aim: to verify the adequacy of inquiry techniques applied, to strengthen or dissipate to a certain degree the methodological skepticism often presented in connection with this type of research survey.

The very fact that the authors carried out a case study based on inquiry indicates that they do not share an unambiguously skeptical opinion about the possibility of basing the research surveys of election behavior on a quantitative analysis of data. They are persuaded that neither a qualitative or quantitative approach can be regarded as self-redemptive. In their case, the choice of quantitative technique was not the result of a one-sided methodological conception. It was dictated by limited time and capacity.

An integrating element of the questionnaire used was represented by a battery of 27 questions, which indicated the relationship to the program goals of the parties and movements competing for seats. The authors explain the construction of this battery but they simultaneously consider critically the fact whether and to what extent the voters' decisions were influenced by the goals expressed in election program. They present arguments that explain the relative importance of the election programs. Nevertheless, they believe that the answer to the question of which program goals were perceived and preferred by the generation groups as well as by other groups of voters will facilitate more precise identification of "what" in fact the people elected. It is difficult to orient oneself in Czechoslovakia's considerably unclear and unfinished political spectrum merely on the basis of the distribution of seats acquired by political parties and movements.

The next part of the paper contains a description of the individual generations' relation to the indicators of election programs that are under investigation. The youngest generation of voters showed itself as having the most unified views (particularly in its rejection of the Communist Party of Czechoslovakia), which is a consequence of its relatively homogeneous socioeconomic situation but also of the considerable influence of the November revolution of 1989, which this generation initiated. The young voters are characterized by their search for their own political alternatives. They are courageous. They are not afraid of the consequences of economic reform, even though they are aware of the fact that it could hit them even harder than the older generations.

The middle generation, i.e., that of parents, showed itself as the most reserved, somewhat conservative and cautious which results not only from its demanding phase of life (responsibility for the family, etc.), but is historically given as well. This is a generation that experienced in its youth the year 1968 and the resulting Soviet occupation and which entered into economic and political life during the period of "normalization."

The oldest generation of voters is characterized by apparent contradiction based on their strong orientation toward the program goals of political parties that lead to a quick return to capitalistic principles but, at the same time, on their accentuation of goals that contain a warning against the social excesses of capitalism they experienced in their youth.

In conclusion, the authors profess an interactionistic conception of the interpretation of election behavior that makes it possible to explain a number of contradictions in the political consciousness and behavior that are characteristic of Czechoslovak reality.

Ženy a transformační procesy československé společnosti

Zpráva z výzkumu

MARIE ČERMÁKOVÁ

HANA NAVAROVÁ

Sociologický ústav ČSAV

Women and the Transformative Processes of Czechoslovak Society

Abstract: This article is based on the data of a case study, a journal inquiry and a content analysis of letters. These were designed to observe women's attitudes toward the 1990 parliamentary elections and toward politics in general. The article contains theoretical premises for the re-analysis of women's positions in the political and social structure of Czechoslovakia. It also analyzes the topics of women and contemporary political events, and the political opportunities of women. The article is supplemented by a hypothetical scheme of possible transformational processes in the following areas: society's view of women; politics; employment; education; family; attitudes and behavior; the cultural and social approach toward women; and the sociological approach toward women.

Sociologický časopis, XXVII, (2/1991)

Počátek 90. let se zdá být určujícím momentem pro evaluaci postavení žen v sociální struktuře a v transformačních procesech od nedemokratické k demokraticky orientované společnosti. Lze nastínit více paradigmat, např. třídní, strukturální, feministické, familiární, patriarchální a další. Žádné z nich však dosud nebylo československou sociologií teoreticky rozpracováno a empiricky ověřeno. Jde o nezmapovanou oblast sociální struktury, v širším pojetí pak o výzkum dynamiky sociálních změn. Nelze přitom odhlédnout od skutečnosti, že sociologický výzkum žen byl v minulých letech jednou z nejvíce deformovaných oblastí v rámci sociologických disciplín. I v běžném vědomí trpí nánosem pseudoproblémů, témat zdiskreditovaných strukturami bývalé moci. Mnohé otázky je dnes těžké nově zformulovat, protože jejich obsah i forma bývají reflektovány prizmatem uplynulých čtyřiceti let. Východiskem z této situace je reanalýza. Formulace nových teoretických východisek je ovlivňována nejen vlastním reformačním úsilím, ale i některými západními koncepcemi integrace žen do dynamických procesů zasahujících sociální struktury (včetně konstituce jejich nových rolí).

Otázka sociálního postavení ženy byla v období čtyřiceti dvou let postupně "nastolována" (1948 - 1950), "řešena a vyřešena" (1950 - 1966), "revidována a nově pokládána" (1966 - 1968), "normalizována" (1969 - 1971), "reálně socialisticky vysvětlována" (1972 - 1989), až byla událostmi (1989) negována jako zcela podružný problém v době, kdy se otevřeně projevila ekonomická, ekologická a morální krize československé společnosti. To, co je proto reálně k dispozici a co má svou výzkumnou hodnotu (jako např. statistické přehledy, dílčí empirické výzkumy a sociologie rodiny) nedostačuje k tomu, abychom mohli postihnout a analyzovat postavení žen v sociální struktuře a jejich podíl na vývoji československé společnosti. Proto otázky, které si klademe, mají toliko hypotetický charakter. Budoucí výzkum sociální struktury je nejen zkoriguje, ale možná i odmítne.

Politický vliv žen v Československu ve srovnání s vlivem mužů vždy byl a nadále i je nepatrný. Muži dominovali a dominují ve vládě, ve Federálním shromáždění i v jiných důležitých grémiích a orgánech. Obsazovali a obsazují špičkové politické i hospodářské pozice. Zatímco ve všech vyspělých industriálních zemích, a nejen v nich, se počet žen veřejně společensky i politicky aktivních zvyšuje, v Československu nejen že tyto počty stagnují, ale naopak se neustále snižují. Ve skandinávských zemích - Švédsku, Norsku, Dánsku a Finsku např. ženy obsazují více než 25 % míst v parlamentech. V československých volbách byl průměrný podíl kandidátek 13 % a jejich výsledkem je 8 % žen poslankyň ve Sněmovně lidu, 11 % žen ve Sněmovně národů a přibližně kolem 12 % žen v České a Slovenské národní radě. S větší účastí žen v politickém životě nikdo ani nepočítal, nikdo je nepostrádá a tento stav také nikoho neznepokojuje.¹

Nic na tom nemůže změnit fakt, že letošní podíl žen - voliček byl ve volbách celkově vysoký. Výzkum ostatně potvrdil hypotézu o hlubokém deficitu politického potenciálu žen v naší společnosti, svědčící o celkové pasivitě této skupiny. Jen některé podsoubory se z tohoto stereotypu mírně vymykaly. Patří k nim ženy žijící v Praze, které mají vysokoškolské vzdělání, jsou ve věku 30 - 50 let a jsou zaměstnané.

Politická aktivita žen je závislá především na jejich životních podmínkách. V nich se i přes změnu systému mnoho nezměnilo. Jsou to právě naprosto neuspokojivé životní podmínky, které budou ovlivňovat vědomí žen a tím nepřímo i jejich společenské postavení, a to se značnou setrvačností.

Podstatná báze nynější podoby ženské emancipace byla vytvořena ve starém systému. Protože základní principy emancipace byly definovány podle základních norem marxismu a požadavky i potřeby žen byly determinovány administrativním a byrokratickým aparátem, obvykle skončily otázky rovnoprávnosti žen a jejich řešení u státní, rodinné či populační politiky. Emancipace sama byla redukována na politiku rovných práv pro ženy. Výsledkem "dualitní role ženy" ve společnosti je diskriminace a "neprostupnost" tradičního rozdělení rolí; možnosti kariéry v oblasti práce či politiky byly a nadále jsou striktně ohraničeny rodinným životem na jedné straně a současně právě velmi nevýhodná pozice žen ve světě práce a politiky je na druhé straně vrací zpět do jejich rodinné role. Souhrnně řečeno, ženy stojí před problémem jak udržet rovnováhu mezi "politikou" ve veřejné sféře a "politikou" v osobním životě. Ženy byly díky falešné emancipaci zatíženy celou řadou dalších, nových problémů. Včetně nové totality ženského údělu, založené na dualitě dvou rolí - pracovní a mateřské či rodinné. Rozpor mezi rovnoprávností legislativně zakotvenou a reálným životem potlačil schopnost sebereflexe a vedl k apatii a stresu.

1) Výzkum "Ženy a volby '90". Tento výzkum byl realizován v Sociologickém ústavu ČSAV na jaře 1990 v podobě tří na sobě nezávislých akcí - výzkumné sondy, časopisecké ankety a obsahové analýzy dopisů.

Ženy a současné politické dění

Dvojí úděl (dualita rolí) se zřetelně projevil i v názorech žen na možnosti jejich participace na společenských a politických otázkách a problémech. Zcela podle předpokladů a očekávání se zde vydělují dva tradiční bloky.

První blok tvoří: péče o rodinu, práva žen ve společnosti, péče o staré a nemocné občany, péče o životní prostředí, školství, mírové hnutí a kultura. V druhém, zdaleka již ne tak preferovaném, bloku stojí oblasti jako: ekonomika, rozvoj občanských iniciativ, vnitřní i zahraniční politika státu, podnikatelská činnost, národnostní otázky, věci církevní a náboženské. První okruh problémů považují ženy za pole své aktivity, od problémů v druhé skupině se buď zřetelně distancují, nebo je nepovažují za prioritní, či spíše je nespojují s vlastní možností participace. Tedy tradiční stratifikace zájmů mužské a ženské složky populace, která opět dokazuje, že změny ve vědomí, ve schématech názorů a hodnot se odehrávají mnohem pomaleji a s mnohem větší rezistencí, než změny politické či společenské.

Jednoznačně na prvním místě u žen stojí péče o rodinu. Ukazuje se, že péče o rodinu se stala determinujícím faktorem ženského vědomí, který nabyl až charakteru sociální totality. Rodina, rodinný život, realizace žen v rodině byla silně privilegována a podporována. V současnosti se její význam ještě prohloubil v souvislosti s proklamovanými a široce propagovanými teoriemi o navrácení ženy do rodiny, ale také v souvislosti s ekonomickou nejistotou, nestabilitou trhu a se stále vzrůstajícími obtížemi v zabezpečení běžného života rodiny.

Druhou, významnou oblastí společenského života, ve které cítí ženy samy nutnost se angažovat, je prosazování vlastních práv, a to i politickou cestou. Jak se však chovat, jak jednat v rámci dvou základních stereotypů, spojovaných v naší společnosti již tradičně s tzv. ženskou emancipací, a to s ideou falešné emancipace, charakteristickou pro minulý režim a s ideou importovaného feminismu, který se ženy obávají přijmout? Existuje značná nejistota, jakým způsobem na své problémy upozornit, jak je řešit. Hlavní důvod, proč je nutno na práva žen upozornit je naprosto transparentní. Je to "minulá, ale i současná diskriminace žen."

* * *

S čím ženy na jaře 1990 spojovaly své naděje a očekávání, co v tehdejším politickém dění hodnotily pozitivně? Jednoznačně na prvním místě bylo velmi pozitivní hodnocení změn, které se ve společnosti odehrály v globálním pohledu. Demokracie byla hodnocena vůbec nejvýše. S ní také ženy spojovaly řadu svých nadějí a očekávání. Podobně - i když s ohledem na další vývoj během roku 1990 by již pravděpodobně jejich názory nebyly tolik optimistické - ženy spojovaly své naděje se skutečnou tržní ekonomikou. Tyto naděje byly mnohdy vyjádřeny - pro muže řádově velmi primitivním způsobem - jako "obchody bez front", "skutečné nakupování a nikoli shánění" apod. Přesto právě tyto názory odrážejí velmi přesně každodenní úděl ženy a její starost o zabezpečení chodu domácnosti a rodiny, které na ženy doléhají zvláště tíživě, a to bez ohledu na jejich jakékoli další sociálně demografické charakteristiky.

Politická situace před volbami byla charakterizována převážně antagonismem KSČ a Občanského fóra. Řada žen proto vyjadřovala své naděje i očekávání právě v souvislosti s politikou těchto dvou politických hnutí. Na jedné straně to byly naděje ve skutečné obrození KSČ, v její progresivní trend do budoucna, na druhé straně očekávání spjatá s Občanským fórem, eventuálně s jeho význačnými představiteli, ať se již jednalo o členy vlády nebo o prezidenta. Je to tím, že po mnoha letech do politiky vstoupily osobnosti atraktivní pro ženskou část populace, protože to byli muži vzdělaní a kompetentní, kteří svým celkovým vystupováním i chováním vzbuzovali naději, že jsou pravými lidmi na pravých místech.

O tom, že ženský způsob myšlení je orientován více altruisticky než individualisticky, by mohly svědčit také naděje, které ženy spojují s lepší budoucností svých dětí či dokonce vnuků a současně jejich ochota přizpůsobit se, přinášet v duchu tohoto cíle i mimořádné oběti. Ženy vyjadřovaly svá očekávání a naděje také v souvislosti se zlepšením životního prostředí. Ukázalo se, že lépe organizovaná Strana zelených by u mnohých žen měla značnou naději.

O tom, že postavení žen se v nové společnosti nijak nezlepšilo, svědčí naopak celkové pesimistické postoje československých žen k dalšímu vývoji, spojované se skutečnými obavami. Jednoznačně na prvním místě se ženy na jaře 1990 obávaly - a již velmi krátká doba ukázala, že zcela oprávněně - změn v ekonomice (pokles životní úrovně, zvyšování cen, nedomyšlené ekonomické reformy a opatření, inflace měny apod.). Samozřejmě, že v těsné souvislosti s těmito obavami ekonomickými jdou obavy ze změny sociální situace. Obavy z toho, že změny ekonomické postihnou především tzv. sociálně slabé vrstvy obyvatelstva, prohloubí se ještě více rozdíly mezi bohatými a chudými. Vzniká nejistota, z kterých sociálních skupin se bude rekrutovat příští společenská, ekonomická a politická elita. Ženy si pravděpodobně jako první skupina populace uvědomily tvrdost dopadu ekonomických reforem na obyvatelstvo se všemi důsledky, které budou mít.

Mnoho žen se již na jaře také vyjadřovalo k činnosti vlády a vrcholných orgánů. Zdá se, že malicherné spory vedené na téma název státu, zdlouhavá jednání parlamentu apod. sloužily mnoha ženám také jako jasný příklad ztráty času i energie, zatímco jiné důležitější problémy unikají, eventuálně se prohlubují.

Podobně stejně kriticky ženy pociťovaly to, že by měly nést jakýsi princip kolektivní viny, který byl implantován střední generaci. Ženy se naopak, a zřejmě zcela oprávněně domnívaly, že vzhledem ke své již léta manifestované nespjatosti s politikou (která byla jak v předchozím režimu, tak nyní především záležitostí mužů) nenesou a ani nemohou nést odpovědnost za to, co bylo v minulosti. Neboť za sféru své dominance považují především rodinu, jež reprodukovala základní hodnoty a ideály demokracie a humanity i v minulých čtyřiceti letech. Právě vnitřní konflikt žen, které se ve své velké většině necítí být zkompromitovány minulým režimem - díky své politické "neaktivitě" - a současně reflexe tvrdých ekonomických a sociálních dopadů právě na ženy by podle názoru mnohých měl vést k tomu, aby se ženy začaly samy starat o svá práva. Situace však nasvědčuje tomu, že československé ženy jsou v tomto ohledu velmi konzervativní a spíše než jejich

angažovanost se dá v nejbližší budoucnosti očekávat ještě větší stažení se do soukromí nebo veřejně manifestovaný nezájem o politické dění - přirozeně pokud nedojde k sociální anomii.

V současnosti existují v podstatě dva základní okruhy zájmů žen. Lidská práva, ať již je tento problém artikulován v pojmech demokracie, svoboda a ekonomika, především z ryze ženského úhlu pohledu, tj. z hlediska zajištění základních materiálních potřeb rodiny. Mnoho žen se domnívá, že jejich vlastní problémy budou vyřešeny později, ať již toto později znamená cokoli. Řada z nich se také domnívá že tím, že "máme demokracii a budeme mít snad i brzy tržní ekonomiku, budeme mít také vyšší životní úroveň a tím také skutečnou, nikoli vnucenou emancipaci".

Na druhé straně si mnoho žen uvědomuje, že musí své problémy řešit samy. Buď ale nevědí jakým způsobem, nebo přímo vyjadřují svoji nechuť k ženskému hnutí, ať již v jeho staronové podobě nebo k novým ženským iniciativám, ale i k západnímu feminismu, aniž ovšem mají představu o tom, co skutečně znamená.

O bezradnosti žen svědčí ostatně i různá ženská hnutí či iniciativy, jejichž programy jsou formulovány pouze nezřetelně a v podstatě nemají naději na to, oslovit větší počet žen. Vědomí nutnosti dělat konečně něco pro sebe a současně bezradnost jak, jakým způsobem, jsou přímo charakteristické pro ženy roku 1990. Řada z nich - a svědčí o tom i výsledky voleb a následná rezignace mnoha již zvolených poslankyň ze svých funkcí - si uvědomuje fakt, že již proniknutí do sféry "mužských elit" je pro mnoho žen obtížné, depresivní a klade takové nároky, které může splnit jen málokterá z nich (nemáme zde na mysli nároky intelektuální, ale spíše časové a energetické). Ženy pociťují, že toto vše mohou změnit pouze tím, že se začnou společně organizovat jako ženy, a tím skutečně prosazovat svá práva proti definicím podřízenosti a praktikám, které sice na jedné straně odstraňují tradiční rozdíly v postavení muže a ženy ve společnosti, ale zřetelně zachovávají rozdíly, vyjádřené jemnými vztahy privilegií a subordinace. Cesta, jak tohoto cíle dosáhnout, je prozatím nezřetelná.

Politické šance žen

Dle našich zjištění většina žen vidí společnost v polaritě "těch nahoře" a "těch dole". Konečné důsledky působení totalitní společnosti u naprosté většiny z nich eliminovaly, alespoň v zásadních postojích, proklamované ideje o sociální spravedlnosti a beztrždní společnosti. Promítneme-li do těchto vzorců typologii politického postavení mužů a žen, diferencují se představy žen zhruba do těchto typů:

Typ A. Politika je podle nich nutně dichotomická, vyplývající z tradic a zvyklostí. Tvoří ji ti nahoře (muži), jsou pro to důvody; postavení žen je podřízené.

Typ B. Politika je nutně dichotomická, ale úsilím žen (hnutí, iniciativy) dojde k vyrovnání defavorizace žen v jejich společenském a ekonomickém uplatnění a dá ženám to co jim patří, aniž proniknou samy o sobě do řízení společnosti.

Typ C. Dichotomie je zlo. Neuznávají ji, ale rezignují na jakoukoli změnu.

Typ D. Fakt dichotomie respektují, nerezignují však na zlepšení své osobní společenské pozice vlastní cestou.

Typ E. Chtějí dichotomii zlomit, překonat ve smyslu západních demokracií (bez znalosti tamějších společenských mechanismů).

Typ F. Nemají žádný názor, vědomě si nepřipouštějí žádné představy ani hodnocení společenského řádu.

Zcela absentují jakékoli feministické aspirace ve smyslu některých západních ženských hnutí. "Feminát" nepřichází vůbec do úvahy, příliš připomíná totalitní model. Absence je navíc prohloubena v mnoha výpovědích žen přímo averzí vůči vzniku feministických nálad či hnutí u nás. Feminismus má pro české ženy pejorativní přízvuk.

Sondy do postojů žen k volbám vyjevují některé souvislosti ve zcela jiné poloze, než bychom očekávali či byli zvyklí. Ženy vědí, že určité politické šance se jim přes všechny dosavadní bariéry otevírají. Zvažují riziko, zda současný krizový společenský stav, destabilizace ekonomiky i ostatních struktur by unesly další sociální konflikty, co by tím získaly ony samy, co společnost, čím by zaplatily, co by musely obětovat. Zvažují i své politické schopnosti a ambice. Z tohoto úhlu pohledu se situace může jevit mnohoznačně. Jde o vyčkávání vhodného okamžiku? Nebo o rezignaci? Či o vědomou preferenci společenského konsensu před skupinovými zájmy?

Shrme-li jednotlivé poznatky z provedené sondy, vyplývá z nich obraz ženské části společnosti v českém regionu, v níž se více než zřetelně projevuje specifická forma apolitičnosti. Fakt, že se v takovém rozsahu ženy pasívně zúčastnily voleb do federálních i národních zastupitelských orgánů, není v rozporu s tímto fenoménem. Tak jako v Polsku při volbách do komunálních zastupitelských sborů, kde se zredukoval počet voličů, zvláště žen na slabou třetinu, příp. i v Maďarsku při pořádání referenda o prezidentské funkci (stimulovaného zde ovšem příznivci bývalé vládnoucí strany) lze i v České republice v budoucnosti očekávat radikální změnu i těchto pasívních forem politického života ženské části obyvatelstva. A to jednak ve smyslu odmítnutí účasti na volbách, jednak v podobě negativních postojů k nynějšímu establishmentu. Lze očekávat, že v České republice bude pokračovat určitá profanace OF jako hnutí v důsledku nárůstu sociální a existenční nejistoty a vývoje hospodářské situace. V podmínkách soustavné kritiky ze strany jiných stran a hnutí i kritiky interní dojde nejspíše k oslabení principu, který nejsilněji aktivizoval masu žen v minulém období, onoho kategorického imperativu, jevu, který sice dokáže alarmovat v čase ohrožení masy žen, ale je nesmírně citlivý na změny v sociálním klimatu, a který lze účinně stimulovat jen výjimečně a za zcela zvláštních podmínek. V příštích měsících a letech se nebude tento princip pravděpodobně znovu aktivizovat. Nelze tedy na něm stavět reálnou politiku, podporující daný establishment ze strany ženské populace.

Průběh transformací uvnitř politického vedení OF ve směru od dříve otevřeného hnutí k politické straně s jasně stanoveným programem povede nejen

k diferenciaci jeho politického zaměření na věří různých proudů (oscilujících mezi jasnou pravicí a mírnou levicí), ale promítne se i do postojů žen k této vítězné politické síle. Ženy totiž preferovaly OF právě z důvodu určité nejasnosti, resp. otevřenosti programu, která korespondovala s jejich postoji k politickému dění. Nové OF pro mnohé z nich nebude tedy přijatelné právě z těch důvodů, které naopak populace mužů od politického vedení OF očekává: jasný, jednoznačný program, cíle, které nejsou zaměnitelné za cíle jiných sil.

Vedle toho bude na chování ženské populace nesporně působit i skutečnost, že OF jako spolutvůrce vládní koalice, resp. její základna, převzalo odpovědnost i za průběh změn v ekonomické sféře, s jejich plánovanými, ale i neočekávanými (a tvrdými) dopady na rodinnou ekonomiku, v níž ženy na rozdíl od řízení makroekonomických procesů mají významnou pozici.

* * *

Zdroje současného společenského pohybu se neustále mění a často jsou vzájemně v kontrapozici. Do budoucnosti by se novým zdrojem společenských transformací měly stát ženy. Tento trend lze do jisté míry predikovat jednak na základě příkladů z moderních společností, jednak na základě skutečnosti, že právě nerovnost mužů a žen, neekvivalentnost jejich politického vlivu na další vývoj státu se pravděpodobně stane uzlovým bodem, od kterého začnou ženy rozvíjet svůj společenský vliv. Změny v sociálním klimatu celé společnosti, ke kterým došlo po volbách do zastupitelských úřadů spolu s ekonomickými "opatřeními", jež jsou pouhým počátkem a jejichž další expanzi si pravděpodobně jen stěží kdo umí představit, povedou ve svých důsledcích k aktivizaci žen. Ženy se mohou stát významným zdrojem opozice. Zvýšení jejich vlivu by bylo žádoucí ve velmi krátké době; na příkladu zemí, ve kterých je ženské hnutí silně rozvinuto, se totiž ukazuje, že vlastně díky feminismu se do "ekonomického plánování" dostaly také problémy sociálních potřeb lidí a kvalita mezilidských vztahů. Tedy dva fenomény, které současné československé politice naprsto chybějí.

Ženská část populace však může najít zdroj své aktivity pouze sama v sobě, v uvědomění si své vlastní moci, v jistotě nezbytnosti participovat na společenském dění, v uvědomění si, že tzv. ženská podřízenost je založena ve všech sociálních institucích a ideologiích naší společnosti, ale že není nezbytně nutné dále v ní pokračovat. Je pouze otázkou, která generace žen k tomuto přesvědčení dojde a v jak historicky dlouhé či krátké době. Na základě výsledků našich šetření se domníváme, že to nebude současná starší, ale ani střední generace žen.

Prezentované výsledky sondážního výzkumu volebního chování a politických postojů žen představují pochopitelně jen parciální vhled do složité sféry společenského života a nelze je přeceňovat. K závěrům tohoto šetření patří i fakt, že teprve další teoretické a empirické zpracování zformulovaných hypotéz může vést k jejich objektivizaci.

Možnosti transformačních procesů vzhledem k postavení žen ve společnosti uvádíme v následujícím schématu:

Totalitní systém
1948 - 1989

Posttotalitní systém
1989 +

1. Koncepce ženy ve společnosti

- a) dualitní pojetí ženy, svět práce x sféra rodiny
- b) pojetí ženy v dualitě rolí a jejich komplementaritě (pracovnice x matka, pracovnice x manželka)
- c) rolové pojetí vyjadřuje stálost, ale i dichotomii; oddělení, ale i rovnost
- d) žena vždy uvažována jako matka a pracovnice, muž jako pracovník nebo otec, ale nikdy jako pracovník a otec

- a) pojetí ženy jako svéprávného jedince
- b) pluralita rolí, event. možnost výběru
- c) rovnost, ale současně možnost změny, na místě rolového pojetí vztahy produkce, reprodukce, konzumace

2. Politika

- a) absence žen v mocenských strukturách
- b) nízký počet žen se stranickou legitimací
- c) masové zapojení žen v kvazistrukturách (ROH, SSM, SCSP atd.)

- a) absence žen v mocenských strukturách
- b1) nízký počet žen - příslušnic stran
- b2) vysoký počet žen preferujících OF
- c1) marginální zapojení žen do nově vznikajících ženských hnutí
- c2) setrvačné zapojení žen v odborech a Svazu žen

3. Zaměstnání

- a) nejvyšší zaměstnanost žen v Evropě
- b) mizivý počet zkrácených úvazků
- c) platová diskriminace
- d) kariérová diskriminace
- e) orientace na co největší nivelizaci výkonu
- f) vnucená zaměstnanost (politicky i ekonomicky)
- g) nevyužívání reálné kvalifikace žen
- h) nízký počet žen v hospodářských funkcích

- a) postupné snižování zaměstnanosti žen na úroveň průměru v Evropě
- b) zvyšování počtu zkrácených úvazků
- c) prohloubení platové diskriminace
- d) prohloubení kariérové diskriminace
- e) postupná orientace na výkon
- f) nezaměstnanost (až 30%)
- g) postupné zlepšování využívání schopností a kvalifikace (podnikání atd.)
- h) nízký počet žen v řídicích funkcích
- i) možné zneužití ženské práce v rodinných podnicích

4. Vzdělání

- a) málo flexibilní
- b) neodpovídající zájmům a schopnostem (odhadem až 1/3 žen)
- c) již dosažená úroveň je retardována nezájmem o celoživotní vzdělávání
- d) orientace na certifikáty

- a) lepší se přístupnost pro ženy
- b) nová koncepce oborů lepší šance uplatnit vlastní zájmy; zahraniční stipendia často preferují ženy
- c) orientace na kvalitu a využitelnost
- d) systém stavebnicového VŠ studia ženám vyhovuje

5. Rodina

- a) model dvoudětné rodiny
- b) vysoká sňatečnost
- c) vysoká rozvodovost
- d1) vysoká četnost sňatků pod 18 let věku
- d2) nejvyšší počet dívek vdaných do 21 let věku v Evropě
- e) převažující demokratické vztahy uvnitř rodiny
- f) solidarizační mechanismy rodiny vůči režimu
- a) diferenciacie různých typů rod. soužití
- b) snižovaná sňatečnost
- c) vysoká rozvodovost
- d) postupné zvyšování věku nevěst a pokles natality
- e) možný návrat k patriarchálním prvkům ve funkci rodiny
- f) rozvinutí výkonových a kapitálových potenciálů rodiny, tedy i ženy
- g) snižování kvóty a kvality volného času žen

6. Postoje a chování

- a) přizpůsobivost, loajálnost k době a situacím
- b) značný vliv žen na udržování rodinných tradic, morálky, altruismu, solidarity
- c) orientace na děti a domov jako nejvyšší hodnoty
- d) udržování rozsáhlých sítí rodinných, přátelských a pracovních vztahů
- e) značný vliv na vylepšování rodinného rozpočtu vlastní "nadprací" - např. šití, pletení, drobné opravy, řízení auta atd.
- g) očekávání neměnné situace, stagnace
- a) apolitičnost, apatie, dezorientace
- b) změny vzorců chování ve smyslu volby: buď rodina, nebo kariéra
- c) podnikavost u některých skupin žen
- d) úsilí o cestování, případně studium mimo republiku
- e) značný vliv na formování nových spotřebních orientací
- f) spíše víra než racionalita
- g) očekávání zlepšení situace

7. Kulturně společenské pojetí ženy

- a) dogmatismus
- b) kulturní schematismus - společenské a ideologické klišé: žena jako nositelka mnoha rolí, z nichž případně některou nezvládá
- c) prudérní postoje k zobrazení ženy jako objektu, rozsáhlá tabuizovaná témata
- d) cenzura
- a) liberalismus
- b) kulturní pluralita - pád tabu
- c) rozmach pornografie, soutěží krásy
- d) zneužití nahoty jako prodejního artiklu

8. Sociologické pojetí ženy

- a) PARADIGMA
tabuizovaná témata obzvláště v souvislosti s diskriminací, s otázkou rovnoprávnosti a mužské dominance
- b) SOCIÁLNÍ STRUKTURA
jednotkou analýzy sociální struktury je domácnost a její sociální určení se odvozuje od přednosti domácnosti, tj. muže
- c) DISCIPLÍNA
neexistuje
- a) integrace žen do teorie tříd, rodina s dvojím určením - tedy muže a ženy
- b) reanalýzy sociálních problémů s vazbou na ženy
- c) formování sociologických disciplín s vazbou na problematiku žen

NOVÉ TRENDY:

- 1) ženy majitelky navraceného kapitálu
- 2) ženy podnikatelky v oboru módy, obchodu atd.
- 3) ženy bez vlastního příjmu
- 4) ženy v domácnosti
- 5) ženy na ulici

Literatura:

- Brokl, L. 1990. Problémy přechodu k pluralitní demokracii. In: Sociologický časopis, 4.
- Čermáková, M., Navarová, H. 1990. Ženy a volby '90. Praha: Sociologický ústav ČSAV.
- Marcuse, H. 1969. Psychoanalýza a politika. Praha: Svoboda.
- Riesman, D. 1968. Osamělý dav. Praha: Mladá fronta.
- Segal, L. 1987. Is the Future Female? London: Virago Press Ltd.
- Scénář ekonomické reformy. 1990. In: Hospodářské noviny, 4. 9.

Summary

The investigation of the position of women in Czechoslovak society in the '90s is evidently a part of the problems of the social structure, and as such belongs to the dynamics of social changes. Women's role in political influence has been and continues to be insignificant in Czechoslovakia compared to more advanced countries. The political activity of women depends very much on their life conditions. These have not changed, despite changes in the political system.

The basis for the contemporary form of women's emancipation was formed under the previous political system. It is based on women's dual roles: at work and in the family. This has manifested itself also in women's opinions regarding the possibility of their participation in social and political life. Two traditional areas of possible social activity of women have emerged:

- family care, women's rights in society, welfare for elderly and ill people, environmental issues, education, the peace movement and culture;
- economy, development of civic initiatives, domestic and foreign policy, business activity, nationalistic issues and religious matters.

Women identify with the first area and keep their distance from the second. Either they do not consider the second area as a priority, or they do not think they have the possibility to participate in it.

Women have accepted very positively the changes that have occurred in society, especially the "universal changes" (democracy, market economy, political movements). A majority of women have expressed their fears regarding the future (regarding the economy, changes in social conditions; they also have criticized the policy of government and political parties).

Women are aware of the necessity to start organizing themselves, and to assert their rights against the definitions of subordination and against the practice that has removed the traditional differences between men and women but preserved the differences expressed by the subtle relationship between privileges and subordination.

Most women perceive society in terms of polarity of "those at the top" and "those at the bottom." Some political opportunities have become available to women, but they are not taking advantage of them.

A specific form of apolitical behavior exists among women, rooted in their passive participation in politics, e.g., their strong participation in elections. In the future, they should become not only a new source of social transformation. Changes in the social climate of society as a whole, along with economic changes, probably will lead to greater activism among women. The source of this activism is in the women themselves, in their consciousness of their own power, in their conviction of the necessity to participate in social events. But it is not known how many generations it will take before women will realize this.

Miloslav Petrussek: Sociologie a literatura

Praha, Československý spisovatel 1990, 106 s.

Když jsem si po druhé téměř s ročním odstupem četla úvodní kapitolu k Sociologii a literatuře, útlé a úhledné knížce Miloslava Petrusky, která konečně spatřila světlo světa v dubnu 1990, padl na mne trochu splín. Kde jsou ty loňské jarní naděje, že bude konečně možno koncipovat a pěstovat takovou exkluzivní disciplínu jako je sociologie literatury, dokonce na teoretické bázi, že začneme navazovat na naši přerušenu "nezanedbatelnou intelektuální, kulturní a tedy zavazující tradici". Cožpak na to naše společnost bude v příštích letech mít? Pak jsem si ale vzpomněla, že ani před válkou jsme na to moc neměli, a přesto jsme si dokázali tu tradici vytvořit, a vybavila jsem si "postmateriální" hodnotovou orientaci některých dnešních studentů filosofické fakulty, která by mohla spolu s naplňováním ideje kulturního pluralismu a s absencí ideologické cenzury vést k rozvinutí několika talentů, několika osobností, které často vydají za víc než celá armáda bezduchých sběračů dat.

Sociologie literatury je přesně ta disciplína, kterou lze postavit spíše na invenci a nápadech než na rutinní terénní práci. Pečlivé studium dokumentů je samozřejmě nezbytné, navíc ale je třeba mít cit pro zkoumaný materiál, tedy literaturu, která vypovídá o světě poněkud jiným způsobem než běžně produkovaná data z dotazníkových šetření. To je můj názor, který ale, připadá mi, prolíná i Petruskovou prací, nejen úvodní, i všemi dalšími patnácti minikapitolami, a to dílem vyřčené, dílem náznakově a dílem v tzv. druhém plánu - v autorově vlastním iniciujícím přístupu k tématu, disciplíně, čtenáři. Ale když jsem opět dospěla k ediční poznámce na konci knihy, ve které se hovoří o jejím charakteru "experimentu v oblasti sociologie literatury", vzniklém ještě v totalitním systému, napadlo mi, že součástí současného experimentu na tomto poli by mohlo být názorné a přesvědčivé poukázání

na to, že tato disciplína vůbec není tak velkým přepychem, jak se na první pohled zdá. Nabízí totiž svěbytný a nezastupitelný pohled na společenskou realitu, na nuance jejího vývoje obsahující prvky rozporu, dynamiky i predikce budoucnosti. Je to pohled užitečný a využitelný sám o sobě i v komplementaritě k demoskopickému snímání názorů občanů na probíhající politické a ekonomické změny. To bych dnes přidala k úvodní kapitole Petruskovy knížky. I když je autorem samým označena za "vlastovku, která jaro nedělá", soudím, že byla přece jen zamýšlena tak, aby jaro alespoň povzbudila.

S "podmínkami nutnými, ale nikoli postačujícími", jež tvoří náplň kapitoly druhé, a s vymezením předmětu sociologie literatury v kapitole čtvrté lze trochu polemizovat. Na rozdíl od autora si myslím, že absence "velké, vážné a náročné" literatury způsobená dlouhými lety tuhé ideologické cenzury činí život smutným spíše čtenářům a literárním kritikům než sociologům, kteří by i na tomto fenoménu a jeho vývoji měli studovat společnost a dobu. Pro sociologa může být nesmírně zajímavým materiálem i tzv. pokleslá, špatná či ideologicky zdeformovaná literatura. Je zde ovšem otázka (která je zmiňována v jedné z posledních kapitol knihy, podle mého soudu ale patří do kapitoly čtvrté), co všechno lze zahrnout pod pojem "literatura" a zda se v tomto ohledu názor sociologů může lišit od názoru teoretiků literatury.

Pluralita přístupů sice dezorientuje při studiu předmětu vědeckého oboru, musíme se s ní ale smířit, nechceme-li se přiklonit k přílišnému redukcionismu. Ani literární vědci se neshodnou na hranici mezi "literaturou" a "neliteraturou" a při nejlepší vůli nedokáží zamezit proměnlivosti tohoto hodnocení v čase. Mnohé z toho, co je dnes vnímáno jako dobrá literatura, zítra tak vnímáno nebude, a naopak. A koneckonců, jestliže chceme navazovat na naši domácí tradici, pak si musíme položit například otázku: Byla a je naše avantgardní literatura 20. a 30. let považována za "velkou, vážnou a

náročnou"? Naši poetisté programově propagovali "umění" kabaretů, lidových zábav, které bylo a je běžně olejblované jako kýč. Samozřejmě, že z jejich strany to byl výraz určitého sociálního cítění a byla v tom bezesporu i estetická provokace, to oblíbené "épater le bourgeois". Ale někdy mne napadá, že se v tom projevovala i jakási "sociologická erudice" (pokud něco takového jako vědci připustíme). Utrvuje mne v tom zejména příklad Karla Teigeho, který spolu s Nezvalem inicioval poetismus, psal jeho manifesty a zároveň dělal sociologicky podbarvenou teorii umění.

Vymezení předmětu sociologie literatury není jenom akademickým problémem a samo položení této otázky má značnou poznávací relevanci. Přikláním se k rozšíření hranic sociologie literatury za hranice sociologie umění, i když nebo právě proto, že sociolog nemůže přistupovat k literárnímu textu jako k prostému odrazu reality a dokonce ani ne jako k pouhému dokumentu doby, ale jako k více nebo méně zdařilému pokusu o její spoluvytváření. Na tento problém naráží M. Petrusek v jedné z dalších kapitol v souvislosti s kategorií "hodnotového bludu". Lze vůbec sociology ve vztahu k literatuře dělit na "topografy a alpinisty"? (viz citaci A. Bočarova na str. 25 a 26). Náročnost a kvalita práce sociologa se přece neodvíjí od náročnosti a kvality zkoumaného literárního textu. To už ovšem není polemika s M. Petrusem, spíš to stejnosměrně navazuje na jeho výklad druhého "bludu", empirického. Myslím, že v jeho intencích se všichni sociologové stávají "topografy" - bez ohledu na to, jak velké umění zkoumají.

S "nutnými, ale nepostačujícími podmínkami" se v logickém kruhu tedy vracíme k počátečnímu problému: Hodně bude záležet na kvalifikaci sociologů, do které u dané disciplíny nepatří jen znalost standardních kvantitativních metod, ale nestačí ani doplnění o znalost tzv. kvalitativních metod. Autor se sugestivně táže: Co vlastně sociologové čtou a co znají z beletristické literatury? Dostojevského, Thomase Manna, Babičku? Domnívám se, že tohle vždycky trochu byl a bude problém. Na str. 63 a 64 hovoří Petrusek o "naivnějších sociologických přístu-

pech E. Chalupného" a mně se v této souvislosti vybavuje i vlastní zklamání ze slavného Pitirima Sorokina, z toho, jak "hrubě" zachází s uměním. Walter Benjamin je neskonale jemnější "sociolog literatury" a před Chalupným a Bláhou preferuji Bedřicha Václavka a zmiňovaného Teigeho (ne už ovšem Konráda a Urxe). Chceme-li najít talentované sociology umění, asi bychom měli nejen umělecky zušlechťovat budoucí sociology, ale také sociologicky kultivovat budoucí uměnovědce (říkám to úmyslně, protože vím, že autor je svým posláním především vysokoškolský pedagog).

Koneckonců ve svém historickém exkursu (kap. 3. Zdravý rozum a zásluhy paní de Stael-Holstein) vidí Petrusek začátky sociologie literatury v díle legendární Mme de Stael, které, jak si vzpomínám, je připisováno, že na rozhraní 18. a 19. století přenesla právě zrozený německý romantismus do francouzského milieu. Mezi rokem 1800, kdy vyšla její práce "O literatuře a jejích vztazích ke společenským institucím" a prvním zasedáním odboru pro sociologii umění ve Spojených státech leží století a půl. Toto období je vyplněno spíše spontánními exkursy do dosud neinstitucionalizované sociologie literatury, podstupovanými na vlastní riziko u nás i jinde především lidmi, které literatura přitahovala, ať to svou profesí byli nebo nebyli sociologové. Jakmile se ustaví nový obor, začne sám sebe vymezovat, hodnotit, polemizovat o sobě, o svém právu na život. Původní dobrodružné výpravy za poznáním jakoby poklesly na ceně. Neznamená to ovšem, že se už pak nekonají. Dokonce se domnívám, že na této původní bázi alespoň trochu pokračovalo pěstování sociologie literatury u nás v letech silné komunistické ostrahy, čímž samozřejmě nemyslím zjišťování počtu čtenářů beletrie. Autor sám je toho důkazem, otvírají se ještě další malé "sociologické šuplíky", a vedle toho vymýšleli a psali teoretici umění, o nichž se M. Petrusek v kapitolách 10. a 11., věnovaných české sociologii literatury, vůbec nezmiňuje. Mám na mysli především ty, kteří navazovali na naši meziválečnou avantgardu, speciálně na dílo Karla Teigeho, a kteří se stačili veřejně projevit v období krátkého uvolnění na konci 60. let. Především jde o

dnes již nežijícího Vratislava Effenbergera, jehož "Realitu a poesii" (1969) by budoucí sociologové umění rozhodně měli číst, a pak o některé práce Květoslava Chvatíka, speciálně "Strukturalismus a avantgarda" (1970), kde lze najít termín "sociologie" i v názvu kapitol (což ovšem není podstatné).

V této souvislosti se vraťme ještě jednou ke kapitole 4., nazvané "Literatura jako sociální fakt" a spojme ji s kapitolami 12. - 16., které na ni vlastně plynule navazují. Ve všech jde o to, jak se jeví literatura prizmatem sociologie. Trochu mi vadí bod 5. na str. 22: "Literární dílo je předmětem emocionálních reakcí - potřebuje, provokuje, zneklidňuje, otupuje, baví nebo nudí". Určitě to všechno dělá. Ale myslím, že převedeno do roviny "sociologického uvažování" jde spíše o možnosti a cesty zobecnění uvedených reakcí, o jejich protažení ke kolektivním postojům, o dopady na životní styl. Jde také o to, jak se literatura podílí na utváření a přetváření hodnotového světa lidí a jak formuje vzory chování. V klasickém Durkheimově pojetí lze uvažovat o jejím podílu na "kolektivním vědomí" (u nás se tímto hlediskem kdysi trochu zabýval Jan Mukařovský). Patří sem i spoluvytváření norem chování, nejen jejich "používání" (bod 3 na str. 22). Ostatně toto specifické "aktivní" postavení literatury (a umění vůbec) M. Petrusek uvádí a diskutuje v kapitolách 5. - 9., kde jsou načrtnuty přístupy různých velikánů sociologie literatury. Zde bych chtěla spíše připomenout, že právě tyto aspekty literatury by mohla dnes naše sociologie zkoumat ve snaze být aktuálně společensky užitečná.

Cesty, kterými se sociologie literatury dosud ubírala, jsou v celé knize líčeny tak, že

to přináší základní informace a zároveň provokuje k přemýšlení, a to nejen o podstatě a možnostech dané disciplíny, ale i o chování jejích tvůrců či reprezentantů, o jejich "historické misi". Z tohoto hlediska je přitažlivý zejména "spor o Gramsciho" a "spor o Lukáče" a známý fakt, že sociologie románu je tradičně doménou marxistických vědců, často označovaných za "kacře", "úchylkáře", "odpadlíky". Počátek této afinity je zřejmě v tom, že v této oblasti se nejsnadněji aplikovala "teorie odrazu", zajímavé ovšem je, že i román se nakonec jako svébytná realita dokázal vymknout z ortodoxních příhrádek marxistického myšlení a tak trochu zmanipulovat sociologické zacházení se sebou samým.

Zdá se, že literatura touto sugestivní schopností vládne obecně, nejen nad marxisty. Tak trochu důkazem pro toto tvrzení je i Petruskova malá knížka o sociologii literatury. Sama je literaturou hodnou zkoumání. Na rozdíl od jedné recenze v Lidových novinách mi nepřipadá, že se podobá běžným vysokoškolským skriptům, i když je otázkou, proč by skripta nemohla vypadat podobně. Pedagogové by měli uvažovat o tom, zda neposílit trochu inspirativní složku studijních materiálů a přednášek, a to i na úkor množství sdělovaných faktů. Je v tom ovšem "nebezpečí" rozvíjení vlastního způsobu myšlení, vlastních představ o literatuře, o sociologii, o světě. Ale právě toto "nebezpečí" je naší nadějí do budoucna.

Myslím, že není nutno shrnovat, v čem vidím hodnotu a smysl Petruskovy "Sociologie literatury", a když, tak jen jednou větou: Je to spíš inspirace než učebnice, a to je dobře.

Alena Vodáková

Elisabeth Noelle-Neumann: Öffentliche Meinung: Entdeckung der Schweigespirale

Frankfurt am Main, Ullstein 1989, 375 s.

Představovat naší sociologické obci jméno Elisabeth Noelle-Neumannové je zřejmě zbytečné. Její příručka Výzkum veřejného mínění, která byla jediná z prací dnes již čtyřiasedmdesátileté a autorsky nesmírně plodné legendy německé demoskopie přelo-

žena do češtiny, se pro dvě generace stala jednou z nejužívanějších "kuchařek" při aplikaci dotazníkových technik v sociologickém výzkumu. I když postupně v SRN vyrostla větší a po profesní stránce snad i dokonalejší demoskopická pracoviště, Institut pro demoskopii v Allensbachu, který paní Noelle-Neumannová po léta vede, zůstává v Německu i v jiných zemích pojmem. Teprve počátkem 80. let jsme však měli v Československu příležitost blíže se

seznámit s tím, že E. Noelle-Neumannová není jen vynikajícím praktikem výzkumu veřejného mínění, nýbrž i úspěšnou autorkou teoretických prací. Do povědomí naší odborné veřejnosti se dostal pojem spirály mlčení, který ve stejnojmenné knize, vydané v Mnichově roku 1980, postavila tato autorka do centra své teorie veřejného mínění.

Text *Spirály mlčení* jsme v letech 1981-82 četli a ústně překládali ve skupině pěti či šesti kolegů v Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ. Bylo nám zřejmé, že knížka by stála za vydání v češtině nebo slovenštině, z důvodů, k nimž se ještě vrátím, to však bylo prakticky vyloučené. Když pak na přelomu let 1989-90 Masarykova česká sociologická společnost a Sociologické fórum začaly vyhledávat vhodné tituly pro překlad a vydání v ČSFR, zdála se mi deset let stará monografie přece jen trochu "z módy". Náhoda však způsobila, že jsem se o pár týdnů později s paní Noelle-Neumannovou, velmi čilou a vehementní dámou, ověřenou řádnými i čestnými tituly z několika světových univerzit, sešel v Berlíně. Řeč se stočila i na *Spirálu mlčení* a já se s údivem dozvěděl, že autorka na knize pracovala dál a že v loňském roce vyšla v nakladatelství Ullstein její přepracovaná a doplněná verze pod názvem *"Öffentliche Meinung: Entdeckung der Schweigespirale"* [Veřejné mínění: objev spirály mlčení]. Autorka o ní mluví jako o své zamilované práci a bez nadsázky lze říci, že v ní zkoncentrovala své celoživotní dílo v oblasti, která leží kdesi na pomezí sociologie, sociální psychologie, psychologie, žurnalistiky, politologie a snad i některých dalších společenskovědních oborů.

Knihla prezentuje jednu z mnoha teorií veřejného mínění. Některé starší teorie zobecňuje, jiné popírá, některé snad ne zcela právem opomíjí. Nenabízí - a pochopitelně ani nabídnout nemůže - absolutně konzistentní a zcela nenapadnutelný teoretický koncept. Obsahuje však dobře utříděné a logicky i historicky provázané úvahy, které lze dnes označit za úspěšný pokus o budování teorie středního dosahu.

Příznačné je, že oproti původnímu vydání přesunula autorka již do předmluvy svou autentickou definici veřejného mínění. Je nutno připomenout, že jde o definici zcela

jiné logické stavby než je běžné, neboť podle E. Noelle-Neumannové je veřejným míněním "mínění a chování, které je na veřejnosti nutno projevovat, abychom se neizolovali, resp. které je v době formování stanovisek veřejnosti možné projevovat, aniž bychom se izolovali". Naznačení výsledku práce již v úvodu jen posiluje dojem, že autorka se snaží "rozpínat oblouky", které by od východiska přes historickou a logickou analýzu podepřenou soudobým empirickým materiálem dospěly k zodpovězení zdánlivě prostých otázek, formulovaných na počátku. Takové "oblouky" lze v knize vystopovat přinejmenším tři.

První z nich se klene od empirie přes teorii zpět k empirii, přesněji řečeno k empirickému testování vytvořené teorie. Na počátku jsou v tomto případě zejména časové řady výsledků z předvolebních výzkumů a poznatky z otázek typu "mínění o mínění". Zobecnění metodických závěrů z aplikace takových běžných otázek vedlo k vytvoření testu, který umožňuje zkoumat připravenost různých skupin lidí hájit jejich názory a stanoviska (tzv. železniční test). Na tomto místě se autorka odpoutává od demoskopických průzkumů a vstupuje do teoretické a dílem i historické enklávy. Základním pojmem se pro ni v této souvislosti stává strach z izolace, (*Isolationsfurcht*), který pak hledá v pracích etnografů (např. Meadové), ale zejména starších filosofů a sociologů (Locka, Huma, Madisona a především Rousseaua). Zajímavé je, že po prvním vydání se E. Noelle-Neumannová se svými studenty a spolupracovníky ponořila do historických pramenů ještě hlouběji. To je přimělo odvolat původní tvrzení, že tvůrcem pojmu veřejné mínění je J. J. Rousseau, a současně jí to umožnilo nacházet důkazy pro budovanou teorii již v antických spisech a dokonce i v textu Starého zákona.

V kapitolách, které byly napsány po roce 1980, jsou uvedeny pasáže, které zdůrazňují, že E. Noelle-Neumannová nechápe obavu z izolace, která se projevuje primárně konformismem, jako cosi zavrhzeníhodného, byť jde o chování (a smýšlení), které se dobře neslučuje s novodobým ideálem demokracie a svobodného člověka. Při pozornějším čtení

původních kapitol pak vstoupí do popředí skutečnost, že konformizující tlak veřejného mínění jako jedna z forem rosofsky chápáné sociální kontroly je výrazně funkčním jevem, do značné míry podmiňujícím fungování společnosti (resp. společenství) jako určitého dynamického celku.

"Oblouk" se pak znovu z teorie sklání ke zcela konkrétním empirickým problémům zjišťování toho, co je veřejné a co je chápáno jako "trapné", tedy (ve spojení) co je veřejným míněním sankcionováno jako nevhodné. Zde se autorka nevyhnula určité fragmentárnosti, která se projevuje zejména tím, že je nastíněna metoda a prezentovány dílčí poznatky, chybí však jejich konkrétní propojení s celou teorií. Snad se řešení nadhrozených problémů dočkáme, připraví-li autorka třetí doplněné vydání své knihy.

Druhý "oblouk" se klene přes propast, která zdánlivě odděluje individuum a jeho názory a rozhodování od společnosti, veřejného mínění a jím vytvořené izolační hrozby. Budování této stavby je umožněno určitým interdisciplinárním nadhledem, který sice nese sebou jistou povrchnost (povšimli by si jí patrně zejména psychologové), ale na druhé straně nabízí jednotící přístup k jevům, které bývají obvykle zkoumány jen jednou vědní disciplínou. Typickým příkladem je zde pojmání veřejného mínění, přesněji řečeno jeho formování a artikulace, jako jednoho z typů kolektivní motivace. Na tomto místě autorka sahá dokonce pro příklady i mimo lidskou komunitu (jedna z kapitol nese název Sborové vytí vlků) a pochopitelně také do historie (např. k pádu Bastily). Lze jen litovat, že v těchto pasážích nemohla E. Noelle-Neumannová svým bystrým komentářem doprovodit taková masová vystoupení, která jsme prožívali v listopadu a prosinci předložského roku v našich městech.

Z důvodu uplatnění některých zdánlivě "individualistických" hledisek na celý systém veřejného mínění je podstatným mezičlánkem sociální skupina. K fungování izolační hrozby v menších skupinách se kniha vrací několikrát (zpravidla formou komentáře prací jiných autorů). Nejdůležitější postřeh je ovšem formulován teprve v nově doplněných kapitolách, kde autorka upozorňuje, že pokud skupina vyčerpá všechny možnosti

integrace určitého jedince, "definuje nově své hranice" řečeno slovy D. Cartwrighta a A. Zandera. To je při autorčině typickém přístupu ideálním důkazem její koncepce izolační hrozby. Teorie skupinové dynamiky se zde stává pojítkem, které výrazně usnadnilo nalezení mostu mezi individuem a veřejným míněním.

Knihou prolíná ještě jedno téma, které má z hlediska budování celé teorie obdobnou funkci - jde o schopnost individua vnímat stav a dynamiku veřejného mínění, "kvazistatistický smysl", který zprostředkovává jedinci potřebné informace dříve, než je přímo vystaveno sankci veřejného mínění. Tato schopnost vnímání je bohatě dokumentována empirickým materiálem, který ukazuje, že stav a vývoj veřejného mínění je leckdy vnímán zkresleně, nikdy však není ignorován.

Třetí "oblouk" by bylo možno nazvat historickým. Jeho dobudování umožnila teprve analýza textů, jejíž výsledky jsou shrnuty v nově napsané kapitole a která, jak už bylo naznačeno, obsáhla údobí daleko před naším letopočtem, antikou, vrcholný středověk a všechny fáze novověku. Přidáme-li k těmto literárním faktům poznatky převzaté z etnografie, je patrné, že E. Noelle-Neumannová posbírala dostatek materiálu, aby mohla tvrdit, že veřejné mínění (v jejím pojetí!) bylo a je přítomno ve všech společenských formacích, že nejsme oprávněni jeho existenci omezovat ani zformováním "profesionálních" politických institucí (např. v antice), ani vytvořením občanské společnosti (raný kapitalismus), natož pak institucionalizací informačních toků (masovým působením sdělovacích prostředků). Pokud uvedenou koncepci přijmeme, ztrácí opodstatnění dlouho diskutovaný problém, zda veřejné mínění je spojeno s kategorií masy (lidu) nebo elity - je spojeno s oběma, každá z nich má pro dynamiku veřejného mínění jinou funkci, žádná z nich nemůže stát mimo tento proces. (Jen mimochodem: teprve v dopracovaných částech autorka poprvé explicitně uvádí, co původní text několikrát naznačoval - veřejné mínění je proces, ve kterém změna je stejně významná jako každý z měnících se stavů.)

Závěr, že veřejné mínění je přítomno v každé známé lidské společnosti, nám může

připomenout některé Engelsovy názory. Shody a rozdíly však budeme muset hledat sami, neboť E. Noelle-Neumannová Marxe a marxisty, stejně jako celý prostor od střední Evropy po Kurilské ostrovy prostě ignoruje. Zda je důvodem politická orientace autorky, která je známa jako dosti pravicová, nebo její přesvědčení o neplodnosti marxistické větve ve filosofii, sociologii a dalších společenských vědách, mi není známo. Můžeme však litovat, že "dotazníkem" pro analýzu textů, který autorka připravila, neprozkoumali její spolupracovníci například některé práce Marxe, Gramsciho nebo dalších marxistů, kteří se nespokojovali opisováním a pokoušeli se vážně poznat společnost své doby. Navíc skutečnost, že Spirála mlčení obešla marxistickou produkci, vylučovala počátkem osmdesátých let možnost tuto knihu u nás vydat. Při nesporných, zejména metodologických kvalitách práce je to rozhodně škoda.

E. Noelle-Neumannová pracovala téměř dvacet let na knize, která z hlediska svého významu pro teorii veřejného mínění řadí vedle děl Hofstätterových, Allportových a Childsových. Navíc jim napsala jazykem, který neomezuje okruh čtenářů jen na specialisty v oboru, nýbrž nabízí každému vzdělanému a vnímavému čtenáři svým způsobem zrcadlo, v němž může zahlédnout i svůj postoj k veřejnému mínění a vlastně i k ostatním lidem. Mnohé z autorčiných názorů jistě vyvolají polemiku, ve svém celku však shromážděné poznatky nesporně posunují teorii veřejného mínění vpřed a současně přispívají k tomu, aby se veřejné mínění a výsledky jeho průzkumu zbavily nádechu magické tajemnosti. Lze jen doufat, že brzy budeme moci tuto knihu nabídnout českému a slovenskému čtenáři.

Jan Herzmann

Seymour Martin Lipset: Continental Divide: The Values and Institutions of the United States and Canada

New York - London, Routledge, Chapman and Hall 1990, xviii + 337 s.

Titul a podtitul knihy předznamenává kanadsko-americké srovnání (the continental divide je světový předěl, který rozvádí vodu buď do Atlantického či Tichého oceánu). Kanada a Spojené státy se navzájem podobají, ale v sociálně kulturních hodnotách se různí, přesněji řečeno jsou trochu odlišné.

Autorem knihy je politický vědec a sociolog, který působí na Stanfordské univerzitě v Kalifornii. Knihu začíná rokem americké revoluce 1776. Druhou kapitolu nazývá americkou ideologií. V další kapitole pak ukazuje kanadskou kontrarevoluci a nazývá ji kanadskou identitou.

Po těchto třech kapitolách věnuje Lipset pozornost současné kanadské literatuře v kapitole "Literatura a mýtus". Ukazuje, že úloha ženy je více rozebírána v kanadské než v americké literatuře. Stojí za pozornost, že někteří kanadští autoři zdůrazňují historickou prohru vůči Spojeným státům, nevhodné přírodní podmínky a nezajímavé dějiny. Někteří dokonce trpí poraženeckým duchem.

Můžeme to najít u Hugh MacLennana, J. M. S. Carlesse, Robertsona Daviese a Davida Stockena. Kanada je přitom geograficky větší než USA a její obyvatelstvo vykazuje větší rozdíly.

Lipset se domnívá, že některé americké protestantské církve jsou méně snášenlivé než kanadští katolíci, kteří v posledních letech projevují větší pochopení pro lidské slabosti. Náboženští fundamentalisté, které nacházíme hlavně na jihu Spojených států, v Kanadě nejsou.

V průmyslové výrobě patří Amerika a Kanada k předním státům na světě. Kanaďané se přibližují americkému průměru v produktivitě práce. Odhaduje se, že zatím jsou asi o deset procent méně výkonní než Američané. V podnikatelských záležitostech jsou Američané schopnější než jejich severní sousedé. Kanadští podnikatelé nejsou přitahováni novými věcmi do takové míry jako Američané. Zajímavé je tradiční pronikání amerických podniků do Kanady. Profesor Lipset však říká, že v posledních letech se poměr změnil, a že Kanaďané dnes investují více ve Spojených státech než Američané v Kanadě.

Kanada ovšem vede před Spojenými státy v řešení sociálních problémů. Američtí

podnikatelé jsou více než Kanaďané svázáni právními předpisy, víc se také soudí a většinu konfliktů řeší právní cestou. V Americe je však nižší podíl odborově organizovaných než v Kanadě. Ve Spojených státech je jen jedna šestina pracovníků (hlavně dělníků) organizována, zatímco v Kanadě to jsou dvě pětiny.

Ve Spojených státech získaly ženy hlasovací právo už po První světové válce, zatímco v kanadské provincii Québec, (obydlené hlavně francouzsky mluvící populací) to bylo až v roce 1940. Avšak stejná výše mzdy pro muže i ženy byla nejdříve zavedena v populačně největší a průmyslově nejvyspělejší provincii Kanady, Ontariu, a to v roce 1988. Ve Spojených státech se o tuto rovnost stále bojuje.

V předposlední kapitole nazvané "Střed a periferie" je diskutován pokus o založení socialistické strany ve Spojených státech, ve kterém se angažovali zejména Norman Thomas a Michael Harrington. V americkém volebním systému může politická strana pouze zvítězit nebo prohrát, ač třeba poražená strana získala 49 a vítězná 51 procent. Thomas a Harrington soudí, že americký volební systém vytváří obtížné možnosti pro uplatnění další strany. V americkém systému je obtížné zvolit někoho, kdo by reprezentoval minoritu, třeba Američany tmavé pleti. Černochoů je v Americe 12 %, ale v kongresu nemají odpovídající zastoupení kongresmanů a senátorů. Dále: téměř 52 % amerického obyvatelstva dnes představují ženy, ale jejich politická reprezentace je nedostačující.

V Kanadě jsou tři politické strany, z nichž jedna je svým programem (nikoli názvem) socialisticky orientovaná. Přítomnost francouzsky mluvících Kanaďanů, kterých je 30 %, představuje významný faktor mocenské struktury. Provincie Québec usiluje o to, aby jí bylo v Kanadě přiznáno zvláštní postavení, jež by také bylo vyjádřeno v kanadské ústavě.

Porovnání USA a Kanady ukazuje, že Spojené státy se nestarají o problémy bezpečnosti a plánování obcí a měst v takové míře jako Kanaďané. Americký postoj je charakterizován mravní nekompromisností. Kanaďané zase Spojeným státům vyčítají vulgární materialismus a individualistickou technickou orientaci bez etického rozměru. Připomeňme, že některé protestantské církve tvrdí o Kanadě, že to je země kompromisů, která nemůže být příkladem třebaž jižním baptistům ve Spojených státech. Vůči Kanaďanům tu pociťují mravní superioritu.

Jak ocenit Lipsetovu práci? Pozitivně hodnotím zvláště jeho schopnost ukázat specifiku politických skupin, církví a společenských institucí dvou předních demokratických zemí světa. Připomíná mi to pozorování Ameriky Alexisem de Tocqueville z minulého století. Autorovi je však třeba vytknout, že srovnání Ameriky s Kanadou provádí hlavně z kanadského hlediska. Charakteristiky Spojených států používá jako kontrastu pro kanadskou společnost, o ně samotné se však zajímá spíše okrajově.

Knihu je třeba kriticky posoudit i z toho hlediska, že autor se zajímá hlavně o obchodní a průmyslové elity. To ovšem není Amerika či Kanada celá. Je třeba myslet také na oněch 30-35 miliónů Američanů, kteří jsou málo vzdělaní, nemají žádné lékařské pojištění a většinou jsou nezaměstnaní či pracují v časově krátkých údobích, kdy nejsou dobře placeni. I když v době prezidenta Reagana a nyní i prezidenta Bushe vzniklo 30 miliónů pracovních míst, Spojeným státům stále chybí sociální instituce, jejichž úkolem ze zákona je pomáhat slabým skupinám.

Profesoru Lipsetovi je nicméně přesto třeba vzdát chválu, neboť takové komplexní studie společností a komparativní analýzy různých států velmi nutně potřebujeme.

Jiří Kolaja

Pierangelo Schiera: Il laboratorio borghese, Scienza e politica nella Germania dell'Ottocento
Bologna, Mulino 1987, 426 s.

Práce P. Schiery, profesora sociologické fakulty v Trentu, analyzuje společenské postavení německé vědy 19. století a v prvních dvou desetiletích 20. stol., a to prakticky od r. 1830, kdy byly dostatečně absorbovány podněty, jež vzešly pro Německo z Francouz-

ské revoluce. Předností Schierovy práce je schopnost sociologického a státněvědního přístupu. Podařilo se mu především prokázat různou funkci vědy v jednotlivých etapách vývoje německé společnosti a státu.

Schiera vychází z konst. tuování buržoazní společnosti, která se musila probojovat na místo mocenského vlivu proti feudálnímu patrimonialismu a zde sehrála velkou roli věda, jež se stala pákou modernizace. Platí to zvláště od šedesátých let 19. stol. nejen o vědách přírodních, nýbrž i společenských a specificky i o vědě právní. Rozvoj těchto vědních oblastí byl úzce spjat s berlínskou univerzitou, která po r. 1830 zaznamenala nejen intenzivní, ale i extenzivní rozvoj.

Pro Německo bylo příznačné, že se věda vyvíjela zpočátku převážně v rámci univerzit. Úkolem nové organizace byla především výchova vrstvy, které se říkalo "Bildungsbürgertum". Jde o pojem, jenž svým významem koincidoval s pojmem "státní měšťanstvo". Je však paradoxní, že se mohla nová univerzita, která se zrodila ve vrcholně zbyrokratizované zemi, řídit dodnes platnými principy Humboldtovy školské reformy, v níž byl kladen důraz návaznosti vědy na bádání, a kde mohly vzniknout i semináře, v nichž bylo možno aplikovat nejen výsledky vědy, nýbrž učit se také vědnímu řemeslu. To byl podstatný rozdíl oproti francouzským univerzitám, na nichž alespoň v humanitních disciplínách převládala slovní rétorika. A navíc pak již berlínská univerzita v době předbřeznové přestala být pouhou institucí k utilitární výchově státních úředníků, a stala se i místem pro výchovu spontaneity ve vědecké práci. Zásady vědeckosti nemohly být odvozeny z praktické užitekosti a hrubé političnosti. Univerzita se mohla dokonce navenek prezentovat jako nepolitická, i když zásada nepolitičnosti byla v něčem iluzorní zvláště poté, co císař Vilém II. odmítl připustit z politických důvodů k profesuře sociální demokraty.

Tyto pozitivní stránky německých univerzit nemohly zůstat ve světě bez povšimnutí. Svědčí o tom i Schierou citovaný výrok M. Arnolda, který dnes vypadá poněkud zvláště, ale má hluboký smysl: "Francouzská univerzita nemá svobodu a

anglické univerzity nemají vědu, německá univerzita má obojí."

K tomu všemu však bylo nutno překonat paternalismus, který se projevoval bezprostředními zásahy státu do života. Vystala nutnost širší objektivizace, jež se měla odrazit především v právním stavu, jenž rušil všechna feudální privilegia. Navíc pak i státní byrokracie mohla recipovat prvky liberalismu, který se musil někdy obtížně prosazovat proti konzervativnímu romantismu a zároveň čelit - tak tomu bylo alespoň v r. 1848 - revolučnímu demokratismu. Takový liberalismus směřoval k prosazení samosprávy a k osamostatnění společnosti, v níž se střetaly různé ekonomické zájmy. To byl předpoklad pro vznik společenské vědy (Gesellschaftslehre) Mohlovy a různých sociologických děl Lorenze von Steina.

L. v. Stein do sebe soustředil především předbřeznovou společenskou atmosféru francouzskou a obrátil pozornost na buržoazní společnost a na problémy socialismu. Měl nepochybně jakýsi předstih před ostatními německými autory a to přesto, že se zárodkem analýzy buržoazní společnosti se setkáváme již u Hegela. Pro Steina je příznačné, že charakterizoval moderní epochu jako epochu společenských věd. Stein zvláště ve svých pozdějších dílech postřehl i význam statistiky, která platila jako spojnice k sociologizujícímu pozitivismu. Také Stein se nevyhnul tomu, aby nepovažoval za hlavní předmět společenské vědy státní správu, jež by umožnila poznání státu ve všech jeho prvcích. V této problematice se zejména soustředil na sociální otázku.

Schiera ukazuje, že po r. 1848, tedy v období reálné politiky, se hroty napětí mezi politickými a vědeckými prvky ve vědě značně oslabují. Podle Schierou znamenal rok 1848 konec patriarchismu. Místo paternalistického poručnickování nastupuje nyní na jeho místo právní objektivita, která plně může vyhovovat ekonomii založené na konkurenčním principu.

Liberalizační tendence v ekonomice podpořilo i bismarckovské sjednocení Německa. Po sjednocení Německa se prvky modernizace mohly zejména prosadit v administrativě, jež ovšem měla své meze v obavě před proletariátem a sociální

demokracií. Tato skutečnost musela nutně vést k imobilismu.

Ve společenských vědách nabývá velikého významu statistika a politická ekonomie, jež se nyní stává povinnou při výchově státních úředníků. Neobyčejného významu se pak dostává nově založenému spolku pro sociální politiku (Sozialverein), který dodal mnohé podněty pro rozvoj ekonomické vědy na právnických fakultách.

Schierovy závěry pak umožňují pochopit, proč se mohla od sedmdesátých let 19. století samostatně vyvinout hospodářská historiografie. V Německu je to případ Inama-Sternegga.

Se zájmovými zásadami pro studium politické ekonomie vystoupil vídeňský ekonom Carl Menger. Podle něho si není možné představit bez ekonomické vědy ani funkci ministerstev. A navíc k tomu politická ekonomie vstupuje do současného kulturního vědomí. Politická ekonomie může získat větší autonomii ve státě, i když ovšem ne úplně. Schiera to dokazuje na příkladu A. Wagnera, který chtěl zajistit autonomii ekonomie a odmítal dokonce zařazení politické ekonomie mezi vědy o státě. Za ekonomickou disciplínu, jež může nejlépe využít metod přírodních věd, považuje Wagner statistiku. Dodejme, že právě statistická metoda spojovala ekonomické myšlení s pozitivismem, který oponoval historismu.

Nová ekonomická věda pak mohla fundovat i bismarckovskou sociální politiku. Umožnila spojením státního zájmu liberalismu a státního socialismu. V tomto smyslu mohl F. Naumann, který působil ještě v prvních desetiletích 20. století, mluvit o sociálním cesarismu, který není nepřátelský vůči liberalismu. Bismarckova sociální politika našla pak oporu i v myšlence družstevnictví, propagované Schultze-Delitschem - i když Schultze-Delitsch nebyl politicky Bismarckovi příliš nakloněn a byl proti intervenci státu do družstevnictví.

Bismarckova éra může být rozdělena do dvou etap - na politiku, která vyvrcholila protisocialistickým zákonem v r. 1878 a na politiku po r. 1878. Politiku po r. 1878 můžeme nazvat sociální politikou v pravém slova smyslu. V ní již můžeme zaznamenat počátky toho, co určovalo vývoj sociální poli-

tiky ve vilémovské epoše. Zde se již jasně projevuje tendence spojit vědu se zájmy průmyslu, což se již v bismarckovské době odrazilo v jakémsi spojení ekonoma Wagnera s německým průmyslníkem Stummem.

Ve vilémovské sféře dochází k zásadním proměnám v organizační struktuře vědeckých oborů. Jednak se klade mnohem větší důraz na vědy přírodní a zřizují se instituty přírodovědního bádání, jež přímo nesouvisí s univerzitami a jsou přímo financovány průmyslem a jednak dochází i k celkovému přehodnocení v akademích. Tak pruská akademie není jen institucí, v níž členství bylo čestné, nýbrž se měla stát prostřednictvím svých ústavů institucí dělnou. Vznikají vysloveně specializované ústavy, např. v rámci společnosti císaře Viléma pro posílení věd. Heslem dne je specializace a odbornost. Německá věda začíná mít velkou prestiž i ve světě, počíná se mluvit o světovém poslání německé vědy.

Přitom se více a více ukazuje, že podněty pro přírodní vědy vycházejí z průmyslu, kdežto vědy společenské v jistém směru neustále závisí na státě. Pomocí vědy se podrobovala expanze Německa mírovými prostředky. Projevilo se to např. i v dějepisectví, kdy ji K. Lamprecht podpořil moderními sociologickými metodami zahrnujícími i požadavek srovnávací metody.

V této době dochází k paradoxu, že zahraniční expanzivní politice vyhovovala i novorankovská historiografie. Vnitřní politikou se mohly spíše zabývat sociálněvědní disciplíny, jež tendovaly ke katedrovému socialismu. V oficiálních kruzích, především v kruhu Vilémově k tomuto směru panovala spíše nedůvěra, a to i v případě, že - jak tomu bylo u Schmollera - se zdůvodňovala sociální i ekonomická převaha Pruska. Sám Lamprecht pak byl dokonce osočován z marxismu.

Vnějšíkově se tato kulturní expanze projevila zřizováním nových kulturních německých institutů. Nejvýznamnějším počinem v tomto směru bylo založení německého historického ústavu v Římě. Vývoj ovšem neprobíhal jednoznačně kladně. Již koncem století se počíná mluvit o přelidnění německých univerzit a vzniku akademického

proletariátu, který podle císaře Viléma je zdrojem revolučního anarchismu.

Schierova práce je, vedle známé studie Ringerovy, jednou z nejvýznamnějších prací zabývajících se sociální funkcí německých univerzit, německých vědních institutů a především německé vědy samotné. Přitom se Schiera dotkl i mnoha metodologických aspektů německých sociálních věd a ukázal, že se změny v metodologickém paradigmatu

neodehrávají ve vzduchoprázdnu, nýbrž že byly podmíněny i změnami v samotných sociálních vztazích. Opírá se sice především o konzervativní historiky jako byl Westphal a jako jsou monumentální dějiny Huberovy (německé ústavní dějiny), dovede však jakýmsi přístupem svrchu postihnout podstatné vztahy mezi vědou, státem a společností.

Jaroslav Kudrna

Martin Hampl: Hierarchie reality a studium sociálněgeografických systémů

Praha, Rozpravy ČSAV, řada matematických a přírodních věd, 1989, roč. 99 seš. 1, Academia, 76 s.

Hamplova práce se přes relativní stručnost významem svého obsahu podstatně odlišuje od studií podobného druhu. Je to práce především geografická, ale ve své obecné rovině přesahuje do teoretického poznání vědy celé. Je rozdělena do dvou částí. První obsahuje obecné pojednání o hierarchii v realitě a v poznání, druhá pak je aplikací získaných teoretických poznatků na vývoj a strukturu sociálněgeografických systémů v České republice.

Je zajímavé sledovat vývoj teoretického myšlení M. Hampla jak se jeví v jeho publikovaných studiích, z nichž poslední recenzovaná práce je přes svůj relativně malý rozsah a stručnost v jistém smyslu vyvrcholením jeho 25letého úsilí o poznání geografických a obecně koexistenčních zákonitostí. Někde na počátku byl impuls pramenící z Korčákovy statistického uchopení reality jako hromadného jevu v jeho ontologické podstatě a poznání dvou základních a zároveň polárních statistických struktur¹. J. Korčák pochopil nejen mimořádný význam statistického pohledu na svět v jeho metodické rovině, ale též význam poznávání statistických struktur jako výrazu řádu v realitě, tedy v problematice povýtce filosofické. Můžeme dokonce tvrdit, že jestliže statistiku chceme považovat za

předmětný a nikoli pouze metodický (formální) obor, potom jejím předmětem je poznávání statistických struktur.

Již diplomová práce M. Hampla a na jejím podkladě dvě první publikované studie² ukázaly, že původní Korčákovy myšlenky jím bude nejen přijímána a doplňována, ale že se jí dostane takového rozpracování, které umožní položit základ ucelenému teoretickému systému. V hlavních rysech byl vybudován a interpretován v jedné z nejdůležitějších Hamplových prací z roku 1971³; od tohoto okamžiku je jeho teorie pouze dále rozpracována a dokumentována. Kromě recenzované práce, která je jakýmsi shrnutím a dopracováním některých aspektů této teorie, jsou tyto myšlenky rozvedeny zejména ve dvou společných studiích věnovaných statistickým strukturám⁴, dále jejich využití při hodnocení demografických a geodemografických systémů⁵ i systémů

²) M. Hampl: The Theory of Complexity and Geography. Sborník Čs. spol. zeměpisné, určený pro mezinárodní geografický kongres v Londýně. Praha 1964, s. 9-14., M. Hampl: Geografie a poznání světa. Filosofický časopis, Praha 1/1966, s. 61-77.

³) Teorie komplexity a diferenciacie světa. UK Praha 1971, 183 s.

⁴) M. Hampl, Z. Pavlík: On the Nature of Demographic and geodemographic Structures. AUC geographica sv. 12, UK Praha 1977, s. 3-33, Z. Pavlík, M. Hampl: Ontologický smysl poznávání statistických struktur, Statistická revue sv. 6, Praha 1978, s. 63-82.

⁵) M. Hampl: Hierarchie reality a hodnocení demografických a geodemografických systémů, AUC geographica sv. 15, UK Praha 1980, s. 3-32.

¹) J. Korčák: Přírodní dualita statistického rozložení. Statistický obzor, sv. 22, SÚS Praha 1941, s. 171-222.

teorie podal M. Hampl společně s V. Gardavským v přístupné formě pro potřeby výuky v roce 19827.

Pro ostatní obory, zejména pak pro sociologii, demografii, ekologii aj. mají značný význam Hamplovy práce aplikačního charakteru. Jsou důležité nejen pro pochopení jeho teoretických přístupů, ale i pro jejich prověření. Jsou zároveň ukázkou širokého empirického zázemí Hamplovy teorie i jejího praktického využití při orientaci ve složité realitě a jejím hodnocení. V tomto smyslu mohou být vzorem kterémukoliv empirickému oboru. Jde zejména o kolektivní práce, při jejichž zpracování měl M. Hampl daleko největší podíl; uvedme z nich alespoň studii o regionalizaci⁸ a o regionální struktuře a systému osídlení⁹, obě na příkladu České republiky.

Uvedený přehled je důležitý pro pochopení jeho hierarchie reality. Ve vědě nemůže být významnějšího a aktuálnějšího tématu než pokus o celkové uspořádání poznatků do konzistentní teorie, která by odrážela pravdivě vymezený úsek reality a tím poskytla orientaci v navazujícím procesu poznávání. Vybudování teorie hierarchie reality bylo založeno na induktivně-deduktivním postupu při správném chápání obecného a specifického jako zvláštních případů abstraktního a konkrétního. Teprve Hampl dává Korčákově ideji správný obsah; obě základní statistické struktury, tj. statistická struktura unimodálně symetrická a pozitivně krajně asymetrická jsou odrazem kvalitativně různých systémů: první z nich vystihuje reprodukcující se systém v podstatě podobných jednotek (tj. jednotek jednoho kvalitativního druhu) s rozhodující převahou vnitřních podmínek, zatímco druhý vysti-

huje reprodukcující se systém jednotek různých kvalit, avšak zpravidla funkčně spjatých neboli koexistujících s rozhodující převahou vnějších podmínek. Interakce uvedených dvou extrémních typů systémů je zdrojem vývoje (pohybu) a v teorii vede k poznání principu úplnosti neboli komplexity, který má v realitě stejně kardinální význam jako již dříve poznatý princip vývoje. Použití kombinace obou kardinálních principů umožňuje potom vytvořit dvoudimenzní primární klasifikaci reálných systémů a rozpracovat hierarchické principy i aspekty strukturálních a vývojových podmínek; umožňuje specifikovat stupeň komplexity na jedné a stupeň vývojové složitosti na druhé straně.

Hamplova teorie reality je v souladu se současným rozvojem vědy, kde se stále více prosazuje potřeba řešení nikoli jednotlivých izolovaných problémů, ale komplexů těchto problémů (např. socializace přírodních oborů nebo ekologizace oborů společenských). Umožňuje zařadit nejen geografii, ale kteroukoli disciplínu do systému vědeckých oborů a je v tomto smyslu základním přepracováním klasifikace věd, založené pouze na vývojovém principu (Saint-Simon, Hegel, Engels, Masaryk, Chalupný, Kedrov aj.). Z hlediska principu komplexity mizí též hranice mezi přírodními a společenskými obory, neboť zejména u oborů s vysokým stupněm komplexity jsou obě části reality fakticky neoddělitelné. Hamplova teorie hierarchie reality je originální a v dosavadním vědeckém myšlení neobvyklá. Není proto náhodou, že se často setkáváme s hodnocením, že je obtížně pochopitelná. Podobné hodnocení je však v rozporu s tím, jak je přijímána studenty, kteří jsou nezátížení tradičními způsoby uvažování. Spolu se širokým uplatněním této teorie při poznávání komplexních problémů můžeme na tomto základě konstatovat, že se Hamplovi podařilo vybudovat vědeckou školu, která má širší než pouze československý význam.

Zdeněk Pavlík

problémy. *Studia geographica* sv. 93, GgÚ ČSAV Brno 1988, 78 s.

⁷⁾ V. Gardavský, M. Hampl: *Základy teoretické geografie*. SPN Praha 1982, 85 s.

⁸⁾ M. Hampl, J. Ježek, K. Kühn: *Sociálně-geografická regionalizace ČSR*, VÚSEI a ČSDS Praha 1978, 304 s.

⁹⁾ M. Hampl, V. Gardavský, K. Kühn: *Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR*, UK Praha 1987, 255 s.

Sociologický slovník

V důsledku redukování a deformování vývoje společenských věd během posledního půl století chybí dnes československé sociologii vlastní solidní, moderní informační báze, ze které by bylo možno čerpat při studiu i vědecké práci v tomto i v příbuzných oborech. Existuje pouze Malý sociologický slovník vydaný v okleštěné podobě před dvaceti lety, na začátku tzv. normalizačního období, a dílčí učebnicová kompendia psaná většinou formou skript a postrádající novější poznatky světové sociologie. Ale ani pečlivým studiem zahraničních informačních zdrojů nelze nalézt výkladový slovník, který by obsáhl konceptuální aparát sociologické teorie a sociologického výzkumu, základní informace o historii oboru i o jeho variantních národních či územních pojetích, orientační záběry příbuzných sociálně vědních oborů (do kterých by sociolog měl "vidět" a jejichž poznatky by měl využívat) a vedle toho či současně sociologickou reflexi běžných pojmů a událostí sociálního života. Prostě slovník, který by zahrnoval předmět a metodu sociologie v celé aktuální, reálně existující a reálně zkoumané šíři, který by byl jakýmsi zasvěceným profesionálním průvodcem mladého i staršího, vzdělanostně a informačně poněkud zanedbaného českého a slovenského sociologa. Cizojazyčné encyklopedie a slovníky jsou poněkud jednostranné, selektivně pojaté, navíc staršího data. Je možné, že díky dlouho trvající záplavě dílčích kompendií pokrývajících per partes vše, co je možné znát, není v západních zemích potřeba podobných jednorázových, stručných, všezahrnujících děl příliš velká. Sociologicky pochopitelně vyznívá i tvrzení, že módní slovníková vlna šedesátých a sedmdesátých let už prostě poklesla, a to i proto, že odvést dobrou práci tohoto typu vyžaduje příliš mnoho úsilí, mravenčího, dlouhodobého a pro autory finančně neefektivního. Poslední dobou se objevují spíše menší díla z pera jednoho nebo několika málo autorů, která mívají často pseudo- nebo meta-slovníkovou podobu.

Vyznačují se výrazným individuálním rukopisem a s růstem počtu autorů působí někdy stylisticky nesourodě.

Vzhledem k diskontinuitě vývoje naší sociologie a velké informační mezeře v oblasti teoretického i aplikovaného výzkumu jeví se urychlené vydání komplexního slovníkového díla výše naznačeného typu jako nezbytný předpoklad dalšího rozvoje oboru. Mohlo by mu usnadnit, urychlit zpáteční cestu do Evropy, respektive na Západ, - jestliže se podaří připravit je rychle a kvalitně. Předpoklady pro to jsou. Především se na něm už nějakou dobu pracuje, má svého institucionálního garanta i výkonný redakční tým, ke spolupráci byli získáni přední odborníci domácí i zahraniční a přípravu racionalizuje počítač, na kterém se provádí třídění a korektury a z jehož média by se měl slovník vytisknout.

Z historie přípravy Slovníku:

Zmíněná náročná koncepce vznikla v roce 1988 a je hlavně dílem Jiřího Linharty, který zároveň inicioval malý výkonný redakční tým na bázi sociologického odboru bývalého ÚFS ČSAV. Tým vypracoval heslář odpovídající koncepci, který byl několikrát diskutován v širším okruhu společenskovědních pracovníků, a pak převážně cestou osobních kontaktů získal pro autorskou spolupráci naše nejlepší odborníky v oblasti sociologické teorie, aplikovaných sociologických disciplín i hraničních a sousedních oborů. Koncem roku 1988 již začalo na Slovníku pracovat více než sto osob z Čech, Moravy i Slovenska. Autorská skupina se během doby částečně změnila a postupně se rozšířila zhruba na 150 osob. Zde je třeba poznamenat, že po zmapování "terénu odborníků" a jeho srovnání s potřebami Slovníku bylo zjištěno mnoho "prázdných míst", tj. oblastí, ve kterých se nikdo nevyzná. Proto musí redakční rada autory permanentně doplňovat a zároveň vyvíjet velké úsilí k získání informačních zdrojů pro redakční doplňování, aktualizaci údajů v některých evidentně nedostatečně (zejména jednostranně) zpracovaných heslech. V průběhu

V průběhu prací došlo i k dílčím úpravám v heslářích, které ale nenarušily původní koncepci a zhruba zachovaly i původní rozsah a systém příloh a rejstříků. Struktura hesel, obsahová i formální, je jednotná a autoři byli zavázáni držet se přesně detailních pokynů. Přesto byly a jsou redakční práce ztěžovány nedodržíváním stanovených pravidel. Vzhledem k velkému rozsahu a specifickému charakteru připravovaného díla bylo rozhodnuto dopracovávat je po tématických částech, které jsou prověřovány oponentními sezeními. Z nich vycházejí zároveň recenzní posudky pro nakladatelství Svoboda, které se zavázalo Slovník vydat.

Začátkem listopadu 1989 proběhly první oponentury, které zahrnuly 9 tématických celků představujících více než třetinu rozsahu slovníku. V této době už uplynula roční lhůta pro autory a alespoň v první variantě měla být k dispozici všechna hesla. Bohužel návratnost byla pouze padesátiprocentní. Po listopadu 1989 se příprava Slovníku ještě zpomalila, protože zúčastněné osoby musely často zvládat nápor jiných, "aktuálnějších" úkolů. Značné ztěžování prací způsobilo úmrtí Jiřího Linharta, který přípravu Slovníku celou dobu řídil a byl nenahraditelným potenciálním autorem mnoha hesel, na kterých jiní autoři ztroskotali. Ale nový Sociologický ústav ČSAV převzal garanci Slovníku a doplnil přípravný tým dalšími pracovníky, takže práce na Slovníku byly posléze obnoveny v intenzivní podobě. Pracovní skupina SoÚ vedená A. Vodákovou v úzké součinnosti s redakční radou, již předsedá M. Petrusek, částečně aktualizovala heslář Slovníku i autorský kolektiv, který byl posílen zejména odborníky ze zahraničí. Koncem roku 1990 se konaly oponentní rozpravy k dalším třem tématickým blokům a na březen a duben 1991 se připravují další. Slovník by měl být dokončen do začátku roku 1992 a vydán v r. 1993. Období pěti let od započetí prací do vydání díla takového rozsahu a náročnosti je experty považováno za velmi krátké.

Koncepce Slovníku:

Slovník bude obsahovat ucelenou pojmovou výstavu teoreticky i empiricky zaměřené sociologie i hraničních a příbuzných oborů. Hesla jsou obsahově i formálně vzájemně

propojena a heslář umožňuje vytvářet i dílčí relativně úplné systémy pro jednotlivé oblasti a disciplíny. Slovník bude mít encyklopedický charakter, i když bude rozčleněn do velkého množství kratších hesel řazených abecedně. Mozaikový systém poskytne lepší, rychlejší orientaci i možnost variantního tématického grupování hesel. Rozsah hesel se pohybuje od ¼ do 10 normostran, průměrná délka hesla je 1 normostrana. Pro každé heslo je předepsán podle jeho relevance jeden ze čtyř velikostních typů: do ½ strany, ½-3 strany, 3-5 stran, 5-10 stran. Celkový rozsah heslové části bude cca 3 500 normostran, 500 normostran zabere přílohy. Hesla jsou zpracována podle jednotné osnovy předepsané pro jednotlivé typy hesel. Důraz je kladen na objektivitu a úplnost informací, ideologizace a subjektivní hodnotící soudy se vylučují. Kromě výkladových hesel bude slovník obsahovat i "odkazová" hesla, u kterých bude pouze odkaz na to heslo, ve kterém je daný pojem vyložen.

Informace předepsané pro všechny typy hesel (pokud jsou smysluplné, zjištěitelné a nejsou zcela triviální):

- etymologie pojmu (korigovaná pracovníky jazykového ústavu ČSAV),
- obecné, nejčastější, převládající, nebo nejsociologičtější vymezení pojmu,
- historie pojmu, údaje o tom, kdo, kdy a jak termín zavedl (sémantický rozptyl pojmu),
- výklad hlavních koncepcí, které se k němu váží,
- soudobé používání pojmu,
- souvislosti s jinými pojmy (odkazy na jiná hesla nebo krátké explikace),
- překlad pojmu do angličtiny, francouzštiny, němčiny a ruštiny,
- základní literatura (kde lze najít informace o pojmu).

Jednotlivé obsahové dimenze slovníku, na které navazuje typologie struktury hesel:

- základní pojmy obecné sociologické teorie a metodologie,
- hlavní sociologické školy a směry (historické i současné),
- národní sociologie, resp. sociologie jednotlivých států a větších územních celků,
- sociologicky relevantní pojmy vyskytující se v běžné sociální praxi,

- základní konceptuální aparát jednotlivých aplikovaných sociologických disciplín,
- sociologicky interpretovaný základní konceptuální aparát hraničních a příbuzných oborů,
- sociální otázky, hnutí, události.

Příklady relativně kompletních tématických bloků:

základní pojmy sociologické teorie, sociologické školy a směry, sociologie životního způsobu a volného času, sociologie rodiny, výzkum veřejného mínění, sociální prognostika, sociologie města, sociologie venkova, sociologie umění, sociální a kulturní antropologie, ekonomická sociologie, sociální psychologie, sociologie jazyka, sociologie morálky, sociologie medicíny, sociální patologie a deviace, sociologie politiky a práva, demografie, sociologie a metodologie vědy, sociologie techniky, sociální ukazatele, sociální geografie a regionalistika, ekologie, sociologie náboženství, metodologie sociolo-

gického výzkumu, sociologie práce a průmyslu, kulturologie, sociologie jednotlivých národů a států (některá hesla nebudou zahrnutelná do tematických bloků).

Přílohy:

- tabulky a grafy,
- sémantické mapy vybraných oblastí a disciplín,
- podrobný rejstřík osob vyskytujících se v obsahu hesel se základními údaji o jejich životě a díle,
- rejstříky institucí, časopisů, slovníků.

I když jsou práce na Sociologickém slovníku již v pokročilém stádiu, přivítáme spolupráci dalších odborníků jako konzultantů, recenzentů, případně autorů a spoluautorů dosud chybějících hesel.

Za přípravnou skupinu Sociologického slovníku v Sociologickém ústavu ČSAV

Alena Vodáková

Letní škola srovnávací politiky ve Florencii

Evropský universitní institut pořádá od poloviny sedmdesátých let každoročně setkání mladších a starších vědců, kteří se, ať už z jakéhokoliv úhlu pohledu, zabývají politikou. Až do roku 1989 stál v popředí jejich zájmu politický svět západních zemí, zatímco problematika střední a východní Evropy nebyla pro analýzu politických procesů pozdního kapitalismu relevantní. Události roku 1989 v zemích sovětského bloku znamenají přirozeně obrat v zájmu o tuto geografickou oblast. Čtrnáctidenní setkání (25. 6.-6. 7. 1990) ekonomů, sociologů, politických vědců a diplomatů ve Florencii bylo důležitou konferencí, která proběhla v duchu velkoryse pojaté snahy dobrat se příčin a důsledků výrazných změn politických systémů zemí východní a střední Evropy, a to v nejrozličnějších souvislostech politických, ekonomických, sociálních a mezinárodně právních.

Tomuto záměru odpovídalo i složení účastníků letní školy. Zúčastnilo se jí dvanáct vyučujících a dvacet dva mladších vědeckých pracovníků a studentů z dvanácti zemí Evropy. Proporcionálně byly zastoupeny země bývalého východního bloku a kapitalistické státy. Jejich vzájemný kontakt

i myšlenkové konfrontace přesvědčivě ukázaly, že rozdílné životní zkušenosti vedou až k překvapivě různým chápáním a interpretacím jedné a téžže události. Nicméně, právě odlišné interpretace jsou na setkáních tohoto typu nejcennější.

Letošní škola proběhla ve slušném pracovním tempu. Dopoledne byla věnována přednáškám více či méně teoretického zaměření, zatímco odpoledne patřila prezentaci seminárních příspěvků. Školu řídili prominentní profesoři Evropského universitního institutu ve Florencii Jean Blondel, Steven Lukes a Bogdan Szajkowski.

Vzhledem k velkému počtu příspěvků se omezím jen na ty nejdůležitější. Jean Bondel vystoupil jako přednášející dvakrát. Ve své první přednášce se zaměřil na krizi legitimizačních mechanismů moderní společnosti. K tomuto klasickému sociologickému a politologickému tematu přistoupil neklasicky. Jako východisko mu sloužil postřeh, že politická věda, na rozdíl od věd ekonomických, začala od svého počátku operovat s pojmem stát a nikoli jedinec, což má za následek absenci metodologického aparátu, který by umožňoval analýzu motivačních struktur, skupinových a meziskupinových vazeb, jakož i modelů jednání

v rámci státně správních struktur. Osobnostní hodnoty jsou v politické vědě terra incognita a tak jsou legitimační mechanismy explikovány pouze v jejich zprostředkované formě, jako strategie různých politických stran a institucí. Jeho druhý příspěvek byl věnován perspektivám presidentského systému ve východní Evropě v porovnání s ostatními zeměmi. Blondel správně poukázal na to, že parlamentní reprezentativní systém může efektivně paralyzovat působení exekutivní moci, zvláště není-li ustálen systém jednotlivých politických stran. Naproti tomu systém presidentský není tak flexibilní jako parlamentní, což nás staví před velké dilema. Nicméně Jean Blondel je pragmaticky uvažující politolog a zemím východní Evropy ordinuje systém presidentský. V našem kontextu položil otázku, zda-li by neměl Václav Havel, podobně jako de Gaulle na počátku šedesátých let, vytvořit silnou politickou stranu.

Bogdan Szajkowski zasvětil svou přednášku strukturálním mechanismům změn politických systémů v zemích socialismu, se specifickým zřetelem na problematiku Polska. Velkou úlohu při těchto změnách sehrála instituce kulatého stolu, která proces transformace jaksi změkčila, neboť se jednalo o koncipování společenské smlouvy, přičemž veřejná artikulace pravidel tohoto počínání je přinejmenším sporná. To má za následek nedostatečnou dokumentaci těchto procesů, nicméně Szajkowski má názor, že v Polsku šlo o snahu adaptovat systém na transformační procesy a že ze strany polských komunistů byla instituce kulatého stolu chápána jako diskuse o variantách dalšího pokračování starého režimu.

Reflexe fenoménu "mravnosti politiky" (political morality) nedávných revolucí v zemích socialistického tábora se stala tématem přednášky Stevena Lukese. Lukes, na rozdíl od svých kolegů, zdůrazňuje skutečnost, že krach komunistických režimů silně souvisel s totálním zanedbáním mravní dimenze politického života. Tuto skutečnost dokumentoval na osudu marxismu ve službách totalitní moci. Marxismus v uvedené poloze "mravnosti politiky" zvláště upadá do nebezpečí nevyhnutelného rozporu, který vyplývá z přijetí vzájemně se vylučujících

hodnot. Pro marxismus platí, že jeho "mravnost politiky" je svým emancipativním obsahem zaměřena do budoucnosti. Z toho vyplývají čtyři skutečnosti doprovázející ideologický provoz marxistického myšlenkového systému a jeho zánik, jakož i zdroje nové možné "mravnosti politiky". První z nich je nedostatek, jenž je v přímém rozporu s proklamovaným stavem nadbytku, druhým je přirozený stav zvláštnosti jednotlivců, což znamená, že monistické motivační požadavky jsou vzhledem k motivačním skutečným lidí nerealizovatelné. Třetím je skutečnost pluralismu pohledů na to, co je dobro. Neakceptování této skutečnosti znamená vyvážanost z reálného života a souvisí tak nepřímě se čtvrtou skutečností, kterou Lukes nazývá omezenou racionalitou. Ta spočívá v tom, že marxismus přebíral naivně osvícenskou představu, že před lidstvem stojí pouze takové problémy, které si klade samo a může je řešit. Ve své druhé přednášce se Steven Lukes obrátil k problému dnešní levice. Metapolitická koncepce levice, v kontrastu s partikulárními orientacemi levicových hnutí, vedou k otázce po smyslnosti levice jako definičního rámce současné politiky. Nicméně, jak bylo zdůrazněno v diskusi, levičáctví jako orientace znamená zdroj určité kreativity.

Za maďarskou stranu vystoupil jako přednášející Elmer Hankiss s tématem změny významu svobody a spravedlnosti ve východní Evropě a jeho kolega Ferenc Mészlevez s komparativní analýzou nárůstu participace veřejnosti na politickém životě. Budiž poznamenáno, že maďarští sociologové odvozují krach komunismu z reakce obyvatelstva na nefungující ekonomický systém. Občanská společnost je pak těmito sociology definována de facto jako sféra stínové ekonomiky. Tato koncepce byla napadena ze dvou pohledů. První z nich představuje názor, že nelze vůbec hovořit o občanské společnosti, neboť ji nemohou tvořit izolovaní jednotlivci v nepřehledné konstelaci zájmů a bez jakékoli institucionální opory. Druhý pohled zpochybňuje předpoklad, že emancipační mechanismy společnosti lze vůbec redukovat na proces vytváření alternativního trhu.

Na geopolitické aspekty transformačních procesů v zemích střední a východní Evropy se ve svých přednáškách zaměřili Renaud Dehousse a John Maslen. Poukázali na možná východiska vztahů mezi Evropským společenstvím a zeměmi, kde je reálný socialismus již minulostí a efektivně fungující tržní mechanismus se stabilní instancí budováním s otázkou. Diskuse nad tímto problémem ukázala, že upřímná snaha národů střední a východní Evropy integrovat se do struktur vyspělého světa je přijímána druhou stranou často s rozpaky a nedůvěrou. Roger Morgan prezentoval přednášku na téma bezpečnostních systémů v Evropě. Faktická analýza helsinského procesu dává tušit, že úloha západní diplomacie při destrukci totalitarismu byla větší, než jsme dnes schopni docenit.

Za Československo jako přednášející vystoupila Alena Hromádková s příspěvkem o struktuře politické nespokojenosti, ve

kterém postihla neúprosnou logiku fungování reálného socialismu a roli těch, kteří se vzepeli rezignovat na tradiční hodnoty vlastního národa. Se seminárním příspěvkem o přechodu od kvazi-perestrojky k revoluci vystoupila Soňa Szomolányiová a Vladimír Müller přinesl informaci z červnových voleb.

Z uvedených faktů vyplývá, že setkání ve Florencii mělo vysokou profesionální úroveň, mimo jiné také proto, že byl naplněn předpoklad interdisciplinarity, který je nezbytný pro postižení tak komplexního procesu, jakým změny ve střední a východní Evropě bezesporu jsou. Letní škola srovnávací politiky splnila svůj účel, mimo jiné i proto, že kvalifikované vystoupila i řada studentů. Uvést československou sociologii opravdu do světového kontextu vyžaduje, aby napříště i naši studenti vystupovali na podobných setkáních.

Vladimír Müller

Poznámky z cesty za sociologií zemí Dálného východu a zemí jihovýchodní Asie

Realizovaná cesta nesporně patří mezi první výpravy československých sociologů do zemí Dálného východu a jihovýchodní Asie v době po otevření československých hranic. S výjimkou Mongolska, jehož menší skupina sociologů z Ústavu pro filozofii a sociologii v Ulánbátaru byla čs. sociologické veřejnosti více méně známá, zůstává asijská sociologie, zejména sociologie v zemích, které nepatří do skupiny zemí socialisticky orientovaných, až do současné doby stále neobjevenou a nezmapovanou oblastí. Přitom činnost velké části asijské vědecké komunity je všestranná a rozsáhlá natolik, že lze říci, že asijská sociologové jsou rovnoprávnými partnery v jakékoli diskusi o nejrůznějších místních i globálních problémech. O tom svědčila mj. poměrně vysoká a aktivní účast asijských sociologů na Světovém sociologickém kongresu v roce 1990 v Madridu.

Pokud se u nás v nedávné minulosti mluvilo o zemích Dálného východu a jihovýchodní Asie, bylo to nejčastěji v souvislosti s turistickým ruchem nebo se zeměmi jako Republika Korea, Hongkong či Singapur, představujícími novodobý ekonomický

zázrak. Představa o této oblasti jako o exotické zastávce na trasách renomovaných cestovních kanceláří do těchto moderních enkláv nejenom že není úplná, ale není ani nejpřesnější. Země Dálného východu a jihovýchodní Asie sice opravdu ve velké míře těží z celoročního přílivu turistů - lze zde nalézt takové množství luxusních rekreačních a zábavních zařízení, že to může vést k domněnce, že ceny zájezdů našich cestovních kanceláří do těchto míst jsou přiměřené. Tato představa o solidnosti našich firem a o malém okruhu lidí, kteří "si to mohou dovolit" však ztratí své opodstatnění, když zjistíme, že Thajsko, Malajsie a Indonésie jsou v podstatě domovem i těch nejchudších vrstev vyspělých západních zemí - studentů, absolventů, mladých rodin s dětmi, nezaměstnaných - které zde tráví několik měsíců v roce.

Potud úvodem, který nepůsobí příliš sociologicky. Naznačuje však směry, kterými se budeme dále ubírat ke dvěma cílům, a to: - seznamovat naši veřejnost (nejen laickou) s touto oblastí, protože jsme přesvědčeni, že informovanost o ní je neustále mizivá; - zhodnotit reálnou situaci, možnosti a význam sociologického výzkumu zde probíhajících sociálních procesů a naznačit využití

těchto poznatků pro lepší pochopení současného vývoje čs. společnosti.

Země jihovýchodní Asie nám nabízejí široké spektrum "vzorků" pro bádání - od vysoce rozvinutých regionů až po relativně zaostalá a vědeckotechnickým pokrokem nedotčená území. Pro celou oblast je navíc charakteristická obrovská dynamika, která zvýrazňuje řadu sociálních jevů: národnostní, náboženskou či rasovou nesnášenlivost, asimilaci nebo naopak zachování identity národnostních menšin a etnických celků, prostorovou a sociální mobilitu, implantaci cizích kulturních vzorů apod.

Na naší cestě jsme navštívili Hongkong, Singapur, Malajsii, Thajsko, Macao, Čínu a Mongolsko. Pokusíme se jak o obecnější charakteristiku některých zemí s přihlédnutím k možnosti komparace s ČSFR, tak o přiblížení zdejší sociologie a možností spolupráce mezi československými a asijskými sociology.

Hongkongská sociologie jako celek zůstává pro československého sociologa i nadále nedostupná. Je to důsledkem paradoxního vývoje situace, kdy po listopadu 1989 začaly na jedné straně země socialistické orientace chápat ČSFR jako zemi západní, tedy kapitalistickou, což ve svém důsledku znamenalo buď zavedení vizové povinnosti (Vietnam) anebo zkomplikování vydávání vstupních víz (Čína, Laos). Na straně druhé země, které mezi socialistické nepatřily a nepatří, dosud ve své většině neakceptovaly změny, ke kterým došlo v ČSFR, takže jejich vizová politika se vůči čs. občanům nezměnila a dokonce se v některých případech ještě zkomplikovala (Hongkong, Thajsko). Pro zajímavost, na imigračních úřadech těchto států zaujímá Československo v seznamech pevné místo ve skupině komunistických zemí jako je Kuba, Albánie, SSSR, KDR apod. Žádné argumenty při vysvětlování, že tomu tak již není, zde nikdo nepřijímá a ani jim nechce rozumět.

Po normalizaci vztahů mezi ČSFR a Hongkongem, kterou zde všichni očekávají, by bylo možné rozvinout spolupráci ve větším rozsahu. Hongkongská sociologie je rozvinutou vědeckou disciplínou, na kterou je věnován, alespoň v rámci university, dostatek finančních prostředků. Spolupráce by byla

zajímavá v oblasti sociální péče, především péče o postižené skupiny obyvatel (nezaměstnaní, mládež) a v otázkách uplatnění hongkongského kapitálu a obyvatel Hongkongu v ČSFR, podobně, jak se o tom jedná se SRN, Maďarskem apod. Zásadním problémem, se kterým se v současnosti potýká nejen vědecká veřejnost Hongkongu, je totiž budoucnost země po roce 1997, tedy po připojení k Číně. Zvláště po událostech na náměstí Tian-Men v Pekingu na jaře roku 1989 se budoucnost Hongkongu nejeví tak slibně, jak tomu bylo ještě před uzavřením dohody mezi Čínou a Velkou Británií.

Další zastávkou na naší cestě se stala portugalská kolonie Macao. Mezi obyvatelstvem zde převažují Číňané, přesto Macao působí výrazně evropsky. Prosperita, ohromující počet obchodů s nepřeberným množstvím zboží z celého světa, konjunktura ve stavebnictví apod., to vše je nepochybně průvodním jevem vývoje hongkongsko-čínských vztahů. Macao tak, i když ne v takové míře jako Singapur či Hongkong, dokazuje, že zahraniční kapitál nemusí malou a zaostalejší zemi vždy jen "vysát", může jí naopak napomoci k rozkvětu. To vynikne obzvláště při srovnání se všude na dohled ležící Čínou. Obyvatelstvo obou zemí je prakticky totožné, navíc propojeno mnohými příbuzenskými vazbami, avšak životní úroveň, chování i celý životní styl se diametrálně odlišují.

V Macau se nám i přes veškerou snahu nepodařilo vejít do kontaktu s představiteli místní sociologie. Domníváme se, že jsme měli možnost poznat Macao natolik důkladně, že pokud by zde existovalo významnější sociologické pracoviště, pak ho nebylo možné minout.

Třetí zastávkou v pořadí byl stát Singapur. Singapur nepochybně zaujme každého návštěvníka, který sem přijíždí poprvé. Singapur se zcela vymyká našim zkušenostem s průmyslovými centry. Přestože se jedná o velkoměsto, nepůsobí přelidněně, naopak - i přes moderní výstavbu a impozantní mrakodrapy působí spíše jako rekreační příměstská zóna; tento dojem je navíc umocněn vysokým stupněm vzdělanosti a životní úrovně obyvatelstva, což přispívá k tomu, že zde není patrný shon a ruch

typický pro jiná východoasijská města. Singapur je výborným příkladem organické solidarity, která se projevuje v každodenním chování a práci obyvatel a odráží se i v promyšlené výstavbě, komunikační síti a unikátně citlivým přístupem ke ekologii. Všechny tyto skutečnosti stojí za hlubší rozbor a nebylo by jistě na škodu vypracovat model sociálního rozvoje naší společnosti, který by akceptoval vše pozitivní, čeho bylo při realizaci singapurského modelu dosaženo.

Singapur i singapurská sociologie, stejně jako sociologie malajská, stojí za pozornost každého čs. sociologa, který se hodlá zabývat současným i budoucím vývojem ČSFR: vyspělá země i věda, které je poskytováno dostatečné množství finančních a materiálních prostředků pro její rozvoj. Stejně jako v Hongkongu, i v Singapuru je zájem o spolupráci, zde však s tím rozdílem, že prakticky žádné překážky pro její navázání, kromě překážek finančního charakteru, neexistují. Při jednáních na singapurské univerzitě jsme se dotkli sociologie mládeže, města a průmyslové sociologie, respektive účasti pracujících na řízení. Všechny zkušenosti, se kterými jsme byli seznámeni, jsou neobyčejně cenné, zvláště v současné etapě vývoje ČSFR, kdy dochází ke změnám společenského systému. V některých momentech jsme nabývali dojmu, že v Singapuru v otázkách participace na řízení obecně i konkrétně dospěli ke shrnutí všech pozitiv jugoslávské samosprávné participativní demokracie v kombinaci se systémem, který je obvyklý v západoevropských státech. Zároveň však jakoby zde nikdo nic neslyšel o zkušenostech s participací na řízení ve východoevropských zemích.

V Thajsku, Malajsii, Singapuru i Hongkongu je sociologie všeobecně známou vědou. V Malajsii i v Singapuru jsou kursy sociologie součástí vysokoškolského studia na technicky i ekonomicky zaměřených školách. Sociologie se také často objevuje jako fakultativní předmět ve výuce na středních školách.

Svým způsobem vynucený pobyt v hlavním městě Mongolska, Ulánbátaru, jsme využili k navázání kontaktů s pracovníky zdejšího Ústavu pro filosofii a sociologii

Mongolské akademie věd. Stejně, jako v ostatních zemích, které jsme navštívili, i zde v Mongolsku byl velký zájem o seznámení se s nejnovější situací v sociologii ČSFR. Z celé řady rozhovorů vyplynulo, že mongolští sociologové jednoznačně cítili, jak celá mongolská společnost v závěru roku 1990 očekávala s netrpělivostí okamžik, kdy její vývoj ve všech oblastech dospěje do bodu zlomu. Pro veškerý život v Mongolsku tak byla charakteristická pasivní rezistence, respektive u velkých skupin obyvatel šlo o boj o fyzické přežití. Vývoj mongolské ekonomiky a vnitřní politické scény na počátku roku 1991 ostatně tyto obavy plně potvrdil. (Více viz Sociologické aktuality 2/1991).

Podobně jako v dalších zemích, které prožily zvrát ve svém vývoji, také v Mongolsku neroste objem finančních prostředků věnovaných na vědecký výzkum, náklady na něj se však neustále přímo enormně zvyšují. Situaci po 1. lednu 1991, kdy se charakter veškerých finančních transakcí v rámci dřívějšího RVHP zásadně změnil, si ještě v době naší návštěvy v ÚFS MoAV raději nikdo ani nepřipouštěl.

Budoucnost spolupráce mongolských sociologů se sociology v zahraničí, zejména v zámoří a v Evropě, je dnes již možné si představit, a to pouze v černém světle. Jakákoli forma širší spolupráce se jeví jako prakticky vyloučená a to zejména z důvodu:

- nedostatku finančních prostředků (po zvýšení dopravních tarifů po 1. 1. 1991 vyčerpá jedna cesta do Evropy celoroční prostředky ústavu na zahraniční styky);
- prioritní orientace země na Čínu a Japonsko jako na nejbližší sousedy;
- naprosté odlišnosti charakteru sociálních problémů mongolské společnosti od problémů v ČSFR.

Domníváme se, že přínos z cesty se v naší práci neprojeví bezprostředně. Mimo jiné proto, že v současné době je prakticky nereálné získat finanční prostředky na krytí cestovních nákladů (nutno počítat s částkou sto tisíc korun v případě několikátýdenního pobytu), takže není možné účastnit se vzájemně na konferencích, seminářích nebo se podílet na dlouhodobějších projektech. Stejně tak prakticky neexistuje výměna sociologicky orientovaných časopisů, vzájem-

ná informovanost je také proto na nízké úrovni. Jakmile však budou tyto problémy a nedostatky odstraněny, pak lze předpokládat, že část zájmu čs. sociologů se přeorientuje na zmíněnou oblast. Ze strany asijských sociologů je totiž velký zájem o rozvíjení

spolupráce a to nejen formou výměny referátů a písemných sdělení, jak tomu bylo ve většině případů doposud, ale i formou práce na konkrétních projektech, které by byly přínosem pro obě strany.

Jiří Svátek, Milan Frydryšek

II. mezinárodní setkání k pracovním hodnotám

Třídenní konference Mezinárodní společnosti pro studium pracovních a organizačních hodnot - ISSWOV¹ - se konala v srpnu 1990 v Praze pod patronací Domu techniky ČSVTS a Masarykovy české sociologické společnosti. Účastnili se jí zástupci společenskovědních a pedagogických pracovišť i průmyslové sféry, kteří se zabývají teoretickým či aplikovaným výzkumem pracovních hodnot a manažerismu - celkem kolem osmi desítek osob z řady zemí jak východní Evropy, tak i vyspělých kapitalistických zemí a zemí třetího světa.

Potřebnost výzkumu pracovních hodnot zdůraznil ve svém úvodním vystoupení *Jiří Musil*, ředitel Sociologického ústavu ČSAV. Stručně se přitom zmínil o vyhlídkách Československa, pro jehož ekonomický úspěch je nezbytné posílení hodnoty práce ve vědomí obyvatelstva, mezi jiným i legislativním umožněním vzniku konkurenceschopných variabilních forem vlastnictví. V určitém smyslu protestantská etika způsobu života obyvatelstva je podle něj nezbytná nejen v zájmu racionálního a efektivního ekonomického rozvoje, který nebude dále poškozovat životní prostředí, ale i jako

reakce na kulturně škodlivé konzumní vzory. Naše společnost by přitom měla dospět k vyváženosti tržního fungování hospodářství a sociální spravedlnosti. J. Musil upozornil na pravděpodobnost kontroverzních náhledů na problematiku pracovních hodnot mezi účastníky konference, daných rozdílnými sociokulturními prostředím, z nichž pocházejí. Tato rozdílná optika pohledu se skutečně v mnoha příspěvcích a na ně navazujících diskusích projevila - například v náhledech na dosavadní podobu kolektivismu ve východoevropských zemích, o něž J. Musil hovořil jako o neproduktivní a ve skutečnosti maskující "psychologickou privatizaci" - individualismus nikoli ve smyslu produktivní soutěživosti, ale ve smyslu odrážení jednotlivce od společenských cílů a potřeb.

Dov Elizur z Izraele, prezident společnosti pro studium pracovních a organizačních hodnot, se v zahajovacím vystoupení, stejně jako v několika svých dalších vstupech do diskuse během konference zaměřil na výklad principu a využití tzv. *facetové analýzy*, již bylo věnováno i závěrečné sympozium pod vedením *Ingwera Borga* ze SRN. Teorie spočívá v kombinaci hledisek osobních hodnot respondenta a hodnot prostředí, v němž se nachází ve vztahu k jeho motivaci a výkonu v zaměstnání a je podle obou vědců poměrně efektivním nástrojem výzkumu.

Obě úvodní vystoupení předjela jak informace o výsledcích empirických výzkumů a případně možnostech jejich aplikace, tak i spíše teoretické příspěvky objasňující různé metodologické postupy nebo na základě literatury sumarizující dostupná zjištění.

Některé informace o výsledcích výzkumů se zabývaly přímo problematikou *jednotlivých odvětví a profesí*, která je často charakterizována střetem hodnot a reality. Kanadský výzkum vedený *Marií Reine van Ameringen* z university v Montrealu ukázal, že nedostatek samostatnosti rozhodování při

¹) Společnost pro studium pracovních a organizačních hodnot byla založena před dvěma lety a její první konference se konala v Budapešti. Jde o nepolitickou, nevládní, nenáboženskou a neziskovou dobrovolnou organizaci zaměřující se na shromažďování a výměnu informací v oblasti pracovních a organizačních hodnot - včetně poskytování konzultačních služeb - a na podporu výzkumu a publikování v této oblasti. Ustavujících jednání se za Československo zúčastnili J. Šanderová a D. Slejška - oba v současnosti pracují v Sociologickém ústavu ČSAV - kteří se také na přípravě a průběhu konference v Praze organizačně podíleli.

vysoké zodpovědnosti a profesionální náročnosti výkonu povolání, doplněné pracovním přetřžením, v hlavní míře přispívají k vysoké *fluktuaci nižšího zdravotnického personálu* (sester) i k nižší kvalitě jeho výkonu, které jsou mezinárodním problémem. Na odstranění těchto nedostatků by se měla zaměřit i prevence fluktuace.

Singapurská studia *Bruce Kielera a Lin Sin Yonga* se zabývala *individuálními motivy dobrovolné zdravotní péče*, která v mnoha zemích významně pomáhá zdravotnickému sektoru vyrovnat se s ekonomickými problémy. Z pracovních hodnot u těchto dobrovolníků (většinou žen) převažovaly 1. smysluplná práce; 2. zájem o práci; 3. pracovní ocenění. Výzkum nezjistil podstatné rozdíly v pracovních hodnotách těchto osob a osob, které se dobrovolné zdravotnické péči nevěnují.

Zvláštní pozornost zasluhují překvapivé výsledky některých referovaných výzkumů, které pomáhají pochopit *ambivalence pracovních hodnot*. *Vishwanath Baba* (Kanada) vyvodil existenci *faktorů zmírňujících negativní korelace mezi pracovní angažovaností a absencí*: přitažlivost práce, působnost pracovní skupiny, časová tíseň. Diskuse naznačila i možnost posílení touhy po práci v důsledku delší absence ze zdravotních důvodů.

Jiný případ uvedla *Suzanne Richbellová* z Velké Británie, která informovala o výsledcích rozsáhlého projektu, týkajícího se ocenění různých profesí sféry služeb s ohledem na odstranění *nespravedlivé platové diskriminace žen*. Ukázal, že rovnoprávné ocenění ženských profesí činí tyto profese přitažlivé pro muže, kteří z nich začínají vytlačovat ženy, nebo vede k dodatečnému zatížení žen v těchto profesích, případně k umělému tlaku na zkrácení pracovní doby ze strany zaměstnavatelů.

Určitou ambivalenci naznačila i studie *Dova Elizura a Samuela Shye* z Izraele o *vztazích mezi hodnotami*, které jedinec uznává a jeho *náklonností k ekonomicky užitečné práci*. I když hodnoty náleží k základům pracovní motivace, dochází k jejich "filtraci" a přizpůsobení osobnostních rysů.

Nečekané a obtížně vysvětlitelné rozdíly se objevily při *komparaci pracovních hodnot*

u vzorků z 10 zemí, o nichž referovala *Fany Tchaikowski* z Brazílie. Z 24 hodnot se v Brazílii na prvním místě objevila odpovědnost, která v ostatních zemích byla na 5.-15. místě, v SRN dokonce až na 20. místě. Zajímavá práce byla naopak v Brazílii (stejně jako v Číně a Maďarsku) na 7.-8. místě, zatímco jinde dominovala na jednom z prvních tří míst.

Pozoruhodná srovnání různých společenských systémů umožňuje několik dalších výslovně *kulturně srovnávacích studií*. Lze zmínit například anglo-indické srovnání *sociokulturního kontextu a pracovních hodnot od Monira Tayeba* ze Skotska, které ukázalo ovlivnění pracovních hodnot nejen kulturními podmínkami a tradicemi té které země, ale také formálními pozicemi pracujících v organizační hierarchii a postavením jejich zaměstnavatelské organizace ve společenském kontextu.

V mezinárodně komparativní práci *Dova Elizura* o *pohlaví a pracovních hodnotách*, byly popsány výsledky výzkumu provedeného v Holandsku, Maďarsku a Izraeli. Ačkoliv význam indikoval rozdíly v pracovních hodnotách mezi *pohlavími*, jakými jsou například větší zájem žen o mezilidské vztahy a větší zájem mužů o odpovědnost, možnost rozhodování a vyšší příjmy, rozdíly mezi zeměmi nad nimi převažovaly.

Akihiro Ishikawa z Japonska identifikoval na základě výzkumu z roku 1985 dva typy *vztahu pracovníků a vedení podniku* - prvním z nich je vztah loyality a spolupráce současně k podniku i k odborům, které nejsou vůči podniku v opozici, vyskytující se ve východoevropských zemích a také v Japonsku. Druhým je vztah identifikace pracovníků buď s podnikem a jeho řízením, nebo s odbory, typický pro západoevropské země. Nebylo však náležitě vzato v úvahu, že loyality odborů k podnikovému vedení v řadě východoevropských zemí byla spíše způsobena jejich formálností, než jejich organickým začleněním do efektivních pracovních vztahů.

Zaslaný příspěvek *Valentina Ježe a Veljko Rusa* z Jugoslávie vyvozuje z téhož mezinárodního výzkumu tři *diskriminační funkce v oblasti hodnotových orientací*:

1) konzervativní (tradice) - nekonzervativní, 2) meritokraticky prospěchová - neprospěchová, 3) kooperativní - nekooperativní (odborná). Vzorky ze SRN, Japonska a Švédska vykazaly záporné hodnoty u všech funkcí, polský a maďarský spíše meritokratický prospěch a tradici.

Další blok příspěvků se týká *hodnotové problematiky řízení pracovních činností*. Marie Pourová z Vysoké školy zemědělské v Praze zjistila nízkou pracovní satisfakci a z toho vyplývající nízkou pracovní iniciativu *řídících pracovníků v zemědělství* v Československu (vyšší pracovní spokojenost byla zjištěna u žen - 64 %, než u mužů - 46 %). Úroveň pracovní spokojenosti úzce koreluje s možnostmi využití znalostí a schopností, profesionálního růstu a samostatného rozhodování i s vyhovujícími pracovními podmínkami a vztahy s podřízenými. Jako náměty na řešení byly navrženy jednak zlepšení pracovních podmínek a vzdělání manažerů v mezilidských vztazích na jedné straně - na druhé straně ale také zodpovědnější výběr vhodných osob pro tyto funkce.

Vztahu *individuálních dispozic a manažerského úspěchu a neúspěchu* byla věnována studie Rajinder Kaurové z Indie, která korelační a faktorovou analýzou identifikovala jako vlastnosti úspěšného manažera rezervovanost, vyšší inteligenci a vzdělání, nižší věk, cílevědomost, radikalismus, orientaci na úspěch, zájem o zvýšení příjmu a společenského statusu. Neúspěšný manažer je naproti tomu charakterizován konzervativností, emocionalitou, smyslem pro kolektiv, nižším sebevědomím a sebeprosazováním, vyšším věkem a nižším vzděláním. Podobné výzkumy mohou pomoci při výběru vhodných typů osobností pro manažerské funkce.

Dva příspěvky z této oblasti byly věnovány tzv. *personálnímu řízení* (human resources management). Tom Keenoy z Walesu popsal obtíže zavádění tohoto typu řízení ve Velké Británii, kde převažuje instrumentální liberální typ managementu a pracující se při prosazování svých požadavků obrací spíše na odborové hnutí, než na podnikové autority.

Shimon Dolan a James Harbottle z Kanady zjistili při výzkumu personálních

manažerů *rozdílnosti loyality k profesi a k zaměstnavateli a rozdílnosti tzv. morální a kalkulační loyality*. Diskuse o těchto otázkách, které se v průběhu konference objevily častěji, vedly k závěru, že loyality k profesi může být pro podnik často produktivnější než slepá oddanost zaměstnavateli.

Zaslaný příspěvek Alexandra J. Matejky z USA je poněkud nekonzistentním poučením o *profesionální, stejně jako sociálně integrační funkci manažerů*, jejichž profesionalizace spočívá v odvržení "rušivých" hodnot v zájmu efektivního výkonu funkce. Autor příspěvku doporučuje východoevropským zemím depolitizaci a deformalizaci manažerských pozicí a vzdělání manažerů prostřednictvím informovanosti.

Zajímavým zpestřením byl příspěvek kolektivu autorů z Izraele - Yoela Yinona, Jaima Amsela a Mosheho Krauze - který ukazoval rozdílnost přístupu *bankovních a armádních řídících pracovníků různých úrovní k úspěchům a neúspěchům podřízených*.

Abraham Sagie (Izrael) metodou metaanalýzy 67 studií zjistil poměrně diskutabilní *pozitivní korelaci mezi skupinovou participací a produktivitou, oproti negativní korelaci mezi demokratickým vedením a efektivitou*.

S diskutovanou manažerskou problematikou souviselo i vystoupení Johna P. Uhloho z Dánska, které bylo teoretickým popisem *vztahu životního stylu a kulturního (a ekonomického) prostředí*. Autor v rámci rozlišení venkovského a městského způsobu života v Dánsku odlišuje poněkud schematicky modus vivendi 1. samostatného podnikatele, vyznačující se vysokou pracovní etikou, ideálem těžké práce, ale také pocitem nezávislosti; 2. málo placeného zaměstnance, charakterizovaný indifferenčním vztahem k práci jako nutnému zlu a posunutím seberealizačních ambicí do oblasti volného času a 3. osob orientovaných na úspěch, které touží po služebním postupu i nových znalostech.

Několik příspěvků bylo zaměřeno na problematiku *hodnotové dynamiky* a není náhodné, že jejich autory byli účastníci z východoevropských zemí, vycházející ze současných změn. Krzysztof Stasiak z Polska srovnával s klasickým způsobem posuzování lidských činů *tvořivý způsob posuzování*

samotných hodnot. Předložil zpětnovazebně spirálový model: člověk (schopnosti jednání a jejich rozšiřování) - hodnoty, pravidla (nové hodnocení, plán nových akcí) - realizované akce (nová situace, nové objekty) - efekty lidských činů (rozšiřování efektů, prohlubování svobody). Diskuse přijala tento model jako vhodné východisko zpracování hodnotové dynamiky.

Dynamickou souvztažností pracovních a demokratických hodnot se zabýval *Dragoslav Slejška*. Z výzkumných výsledků prokázal vliv stagnačního období v Československu na devalorizaci práce. Korelační rozbor naznačuje, že obtížný proces její revalorizace v demokratických podmínkách může probíhat po čtyřech liniích hodnotových vztahů: osobní svoboda --> vnitřní vztah k náplni práce; osobní angažovanost ve společnosti --> pracovní skupina; osobní veřejný vliv --> mocenské vztahy v pracovním prostředí; spravedlivé sociální řízení --> pracovní podmínky.

Libor Musil demonstroval na výsledcích případové studie z r. 1988 *model racionality pracovního chování* skupiny ostravských horníků. Jeho středobodem byla holá kvantita vytěženého uhlí, opřená o jednostrannou valorizaci manuální práce. Efektivita, zisk a práce úředníků (i když ti byli autory této racionality) byly považovány za méně významné. Bude obtížné nalézt konzistenci mezi "kvantitou těžby" a novými komplikovanými ekonomickými a právními kritérii.

Danuta Dobrowolska (Polsko) sledovala závislost pracovních hodnot na ekonomických změnách současného Polska. Roste význam na jedné straně pracovní jistoty a stability, na druhé straně spoléhání na vlastní síly a seberealizace. Do popředí vystupuje model podnikavé osobnosti. Tyto změny jsou zatím rychlejší v oblasti vědomí než ve skutečném chování.

Krzysztof Obloj z Polska a *Anne Davisová* z USA prokázali vliv této přechodné situace na manažerské postoje. Výzkum manažerů potvrdil rozpornost hodnot vyznávaných a hodnot aplikovaných.

Specifickou skupinu představovaly příspěvky o otázkách *participace*. *Jaroslav Vanek* z USA v zaslaném příspěvku o pohybu

od kapitalistické ke kooperativní demokratické ekonomii dochází k závěru, že kapitalistické podnikatelství není jediné možné. V decentralizované demokratické tržní ekonomice lze uvažovat o společensky vyspělejší formě socialistického podnikatelství.

Ange Globerson z Izraele shrnul výsledky svých dlouholetých výzkumů podnikové demokracie. Rozlišil *angažovanost* a vliv jako dvě stránky participace pracovníků, které pouze ve svém spojení mohou navodit identifikaci s podnikem. Na prvním místě příznivých okolností přitom uvedl suportivní sociálně ekonomickou a politickou ekologii, která neexistuje v systému, kde "jedna strana vše hlídá".

Antonio Lucas ze Španělska podal zprávu o ekonomicky i lidsky úspěšné družstevní konfederaci *Māndragora* (působící většinou v baskických městech). Konfederace se opírá o čtyři fundamentální hodnoty: *rovnosti* (shodná práva a povinnosti), *solidarity* (získávat i ztrácet společně), *důstojnosti práce* a *participace* (právo a povinnost účasti pracovníků na rozhodování o všem, co se jich týká).

Joaquim Corominas ze Španělska informoval o malém družstvu *pro technologickou autonomii* v Barceloně, v kterém se pracoviště identifikuje s bydlištěm a s klubem přátel. To vede k občasnému narušením organizačních vztahů.

Ve speciálním sympoziu týmu *Participativní řízení produktivity* (Participative Productivity Management) vystoupilo šest zahraničních odborníků. *Uwe Kleinbeck* a *Klaus Schmidt* ze SRN uvedli hypotézu o *dvoufázovém motivačním přístupu* k tomuto řízení: po rozvinutí specifických záměrů a cílů nastupuje druhá, volná fáze, osvětlující cestu přechodu cílů do akce. *Robert Priehard* z USA se věnoval *způsobům měření a zlepšování organizační produktivity*. Další členové týmu referovali o *systému zajištění kvality* a o *jeho aplikacích* v některých průmyslových závodech a organizacích služeb (*Harrie van Tuijl*, *Paul Jansen*, *Martina Przygoda* z Holandska). Sympozium postrádalo jasnější informaci o formách participace a její definici.

Přecházíme k příspěvkům o *vztazích pracovníka, pracovní skupiny a organizace*.

Miloš Vitek přednesl příspěvek o *informačních hodnotách v pracovních skupinách*. V textilním závodě bylo testováno 5 skupin informačních potřeb: učení, strategie, analýzy, designu a konstrukce - a to v rámci systému skupinové evoluce ve směru: prostý soubor - "tvrdá" skupina - "měkká" skupina - synergeticky se organizující skupina.

Ralf Wetter (SRN) vyšel z výzkumných údajů, podle kterých se pracující třída hodnotově přizpůsobuje střední třídě v oblasti materiálních nároků, současně však vykazuje neochotu ke zvýšení pracovního úsilí. Podle jejího mínění ekvalizace limituje svobodu, přesto politika moderních industriálních společností požaduje více ekvalizace.

Howard Davis (Velká Británie) poukázal na *zanedbávání výzkumů v organizačních masmédiích* a rozvinul projekt výzkumu zaměřeného na role tvůrčích pracovníků a na souvislosti stylů řízení se specifickou strukturou těchto organizací.

Joseph Perczel z USA předložil *Model organizačního výkonu*, v němž navrhl, aby sama zaměstnavatelská organizace místo metafyzických a fyziologických spekulací definovala individuální lidskou výkonnost. Přitom sám autor výkonnost definuje, a to jako diferenci mezi očekávaným a následně realizovaným výkonem.

Závažnou problematikou konference byl *vztah mezi pracovními hodnotami a rostoucí pracovní nejistotou*. Velmi důkladný výzkum na toto téma prezentovali Ingwer Borg ze SRN a Jean Hartley z Velké Británie. Vyšší hodnota práce korelovala s vyšší pracovní jistotou. U pracovníků s hlubšími pracovními hodnotovými orientacemi, kteří se také dívají optimističtěji na svou budoucnost, má tato jistota i větší efekt.

Několik příspěvků se zabývalo *vlivem automatizace na utváření pracovních hodnot*. Výzkum *automatizovaných strojřenských pracovišť* v Československu (Klicperová, Rašek, Slejška, Krátký) naznačil silnou valorizaci materiálních pracovních a životních podmínek (včetně technického zařízení) na úkor vnitřního vztahu k pracovní náplni, hodnotám osobnostním, sociabilním a volného času. Aplikací hodnotově satisfakčního

modelu² bylo doloženo celkové oslabení euforické valorizace a zesílení valorizace kritické a vznik hodnotových předpokladů nové participace a nové demokratické samosprávy na pracovištích.

Milan Mařík uvedl údaje o tom, jak *vyšší automatizace mění roli pracovníka* a vytváří podmínky zcela odlišné od těch, na kterých se zakládala dřívější organizační struktura (Weber, Taylor, Ford). Z tohoto hlediska rozebíral výběr a přípravu pracovníků pro nově zřizovaná automatizovaná pracoviště, zvyšování jejich kvalifikace a způsoby odměňování.

Josip Obradović z Jugoslávie rozvinul projekt výzkumu *vlivu informační technologie na pracovní hodnoty*, které chápe poněkud široce jako souhrn pracovních postojů, pracovních satisfakcí a pracovního odcizení (spojeného s oslabováním pocitu vlastnictví).

Spíše do *sociální lingvistiky* náleží výzkum rozdílů v dotazování na pracovní hodnoty v rodném a druhém jazyce (srovnávána byla čínština a angličtina). Výzkum neukázal podstatné odlišnosti v percepci obou jazyků respondenty (zprávu přednesl Raymond G. Hunt z USA).

Přestože příspěvky přednesené na konferenci byly tematicky různorodé, lze říci, že její jednání splnilo svůj hlavní účel - totiž výměnu informací a zkušeností získaných k problémům, které jsou dnes vysoce aktuální, a to z hlediska teorie i praxe.

Dragoslav Slejška, Jana Hendrichová

²) Viz stať D. Slejšky, Satisfakčně hodnotový model výzkumu a využití měkkých dat, Sociologický časopis 1990, č. 3.

Z Masarykovy sociologické společnosti¹

12. ledna 1925 konala se v Praze v přednáškové síni sociologického semináře filosofické fakulty české university ustavující valná hromada Masarykovy sociologické společnosti. Zahájil ji jménem podavatelů stanov univ. prof. dr. B. Foustka, který byl také přítomnými pověřen řízením schůze. Zapisovatelem zvolen byl dr. Z. Ulrych. V zahajovacím proslovu pozdravil prof. Foustka účastníky, kteří se sešli počtem opravdu hojným, jménem Sociálního ústavu Československé republiky a zejména jeho prvé sekce pro theoretická bádání, kde byla znovu oživena a dovedena k realizaci myšlenka založit sociologickou společnost. Založení Masarykovy sociologické společnosti je skutek jistě významný. Dovršuje se jím určitá část snažení vědeckého ve smyslu kolektivním. Teprve když studia toho kterého oboru v některé zemi dospějí určitého stupně, poměry vedou přirozeně k tomu, že se ustavují instituce, jež shromažďují všechny vědecké pracovníky daného oboru a vedle toho umožňují přístup i širším vrstvám, toužícím po příslušném odborném vzdělání. A na ten stupeň dospěla u nás konečně i sociologie. V mladé Československé republice za tolika značně změněných poměrů politických a sociálních je třeba, aby všechny naše snahy národní dostaly pevný vědecký základ. Dáti jej, je povolána především sociologie. Žijeme v době krásné a šťastné, v době, kdy je možno a nutno hovořit nový život politický, sociální, hospodářský i mravní. Ale je to spolu doba plná kvasu a neurovnanosti, žhavých problémů a důležitých otázek, pro jejichž řešení je třeba dobrých, pevných směrnic, které můžeme očekávat od sociologie. Mínilme-li to se svou demokracií vážně, potřebujeme, aby se u nás vzdělání sociologické rozšířilo co nejvíce. Zdar demokracie musí být kompetentní, povolána demokracie. Tuto demokratickou povolnost vytvořiti je povinna především sociologie tím, že poučuje o podstatě lidského života společenského a státního, o zákonech společenské organizace a o společenském vývoji. A k tomu přispěti může i nová sociologická společnost, vyvine-li se v orgán, který bude zprostředkovati mezi vědeckou teorií a mezi racionální praxí politickou, založenou na vědeckých základech.

Nato promluvil dr. E. Chalupný o vzniku a úkolech sociologické společnosti. Vzpomněl, že u nás zájem o sociologii, poznání podstaty a zákonů společenského života a vývoje je velmi starý (Chelčický, buditelé). Ale systematicky počal u nás v sociologii pracovati prvý T. G. Masaryk, který dovedl vyvolati poměrně značný sociologický ruch (původní práce, překlady z cizích literatur). Počátkem 20. století však zájem ochabuje. Masaryk sám musil se cele věnovati politice. A tak nakonec dochází na paradox, že v republice, již stojí v čele sociolog, je sociologie vědou nejvíce odstrkovanou. Aby tomu nadále nebylo, o to se chce snažit nová společnost,

¹) Zpráva o ustanovení a stanovy Masarykovy sociologické společnosti, zveřejněná ve Věstníku ministerstva sociální péče a Sociálního ústavu ČSR VI, 1925, č. 1, s. 51-54 (Dokumenty vybral PhDr. Karel Bláha).

kteřá právem a důvěřujeme, že i zaslouženě ponese ve svém názvu jméno Masarykovo. Úkolem společnosti bude oživot zájem o sociologii činností publikační i přednáškovou.

Když pak byly přečteny a vzaty na vědomí stanovy, sděleny byly pozdravné projevy řady odborných pracovníků, kteří nemohli se schůze osobně zúčastniti, mimo jiné dr. J. L. Fischera, univ. prof. dr. J. Grubera, MUDr. B. Kalandry, dr. J. Kohna, odb. r. dr. E. Šterna a ministra dr. E. Beneše, jenž napsal: "aspoň písemně projevují radost nad krokem československých sociologů a rád se k němu připojuji. Lituji, že zatím má povinnost politická mi nedovoluje účinněji se zúčastniti společné práce, ale doufám, že ani to mi nezabrání i prakticky na pracích sociologické společnosti bráti co nejdříve aktivní účast. Přeji tudíž sociologické společnosti a všem pp. kolegům-členům v práci co největšího zdaru s nadějí, že brzy budu moci spolupracovati."

K tomu připojil delším proslovem prof. M. J. Šapoval, ředitel Ukrajinského sociologického ústavu, pozdrav této instituce české sociologické společnosti. Poukázal na zvýšený význam sociologie pro národy ohrožené, zápasící o svoje bytí. Sociologie bude míti veliký úkol osvobozenecy při povznesení slovanských národů a vřadění jich mezi důležité činitele světového pokroku. Bohužel však byla sociologie po dlouhou dobu zanedbávanou vědou, až nyní nastává obrat k lepšímu. I Československá sociologická společnost i Ukrajinský sociologický ústav jsou novými útvary v životě svého národa - a proto tím radostněji se mohou navzájem uvítati a odhodlati k vzájemné spolupráci.

V dalším jednání bylo zásadně usneseno vydávati sociologickou knihovnu, která by přinášela nové sociologické práce české, přetiskla ta nemnohá sociologická díla, jež můžeme považovati za klasická v odborné naší literatuře, podala překlady moderních sociologických prací cizích, dosud u nás nevydaných a ev. přinesla nové, podle potřeby opravené překlady základních děl světové literatury sociologické, která již své doby česky vyšla, ale jsou rozebrána. Konkrétně dojednati podmínky vydávání sociologické knihovny s některým nakladatelstvím bylo odkázáno presidiu společnosti.

Spolu usneseno vysloviti panu prezidentovi Československé republiky díky za svolení, aby společnost nesla jeho jméno, a uctivý pozdrav a prosbu, aby svolil, aby jeho rukověť sociologie, vydaná před lety v Naší době a dnes vlastně nedostupná, byla sociologickou společnosti vydána jako prvé číslo připravované knihovny.

Posléze byl ustanoven členský příspěvek 20 Kč ročně, pro studenty 10 Kč a vykonány volby. Ve výboru společnosti zasedají: předseda univ. prof. dr. B. Foustka, místopředsedové univ. prof. dr. I. A. Bláha (Brno) a univ. prof. dr. J. Král (Bratislava), jednatelé univ. doc. dr. E. Chalupný (Tábor) a dr. F. Fajfr, min. tajemník ve Státním úřadě statistickém, pokladník red. A. Žalud, knihovník dr. B. Klineberg, prof. Vysoké školy obchodní dr. J. Macek, posl. F. Modráček, dr. V. Škrach, osobní tajemník presidenta republiky a min. r. A. Štefánek (Bratislava). Členské přihlášky přijímá a podá případné informace red. A. Žalud, Smíchov 1165.

Stanovy "Masarykovy sociologické společnosti" (1925)

1. Spolek se jmenuje: Masarykova sociologická společnost.
2. Sídlem spolku je Praha. Jednací řeč spolku je česká a slovenská; za účelem propagace vědy československé lze užívat při činnosti spolku také jazyků jiných dle potřeby.
3. Účelem spolku je pěstovati a šířiti sociologii a vědy sociální vůbec a podporovati práci v těchto oborech.

Účelu toho spolek se domáhá zejména:

- a) organizací sociologického studia, pořádáním přednášek, rozhovorů, schůzí a sjezdů odborných,
 - b) vydáváním a podporou odborného tisku, zejména sociologické knihovny a revue,
 - c) úsilím o rozšíření a prohloubení sociologického vzdělání v národě československém, a to jak ve školství, tak i mimo ně,
 - d) mravní i hmotnou podporou snah, napomáhajících účelu spolku,
 - e) pěstováním styků s jinými odbornými organizacemi, zvláště se "Sociálním ústavem republiky Československé",
 - f) informováním ciziny o československé práci sociologické a vůbec pěstováním styků se sociologickými pracovníky i organizacemi jiných národů.
4. Členové spolku jsou čestní, řádní a mimořádní.
 5. Čestnými členy mohou být zvoleny osoby zasloužilé o vědu sociologickou. Mohou jimi býti i cizinci.
 6. Za řádné členy mohou být přijati pracovníci v sociologii nebo vědách příbuzných
 7. Za mimořádné členy mohou býti přijati ti, kdo jeví zájem o vzdělání a studium sociologické.
 8. Orgány spolku jsou valná schůze a výbor, po případě odbory (§ 3 f).
 9. Valnou schůzi svolati jest povinen výbor koncem správního roku nebo i jindy, žádá-li za to písemně čtvrtina činných členů.

Svolání děje se dopisy, zaslánými všem činným členům 14 dní před valnou schůzí. Pořad jednání schůze nutno v dopise oznámiti. O bodech takto neoznačených nelze se usnášeti.

10. Valné schůzi přísluší právo:

- a) schvalovati zprávy o činnosti spolkové,
- b) voliti čestné členy a výbor,
- c) stanoviti členské příspěvky a činiti zásadní usnesení o spolkové činnosti jak po stránce odborné, tak i finanční,
- d) zmocňovati výbor k jednotlivým projevům činnosti spolkové, které by jinak byly vyhrazeny valné schůzi,
- e) vykládati a měniti stanovy, jakož i stanoviti řády spolkové,
- f) vylučovati členy.

11. Valná schůze usnází se platně, je-li na ni zastoupena aspoň třetina řádných členů, osobně nebo písemnou plnou mocí. Není-li v ustanovenou dobu zastoupena třetina členů, koná se o půl hodiny později valná schůze, schopná usnášeti se za jakéhokoli počtu členů.
12. Hlasuje se lístky. Souhlasí-li všichni přítomní, lze hlasovati aklamací. Rozhodne nadpoloviční většina k hlasování oprávněných. Při rovnosti hlasů rozhoduje předseda, jinak nehlasuje.
13. Výbor volí valná schůze: mezery, které v něm nastanou v prostřed správního roku, doplňují se kooptací.
14. Výbor čítá 12 členů a volí ze sebe v ustavující schůzi:
předsedu, který zastupuje společnost na venek a právoplatně podpisuje s jednatelem nebo pokladníkem všechny listiny a vyhlášky spolkové,
jeho náměstka, jenž zastupuje předsedu, je-li zaneprázdněn, jednatele, jenž zastupuje předsedu, je-li zaneprázdněn předseda i jeho náměstek, pokladníka a jiné činovníky podle potřeby.
15. Výboru přísluší právo:
 - a) rozdělení práce mezi činovníky a doplňovati výbor kooptací (§ 15).
 - b) přijímati členy řádné a mimořádné,
 - c) vésti spolkovou činnost, pokud není vyhrazena valné schůzi (§ 10).Schůze výboru svolává a řídí předseda, po případě jeho náměstek nebo jednatel. Svolání děje se písemně; hlasuje se ústně. K platnému usnášení je třeba přítomnosti aspoň pěti členů, kteří rozhodují nadpoloviční většinou. Předseda nehlasuje, ale při rovnosti hlasů dirimuje.
16. Členové spolku mají prvo účastniti se činnosti spolkové a požívati všech výhod, které p ř i k a ž d é m podniku budou zvláště určeny. Vydají-li se o činnosti spolku zprávy tiskem, obdrží každý člen výtisk jejich zdarma.
Hlasovati a voliti ve valné schůzi, jakož i býti voleni mohou jen členové řádní.
Členové jsou povinni platiti řádně členský příspěvek a podle svých sil podporovati účely spolku.
17. Členství zaniká:
 - a) úmrtím,
 - b) vystoupením písemným,
 - c) vyloučením (§ 10f).
18. Spory ze svazku spolkového vyřizuje čestný soud.
Do něho každá strana jmenuje dva členy řádné, z nich odpůrce jednoho vyloučí. Zbylí dva zvolí si předsedu, rovněž z řádných členů. Čestný soud usnází se většinou hlasů, nelze-li dosíci jednomyslnosti.
19. Spolek zanikne usnesením valné schůze, k němuž je potřebí tříčtvrtinové většiny všech členů.

20. Jméni zaniklého spolku případně "Sociálnímu ústavu republiky Československé" s podmínkou, aby, obnoví-li se spolek do pěti let, bylo mu vydáno.

21. Spolek se obnoví, přijmou-li se paragrafy 1., 2., a 3.

Podavatelé:

Univ. prof. dr. B. Foustka, univ. prof. dr. J. Gruber, univ. doc. dr. E. Chalupný, adv. dr. B. Klineberger, prof. dr. J. Macek, posl. F. Modráček, red. A. Žalud.

Stanovy vzaty na vědomí výnosem ministerstva vnitra z 21. listopadu 1924, č. 77.877.

SOCIOLOGICAL

CONTENTS

Round table: The debts of Sociological review?	115
ARTICLES:	
J. Keller: The civilizing mission of bureaucracy	119
B. Loewenstein: Scheme of the Civil Society	133
Z. Konopásek: Trends in social policy	144
Z. Miková: Time costs of children	158
FROM SOCIOLOGICAL SURVEYS:	
J. Řehák, B. Řeháková: Election Programs 1990	172
J. Šanderová, A. Kabátek: Generations in the Czechoslovak Elections '90	189
M. Čermáková, H. Navarová: Women and Transformative Processes of Czechoslovak Society	205
REVIEWS:	
M. Petrusek: Sociologie a literatura (A. Vodáková)	216
E. Noelle-Neumann: Öffentliche Meinung: Entdeckung der Schweigespirale (J. Herzmann)	218
M. Lipset: Continental Divide: The Values and Institutions of the United States and Canada (J. Kolaja)	221
P. Schiera: Il laboratorio borghese, Scienza e politica nella Germania dell'Ottocento (J. Kudrna)	222
M. Hampl: Hierarchie reality a studium sociálněgeografických systémů (Z. Pavlík)	225
NEWS AND INFORMATION	
DOCUMENTS	

REVIEW

2

SOCIOLOGICKÝ

OBSAH

Kulatý stůl: Dluhy Sociologického časopisu?	115
STATI:	
J. Keller: Civilizační poslání byrokracie	119
B. Loewenstein: Rozvrh občanské společnosti	133
Z. Konopásek: Trendy sociální politiky	144
Z. Miková: Náklady na děti: hledisko času	158
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ:	
J. Řehák, B. Řeháková: Předvolební programy 1990	172
J. Šanderová, A. Kabátek: Generace v československých volbách 1990	189
M. Čermáková, H. Navarová: Ženy a transformační procesy v československé společnosti	205
RECENZE:	
M. Petrusek: Sociologie a literatura (A. Vodáková)	216
E. Noelle-Neumann: Öffentliche Meinung: Entdeckung der Schweigespirale (J. Herzmann)	218
M. Lipset: Continental Divide: The Values and Institutions of the United States and Canada (J. Kolaja)	221
P. Schiera: Il laboratorio borghese, Scienza e politica nella Germania dell'Ottocento (J. Kudrna)	222
M. Hampl: Hierarchie reality a studium sociálněgeografických systémů (Z. Pavlík)	225
ZPRÁVY A INFORMACE	
DOKUMENTY	

ČASOPIS

2